

Збірник студентських наукових праць

JUVENIA STUDIA

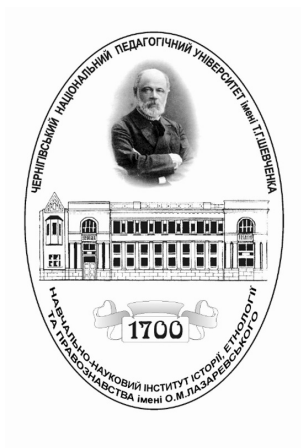
Випуск 8

2018

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ЧЕРНІГІВСЬКИЙ КОЛЕГІУМ»
імені Т. Г. ШЕВЧЕНКА
НАВЧАЛЬНО-НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ, ЕТНОЛОГІЇ ТА ПРАВОНАВСТВА
імені О. М. ЛАЗАРЕВСЬКОГО

JUVENIA STUDIA

Збірник студентських наукових праць

Випуск 8

Чернігів
Видавництво «Десна Поліграф»
2018

УДК 930 (41/99)+37
ББК Ч48+3(0)+Т5+Х
Ю 14

Редакційна колегія: Стрілюк О. Б. (голова редколегії), Міден Е. Л. (заступник голови редколегії), Сисенко А. Г., Токарев С. А., Шара Л. М., Щербина С. В., Ясновська Л. В.

Відповідальний за випуск – кандидат історичних наук, професор Коваленко О. Б.

Ю 14 **Juvenia studia:** Збірник студентських наукових праць. Випуск 8 / Навчально-науковий інститут історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського. – Чернігів: Десна Поліграф, 2018. – 168 с.

ISBN 978-617-7648-51-1

Матеріали збірника наукових праць студентів висвітлюють широке коло проблем вітчизняної та всесвітньої історії, педагогіки, етнології та правознавства.
Для студентів, учнів, учителів.

Друкується за рішенням Вченої ради Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського (протокол № 12 від 27.06.18 р.)

Адреса редакційної колегії: 14000, м. Чернігів, проспект Миру, 13. Тел. (0462)777-391

УДК 930 (41/99)+37
ББК Ч48+3(0)+Т5+Х

ISBN 978-617-7648-51-1

© Автори, 2018
© Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка, 2018

1. ЄВРОПЕЙСЬКІ СТУДІЇ

Євгеній Мироненко

ПОГЛЯДИ Й. ГЕРДЕРА ЩОДО ПРИПИНЕННЯ ВІЙН МІЖ ДЕРЖАВАМИ ЯК ПЕРЕДУМОВИ ОБ'ЄДНАННЯ ЄВРОПИ

У статті проаналізовано ідеї Йоганна Гердера щодо припинення війн та створення «союзу просвічених народів», зокрема морально-політичні аспекти цієї проблеми.

Ключові слова: Просвітництво, Європа, трактат, «Діва миру».

Історія людства – це історія війн. З цим твердженням не можна не погодитися, адже протягом свого існування людство фактично безперервно веде війни. Навіть зараз, у XXI ст. у світі відбуваються десятки воєнних конфліктів. У світлі загострення суперечностей між країнами проблема припинення війн та інтеграції набуває особливої актуальності.

Пов'язане географічними, економічними та культурними чинниками, населення Європи здавна відчувало потребу в консолідації. У давнину правителі та воєначальники могутніх армій не ставили собі за мету поширення гуманістичних ідей, а керувалися жагою до завоювань, проте їхня діяльність об'єктивно сприяла культурному об'єднанню регіону.

За часів середньовіччя та ранньомодерного часу великі вчені, видатні політичні та релігійні діячі неодноразово зверталися до ідеї об'єднання Європи. У цьому контексті значний інтерес становлять твори Августина Аврелія «Творіння Блаженного Августина», П'єра Дюбуа «Про припинення війн і суперечок у королівстві Франція», Еразма Роттердамського «Скарга миру» та ін.

Якісно новий етап у розвитку європейської ідеї ознаменувала епоха Просвітництва. Сформульовані у другій половині XVII ст. під впливом наукової революції, ідеї Просвітництва швидко поширилися країнами Європи. Провідні мислителі тієї доби вірили у невичерпну силу розуму. Вони прагнули перебудувати суспільство на засадах істини і справедливості, ставили перед собою завдання поширення освіти і виховання вільної та всебічно розвинутої особистості [8, с. 98]. Важливе місце у поглядах діячів Просвітництва посідала ідея об'єднання Європи, безпосередньо пов'язана з необхідністю припинення війн та встановлення миру між народами і державами [8, с. 99].

Слід зазначити, що «революція в умах» відбувалася паралельно з революційними перетвореннями у суспільстві. У 1789 р. розпочалася Велика Французька Революція, яка суттєво позначилася на економічному і політичному устрої усіх країн Європи. Видатні діячі доби Просвітництва виступили проти старих порядків, що порушило стійкість монархічних форм влади. На цей період припадає остаточне формування національних держав [8, с. 145]. Водночас відбувається бурхливе культурне піднесення Священної Римської імперії, яка натовді складалася з 7 курфюршеств, що були суверенними державами, та з понад 300 князівств, абатств і вільних міст. Попри цю неоднорідність та політичну роздробленість, у населення Німеччини поступово формувалася національна самосвідомість, що прискорило темпи культурного розвитку і спричинило появу цілої плеяди видатних мислителів та митців [8, с. 145–146].

Помітне місце серед представників німецького Просвітництва посідав письменник і фольклорист, філософ та історик Йоганн Готфрід Гердер. Він народився 25 серпня 1744 р. у невеличкому містечку Морунген у сім'ї шкільного вчителя протестанта. Матір походила із сім'ї шевця. У 1762 р. Й. Гердер вступив до Кенігсбергського університету з наміром вивчати медицину, але згодом вирішив навчатися на теологічному факультеті, який закінчив у 1764 р. У студентські роки Й. Гердер зацікавився філософією та літературою і захопився ідеями І. Канта, що справили значний вплив на формування його поглядів і, зокрема, зумовили вкрай негативне ставлення до військових конфліктів [6, с. 213; 8, с. 146].

Й. Гердер також перебував під впливом близького знайомого І. Канта, який водночас був його антиподом, Йоганна Георга Гамана. Гуманітарій, зосереджений на літературній та релігійній діяльності, Й. Гаман ще більше, ніж І. Кант, оволодів душею юного Й. Гердера. Ці два різні за своїм спрямуванням впливи позначилися на суперечливій натурі Й. Гердера, яка поєднувала в собі якості вченого вільнодумця та пастора протестанта [1, с. 125; 5, с. 18–19].

Відчутний вплив на Й. Гердера справили також праці французьких просвітників Ж. Ж. Руссо, Д. Дідро, Ш. Монтескьє та Вольтера [6, с. 218].

У 1764 році Й. Гердер переїхав до Риги і зайняв посаду помічника ректора церковної школи. На цей період припадає початок його літературної творчості [6, с. 216]. Проте, незадоволення своїм службовим становищем призвело до того, що у 1769 р. Й. Гердер подав у відставку і повернувся до Німеччини. У Гамбурзі він зустрівся з письменником та мислителем Г. Е. Лессінгом. Це була перша і єдина їх зустріч, але вона справила значний вплив на Й. Гердера [1, с. 486; 5, с. 21].

Восени 1770 р. Й. Гердер приїхав до Страсбурга, де познайомився з Й. В. Гете, який відзначив його двоїстий характер, зокрема те, що Гердер міг бути чарівним і дотепним, але також легко демонстрував зневажливу нетерпимість до чужих думок та поведінки [1, с. 528; 5, с. 21–22]. У 1771 р. він став пастором у Бюккебурзі, де прожив наступні п'ять років [6, с. 221]. У цей час Й. Гердер брав активну участь в угрупованні учених і митців, відомому під назвою «Буря і натиск» [5, с. 22].

Новий період у житті та творчості Й. Гердера розпочався після переїзду до Веймара у 1776 р., куди він був запрошений з ініціативи Й. В. Гете на посаду суперінтенданта протестантської церкви. Тут він опублікував свою головну працю «Ідеї до філософії історії людства» (1784 – 1791) та інші твори, серед яких на особливу увагу заслуговує трактат «Листи для захоплення гуманності» (1793 – 1797) [8, с. 146–147; 5, с. 23–24].

Проте погляди Й. Гердера на літературу, зокрема, його заклики більше уваги звертати не на класичні зразки, а на національні традиції, з часом негативно вплинули на стосунки з колишніми однодумцями Ф. Шиллером та Й. В. Гете [6, с. 222–223]. 18 грудня 1803 року Й. Гердера не стало. Він похований у церкві Веймара, біля якої стоїть пам'ятник великому німецькому просвітителю [2, с. 908–910; 5, с. 24].

Й. Гердера вважають одним із засновників історизму. Він заперечував традиційне розуміння історії, що зводилося до переліку імен та подій. Натомість він намагався розгадати таємницю виникнення специфічних атрибутів людства – культури, мови, мислення. Й. Гердер активно розробляв концепцію нації та національної держави. На його думку, головними ознаками нації виступають мова, спільність етнічного походження і території. Виходячи з цього, він обґрунтував концепцію «природних кордонів», згідно з якою кордони держав повинні співпадати з «етнічними кордонами», тобто включати територію, заселену представниками певної нації. Й. Гердер підкреслював рівно-

правність націй та культур і необхідність їх мирного співіснування і вважав, що не існує більш чи менш талановитих народів, усі вони неповторні [7].

Й. Гердер наголошував на значенні природно кліматичних умов в історії народів: «Увесь устрій їх тіла, увесь спосіб життя, всі радощі і заняття до яких привчені вони з дитинства, весь кругозір їх уявлень – все визначено кліматично. Відберіть у них землю, і ви відберете у них все» [3, с. 175].

У своїй ґрунтовній праці «Ідеї до філософії історії людства» Й. Гердер проаналізував розвиток суспільства та призначення людини [8, с. 146]. Значну увагу Й. Гердер звертав на виховання: «Усе потрібно виховувати: розумна здатність повинна стати розумом, тонкі почуття – мистецтвом, потяги – благородною свободою і красою, спонукальні сили – людинолюбством» [3, с. 131].

На особливу увагу заслуговують думки Гердера про Україну, зафіксовані у «Щоденнику моєї подорожі у 1769 році»: «Яке видовище представлять ці місця, якщо поглянути на них з Півночі і Заходу, коли на них зійде нарешті дух культури! Україна стане новою Грецією. Прекрасне небо, яке простирається над цим народом, його веселий нором, музичність, родючі ниви і т. д. коли-небудь во-спрянуть від сну. Із безлічі малих диких народів, якими були колись то і греки, виникне цивілізована нація. Її кордони будуть простиратися від Чорного моря і звідти по усьому світу. Угорщина, всі ці народи, частина Польщі і Росія стануть причетними до цієї нової культури. З Північного Заходу дух цей пошириться по всій нині зануреній у сон Європі і змусить її служити тому ж духовному началу. Все це попереду, все це має колись здійснитися, – але як, коли, завдяки кому?» [4, с. 324–325].

Своєрідним доповненням до «Ідей до філософії історії людства» був трактат Й. Гердера «Листи для заохочення гуманності», присвячений суспільно політичним проблемам тогочасної дійсності [6, с. 265–266].

Й. Гердер не намагався розробити засади створення Європейської федерації. Найбільше уваги він приділив моральному та гуманістичному аспектам проблеми війни та миру, а також ролі політика у протистоянні між державами. Своїм завданням Й. Гердер вважав донести до монархів та їхніх підданих небезпеку війн для людства, адже вони несуть не тільки смерть, а й хвороби, розруху та спустошення.

У «Листах для заохочення гуманності» Й. Гердер висловив своє ставлення до війни та запропонував кроки, які повинні наблизити людство до примирення. Переповідаючи легенду з життя індіанських племен, він запозичує з неї поняття «Діви миру». У розумінні Й. Гердера це – «всезагальна справедливість, людяність, діяльний розум» [9, с. 253; 10, с. 122; 11, с. 135]. «Діва миру» виконувала функцію об'єднання навколо себе інших племен, стримуючи їх від війни, а також сприяла «поширенню мирних переконань». Й. Гердер порушує питання про те, хто міг би стати «Дівою миру» в Європі. На його думку, у свій час духовенство «претендувало на роль «Діви миру», але насправді воно навпаки «підбурювало до війн» [8, с. 148; 9, с. 251; 10, с. 122; 11, с. 135]. За Й. Гердером, мир між народами неможливий, допоки війни починаються внаслідок «примхи монарха чи низької інтриги міністра». Ідилія індіанців проіснувала не довго: «Коли вторгалися європейці, за вимогою чоловіків самій Діві миру довелося взяти участь у обороні» [9, с. 252]. Досягнувши гармонії та злагодженості між племенами, індіанці постали перед новою, зовнішньою загрозою, що зруйнувала їхнє мирне життя.

На думку Й. Гердера, війна є «звірське, найбільш нелюдяне починання, яке загрожує винищенням і спустошенням не тільки народу, який зазнав нападу, але однаковою мірою народу, який розв'язав війну» [9, с. 253–254]. Він підкреслює, що наслідки війни – «хвороби, лазарети, голод, чума, грабунки, насилля, спустошення країни» є ще страшнішими [9, с. 254]. Саме слово «війна» ав-

тор прирівнює до слів «безумство, чума, голод, землетрус, віспа», підкреслюючи цим її небезпеку [8, с. 149; 9, с. 254; 10, с. 122; 11, с. 135]. Й. Гердер різко засуджує політиків та полководців, які прагнуть за допомогою військових дій привласнити чужі землі та здобути славу. Він називає багатьох історичних осіб – Чингізхана, Тамерлана, Суллу, Мазаріні, Лувуа, Дютере, політика яких була спрямована на розширення кордонів їхніх держав. Й. Гердер засуджує їх, прирівнюючи до розбійників: «Потрібно розвіяти помилковий ореол, який оточує імена Марія, Сулли, Аттіли, Чингізхана, Тамерлана, поки нарешті всякий освічений розум не зрозуміє, що пісні про них настільки героїчні, як і пісні про розбійника Ліпса Тулліана» [9, с. 254–255; 8, с. 149].

У трактаті «Листи для заохочення гуманності» значну увагу приділено поняттю «патріотизм» та ставленню до інших народів. На думку Й. Гердера, патріотизм потрібно «очищати та облагороджувати» [8, с. 149; 9, с. 255]. Перш за все народ повинен виглядати великим у власних очах, а не в очах сусідів. Потрібно зневажати та карати правителів і можновладців, інтереси яких спрямовані не на покращення життя у власній країні, а на загарбання під гаслом патріотизму чужих територій. Шлях до очищення патріотизму лежить через сприйняття сусідніх народів, як самих себе. Народи мають ставитися один до одного справедливо, тоді, на думку Й. Гердера, «будь-яка спроба під яким би то не було приводом порушити кордони, повернути сусіда у рабство, нав'язати йому своїх богів та позбавити його національних святинь – релігії, мистецтва, звичного способу життя – зустріне ворога у кожному народі, який подивиться на себе і промовить: «А що, якби це сталося зі мною?» Зі зростанням подібного почуття непомітно виникає союз усіх просвічених народів, спрямований проти будь-якої агресивної держави» [9, с. 256]. Отже, припинення війн та шанобливе ставлення до інших народів, на думку Й. Гердера, і є запорукою майбутнього об'єднання Європи. Й. Гердер демонструє обізнаність з тогочасними проектами об'єднання Європи, зокрема з «Проектом вічного миру» Ш. Сен П'єра. Водночас Й. Гердер був переконаний, що його варіант союзу, який ґрунтується на почутті солідарності між народами і спробах подумки «поставити себе на місце іншого», є більш вірогідним, ніж «запропонована Ш. Сен П'єром формальна домовленість кабінетів і палаців. Від них не дочекаєшся перших кроків, але і вони врешті-решт змушені будуть усупереч свідомості і волі підкоритися голосу народів» [9, с. 256; 10, с. 123; 11, с. 135]. Тобто ініціатором майбутнього об'єднання Й. Гердер вважає перш за все народ, а не політичну еліту [8, с. 150; 10, с. 123].

Й. Гердер високо цінував значення торгівлі у збереженні миру, адже вона є важливим ланцюгом у відносинах між країнами: «Торгівля, навіть якщо вона здійснюється в силу самих благородних мотивів, повинна не розділяти, а об'єднувати людей» [9, с. 256]. Влада має сприяти розвитку торгівлі, адже «від взаємного всезагального добробуту і збереження нескінченного миру ці держави можуть отримати величезну вигоду» [9, с. 257].

Головною передумовою встановлення «вічного миру», Й. Гердер вважав поширення просвітницьких ідей: «Колос, вручений індіанській Діві миру, – потужна зброя проти меча» [9, с. 257]. Чим скоріше це станеться, тим швидше люди зрозуміють усю небезпеку війни. І хоча сам автор мало вірить у близьку перспективу здійснення свого плану, він упевнений, що просвітницькі ідеї послужать майбутнім поколінням.

Отже, у поглядах Й. Гердера чітко простежуються базові ідеї епохи Просвітництва. Він сприйняв, розвинув і доповнив думки І. Канта, Ш. Сен П'єра, Ж. Ж. Руссо. Й. Гердер вважав народ істинним носієм влади, відтак в основу майбутнього об'єднання Європи поклав союз народів.

Джерела та література:

1. Гайм Р. Гердер, его жизнь и сочинения / пер. с нем В. Н. Неизвестного. СПб.: Наука, 2011. Т. I. 963 с.
2. Гайм Р. Гердер, его жизнь и сочинения / пер. с нем В. Н. Неизвестного. СПб.: Наука, 2011. Т. II. 950 с.
3. Гердер И. Г. Идеи к философии истории человечества. М.: Наука, 1977. 703 с.
4. Гердер И. Г. Избранные сочинения. Ленинград: Гослитиздат, 1959. 392 с.
5. Гулыга А. В. Гердер. М.: Мысль, 1975. 181 с.
6. Жирмунский В. Очерки по истории классической немецкой литературы. Ленинград: Художественная литература, 1972. 392 с.
7. Картунов О. В. Вступ до етнополітології: науково-навчальний посібник. Київ: Інститут економіки, упр. та госп. права, 1999. 300 с. URL: <http://politics.ellib.org.ua/pages-614.html>
8. Кембаев Ж. М. Политико-правовая история единой Европы: с древнейших времен до современности. Алматы; Астана: Академпресс, 2012. 496 с.
9. Трактаты о вечном мире / [сост. И. С. Андреева и А. В. Гулыга]. СПб.: Алетейя, 2003. 398 с.
10. Чубарьян А. О. Европейская идея в истории. Проблемы войны и мира. М.: Международные отношения, 1987. 452 с.
11. Чубарьян А. О. Российский европеизм. М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2005. 416 с.

Олександра Тансикбаева

ЖІНОЧА КОРОЛІВСЬКА ВІЙСЬКОВО-МОРСЬКА СЛУЖБА В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті висвітлюється історія створення, особливості діяльності Жіночої Королівської Військово-Морської Служби (The Women's Royal Naval Service) в період 1917 – 1919 рр. Приділяється увага Кетрін Форс (Katharine Furse) як засновниці та першому очільнику служби.

Ключові слова: Жіноча Королівська Військово-Морська Служба, Кетрін Фюрс, «Рени», флот, Перша світова війна.

До сьогодні існує усталений гендерний стереотип, що поняття «жінка» та «війна» несумісні, та на жаль багатовіковий досвід показує, що безпосередньо чи опосередковано, але жінки вимушені брати участь у війнах. Особливо яскраво нам це демонструє «криваве» ХХ ст., коли дві світові війни менш ніж за півстоліття суттєво зламали більшість вікових традицій та систем.

Велика війна кардинально відрізнялась від всіх попередніх військових конфліктів в першу чергу своїми масштабами. Постійна небезпека повітряних бомбардувань, дефіцит продовольства, викликаний затяжним характером війни, переорієнтування економіки на військові потреби, численні повідомлення про кількість загиблих призвели до розмиття меж між фронтом і тилом. Тому жінки Великобританії, навіть при великому бажанні, залишитись осторонь війни не могли. Проблема жіночої емансипації є одним з аспектів, який знаходиться в тісному зв'язку з ходом військових кампаній 1914 – 1918 рр. Адже, з одного боку, жіноча частина населення вимушена була замінити чоловіків, яких масово забирали на фронт, у різних сферах діяльності, в тому числі й у виконанні важкої фізичної праці, з іншого боку, жінки отримали доступ до тих сфер діяльності, які до цього були їм просто недоступні. У роки Першої світової війни британські жінки були офіційно позбавлені права брати

безпосередню участь в бойових діях. У той же час, частина з них отримала можливість працювати поблизу фронту в складі спеціальних жіночих допоміжних організацій.

У дослідженні британського історика Дж. Гулда [4] висвітлені деталі роботи британок в таких формуваннях. Особливості залучення британок до військової кампанії, а також умови їхньої праці в тилу вивчали британські історики Дж. Боурк [2], [3], Дж. Вотсон [5] А. Аллен [1].

Багато дослідників, в тому числі і вітчизняних, які займаються проблематикою виникнення та поширення феміністичних рухів, так чи інакше висвітлювали у своїх наукових розвідках і персоналії жінок, які брали участь в Світових війнах. Варто згадати Залеток Н. В. [7], [8] Лінн Абрамс [6] та інших, але теми конкретних підрозділів, зокрема і Жіночої Королівської Військово-Морської служби (надалі ЖКВМС), висвітлені недостатньо та зазвичай в контексті руху суфражизму.

З 1914 по 1916 рр. набір солдатів до армії здійснювався на добровольчій основі. Патріотичний підйом у британському суспільстві був притаманний не лише чоловічій частині населення, але й жінкам: «Британського Лева розбудили, а, отже, і Левицю» [1, с. 8]. Одна з них – Флора Сандес – навіть офіційно брала участь у Першій світовій війні солдатом, щоправда, у складі сербської армії.

Існували різні способи для жінок продемонструвати свій патріотизм: вони могли піти працювати на важку роботу замість чоловіків, вступити у напіввійськові (добровольчі) формування, на службу у тил. На кінець 1917 р. британських жінок почали приймати до армійських допоміжних та тилових служб [6, с. 357]. Звичайно, мова не йде про діяльність жіночих служб у районах бойових дій, але деякі жінки відправлялись на фронт у якості зв'язкових, водіїв тощо.

Ближче до кінця війни було створено ще декілька жіночих допоміжних організацій, які не встигли гучно заявити про себе у часи Першої світової війни, але повною мірою проявили себе під час Другої світової війни. Серед них створена у 1917 р. Жіноча Королівська військово-морська служба (надалі ЖКВМС) (The Women's Royal Naval Service) [8, с. 142]. Неофіційно вони називалися «Рени» (назва пішла від скорочення аббревіатури англійською «WRNS») – жіночий підрозділ королівських військово-морських сил Великобританії. Традиційно до ЖКВМС відносились кухарки, клерки, шифрувальниці, жінки-оператори радіолокаційних станцій і далекомірів, жіноча обслуга гармат, жінки-електрики і авіамеханіки.

ЖКВМС була сформована для виконання берегових справ, щоб дозволити морякам виходити у повному складі в море. Агітаційні плакати спонукали жінок «звільнити чоловіка для морської служби» [3]. З моменту створення служби адміралтейство було націлене на залучення до ЖКВМС 3000 жінок.

Очолила організацію амбітна молода жінка Кетрін Фюрс (Сімондс) (1875 – 1952), дочка історика, Джона Аддінгтона Сімондса і Джанет Кетрін. Вона народилася 23 листопада 1875 р. Здобула непогану, як для того часу, освіту. У 1909 р. Кетрін приєдналася до загону добровільної допомоги Червоного Хреста, який був прикріплений до Територіальної армії. На початку Першої світової війни Фюрс очолила перший підрозділ добровільної допомоги, який згодом було відправлено до Франції.

У 1917 р. Кетрін Фюрс стала однією з п'яти жінок, удостоєних звання «Дами Великого Хреста» (Dame Grand Cross), незадовго до цього створеного Орденом Британської імперії. Незважаючи на великий успіх в якості очільника Відділу добровільної допомоги (VAC), вона була незадоволена відсутністю повноважень для проведення реформ.

У бібліотечному архіві Національного Морського Музею Великобританії зберігається безліч захоплюючих документів, що стосуються Військово-морської служби жінок під час Першої світової

війни. Серед фотографій жінок є набір машинописних листів на дешевому папері, які передували формуванню WRNS. На перший погляд, це не виглядає особливо багатообіцяючим, але ці листи належать безпосередньо Кетрін Фюрс.

Наприклад, лист Невіллу Чемберлену від 15 січня 1917 р. свідчить про те, що вона не була призначена на керівну роль в WAAC (Допоміжний корпус жіночої армії). Але Кетрін з упевненістю повторює свою готовність працювати разом зі збройними силами, додаючи своє резюме, в якому говориться, що вона має приватний дохід і тому не вимагає заробітної плати. З листів добре зрозуміло, що Фюрс була готова піти на значні поступки, аби викликати зацікавленість у керівництва, коли уперше з'явилися чутки про створення Королівської військово-морської служби жінок. Вона пристрасно і переконливо пише про ті якості, які вона могла б запропонувати своїй країні під час війни. Фюрс також пропонує своє бачення служби і те, як вона доповнюватиме і підтримуватиме Королівський флот в той час, коли він страждає від нестачі робочих рук [9].

У листопаді 1917 р. Фюрс і кілька її старших колег подали у відставку зі своїх посад у VAC, та за декілька днів Кетрін запропонували посаду директора Королівської військово-морської служби жінок (WRNS) [5, с. 38–39].

Так само, як і в будь-якій військовій структурі, в ЖКВМС була введена система звань: Начальник (помічник начальника, заступник начальника), директор (помічник директора, заступник директора) [5, с. 31–32].

Королівський флот першим у збройних силах почав приймати до свого складу жінок, а з 1917 р. службовці жіночої Royal Naval Service взяли на себе роль кухарів, писарів, телеграфістів, експертів кодування і електриків. Жінки були настільки успішними, що було створено й інші організації, такі як Допоміжний корпус жіночої армії і Королівські військово-повітряні сили жінок [10].

Про ЖКВМС окрім статей та монографій нам можуть розповісти архівні документи, які наразі є у відкритому доступі на сайті Британського Національного Архіву. Такі джерела містять інформацію про систему рангів всередині організації, особливості служби, також зустрічаються службові записи (понад 5000) жінок, які служили в Королівській військово-морській службі в період з 1917 по 1919 р. Оригінальні записи групуються в серії ADM 318 для офіцерів і ADM 336 для рангів або інших рейтингів.

З подібних архівних документів ми можемо дізнатись не лише іменна, звання та посади членів ЖКВМФ, а і багато іншої інформації – вік, сімейний статус, освіта, імена найближчих родичів, данні про здоров'я, в окремих документах – опис службових якостей (достатньо, добре, дуже добре) [11], [12]. До речі, при перегляді доступних матеріалів, привертає увагу той факт, що більша частина жінок мала освіту, як мінімум рівну коледжу.

Багатьох записів служби в армії між 1914 і 1920 рр. вже не існує, оскільки їх було знищено німецькими бомбардуваннями в 1940 р.; збережено близько 7000 службових записів допоміжного армійського корпусу жінок, в тому числі і ЖКВМС.

Варто одразу зазначити, що далеко не всі жителі тодішньої Великобританії підтримували таку ідею уряду та адміралтейства. Частина суфражисток, які виступали за пацифізм, та традиціоналісти поставились до таких формувань негативно, а подекуди навіть вороже. Суворій критиці була піддана навіть військова форма жінок-членів допоміжних формувань. Вважалось, що носити форму було честю, гідною лише солдатів-чоловіків, які заплатили за неї власною кров'ю. Жінок, що носили подібну форму, звинувачували у відсутності патріотизму, оскільки, присвоївши те, чого не заслужили, вони таким чином применшували роль справжніх захисників вітчизни [8, с. 56]. Жінки, які наважи-

лись все ж одягнути форму, до самого закінчення війни вважались шахрайками, які взяли на свої плечі заважкий тягар, який не могли витримати, оскільки їм заборонялось брати участь у військових діях. І якщо медсестер ідеалізували, приписуючи їм образ янголів-охоронців в жіночому вбранні, то жінок у військовій формі звинувачували у відсутності жіночності. До того ж, ЖКМВС та аналогічним формуванням було заборонено носити прикраси, шовкові панчохи та взуття на підборах [6, с. 356–358].

10 жовтня 1918 р. дев'ятнадцятирічна Джозефін Карр з м. Корка стала першою «Рен», яка загинула на дійсній військовій службі, коли її судно, RMS «Ленстер», було торпедовано.

До кінця війни у WRNS було 5500 членів, 500 з них офіцери. В 1919 р. ЖКМВС, як і інші подібні частини, було розформовано [9]. Але це далеко не кінець цієї організації, адже в 1920 р. Кетрін Фюрс започатковує Асоціацію Рен, яка ставила перед собою задачу «зберегти дух служби живим!» («keep the spirit of the service alive») [10]. Саме такий крок допоміг потім, у 1939 р., швидко консолідувати свої сили та в перші ж місяці Другої світової війни призвати на службу близько 7000 жінок.

Тож, The Women's Royal Naval Service протягом I Світової війни проіснували недовго, але саме цей період дав їй змогу повноцінно розкрити свій потенціал в ще більш страшній II Світовій війні. Вчорашні студентки і домогосподарки активно реалізовувалися у сферах, які до війни вважались виключно чоловічими, самовіддано змінюючи яскраві сукні на суворий однострій, а затишну оселю на казарму. Жінки у допоміжних формуваннях зробили свій вагомий внесок у перемогу над ворогом та підвищили соціальний і політичний статус жінки в суспільстві, прискоривши надання британкам виборчого права.

Джерела та література:

1. Allen A. T. *Women in Twentieth-Century Europe*, New York, Palgrave MacMillan, 2007. 208 p.
2. Bourke J. *Women on the Home Front in World War One*. URL: http://www.bbc.co.uk/history/british/britain_wwone/women_employment_01.shtml
3. Bourke J. *Women and the Military during World War One*. URL: http://www.bbc.co.uk/history/british/britain_wwone/women_combatants_01.shtml
4. Gould J. M. *The women's corps the establishment of women's military services in Britain: a thesis presented for the Degree of Ph.D.*, London, 1988. 487 p.
5. Watson S. K. *Janet Fighting Different Wars: Experience, Memory, and the First World War in Britain*, Cambridge, 2004. 399 p.
6. Абрамс Линн. *Формирование женщины новой эпохи / перевод с англ. Елены Незлобиной*. М.: Высшая школа, 2011. 407 с.
7. Залеток Н. В. Британские женщины в годы первой мировой войны. *Genesis: исторические исследования*. 2015. № 2, С. 50–65.
8. Залеток Н. В. *Жінки в суспільному і політичному житті Великої Британії (Остання третина XIX ст. – 1939 р): дис. кін: 070002: захищена 24.06.2016: затв. 17.10.2016*. К., 2016. 298 с.
9. *Women and the First World War*. URL: <https://blog.britishnewspaperarchive.co.uk/2017/11/22/women-and-the-first-world-war/>
10. Офіційний сайт організації «WRENS». URL: <http://www.wrens.org.uk/history>
11. Службовий запис Дороти Поултер / Британський національний архів. URL: <http://www.nationalarchives.gov.uk/wp-content/uploads/2015/03/service-dorothy.jpg>
12. Службовий запис Лілі Маркс / Британський національний архів. URL: <http://www.nationalarchives.gov.uk/wp-content/uploads/2015/03/lily.jpg>

АНТИСЕМІТИЗМ У ФРАНЦІЇ: ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

У статті аналізуються прояви нетерпимості до семітів у Французькій державі, історичні витоки антисемітизму, особливості цього явища та сучасне ставлення до єврейської складової французького населення.

Ключові слова: антисемітизм, Франція, євреї.

Якщо пересічну людину запитати про перші асоціації зі словом «Франція», то скоріше за все вона назве Ейфелеву вежу, Єлисейські поля, Діснейленд, Сену, Версаль та інші туристичні принади цієї країни. В нашому уявленні Франція – це інший світ, західний світ, цивілізований світ. Країна архітектурних шедеврів, вишуканої кулінарії, живописних місць. Проте кожний народ має свою непросту історію з вельми непривабливими її сторінками.

Як і в інших європейських країнах, у Франції завжди проживали представники єврейського народу, ставлення до яких з боку автохтонного населення іноді ставало доволі агресивним, провокуючи потужні сплески антисемітизму. Наприклад, відомий французький філософ Ренан висував думку про те, що антисемітизм – це ідеологія розумних людей. Переслідування євреїв широко поширилися у Франції, починаючи з 1007 р. Ці гоніння, спровоковані Робертом II (972 – 1031), королем Франції (987 – 1031), якого називали «Благочестивим», описані в єврейській брошурі, в якій також йдеться про те, що король Франції змовився зі своїми васалами, щоб знищити всіх євреїв на їхніх землях, які не прийняли хрещення [7]. На території французького Провансу з 80-х рр. XV ст. відбулися антиєврейські заворушення з розбоем, насиллям, пограбуваннями, які здійснювали робітники, найняті на сезон збору врожаю. В деяких місцях євреї були захищені міськими чиновниками та оголошувалися під королівським захистом. Але переслідування євреїв повторилися наступного року.

На початку XVII століття євреї почали в'їжджати до Франції. Наслідком цих подій став указ від 23 квітня 1615 р., який забороняв християнам під загрозою смерті приховувати євреїв чи навіть спілкуватися з ними. Євреї в Бордо і Байонне брали участь у виборах французьких Генеральних штатів 1789 р., а в Ельзасі, Лотарингії та у Парижі цього права в них не було. Після падіння Бастилії по Франції прокотилися масові заворушення, і в районах Ельзасу селяни нападали на єврейські помешкання, які знайшли собі притулок у Базелі.

Проте Франція – країна парадоксів, і в різні часи ставлення правлячої верхівки до євреїв було різним. Ця країна, яку зараз звинувачують в активізації антисемітизму, стала першою європейською країною, яка дала євреям громадянське рівноправ'я. Це сталося за часів Французької революції, у вересні 1791 р. Наполеона I Бонапарта називали «покровителем єврейського народу» через те, що його армія ліквідувала в Європі обмеження для євреїв. Але імператор багато разів виступав з антисемітськими промовами та запровадив низку антиєврейських законів, які були скасовані за часів Бурбонів. Своє ставлення до євреїв він висловив афоризмом: «Євреям як людям – все, як нації – нічого». На початку XIX ст. з ініціативи Наполеона I був скликаний представницький орган французьких євреїв – Великий синадріон, до складу якого увійшло 45 рабинів та 26 світських лідерів з різних куточків Франції, а іудаїзм підтримувався державою. Натомість євреї присягнули на вірність державі. Це дозволило євреям, не відмовляючись від власної віри, органічно вписатися у французьке суспільство [2].

Леонід Радзиховський стверджує, що повне громадянське рівноправ'я та повна релігійна свобода існували в цій країні з 1818 р. Разом з тим у «Франції Ротшильдів» зародився сучасний антисемітизм. У Франції XIX ст. антисемітами були крайні ліві (Прудон та Фур'є, які писали, що євреї – це капіталісти) та крайні праві (автор маніфесту «Єврейська Франція» Дрюмон) [4].

У XX ст. історія французького антисемітизму пам'ятає і антисемітські організації 30-х рр., режим Віші, коли не німці, а французька поліція відправила до таборів смерті приблизно 100 тис. євреїв (всього у Франції тоді мешкало 300 тис. євреїв) [4]. Але варто зауважити, що умови життя євреїв у Франції на початку XX ст. покращилися, і це призвело до нової хвилі імміграції, коли євреї тікали від східноєвропейських погромів на Захід. Євреї були видатними діячами культури у Франції. Серед імен, які прославили Францію, Мойша Захарович Хацкелевич (відомий художник із Вітебська Марк Шагал), Амедео Модільяні, творча людина, талановитий художник, Хаїм Сутін, художник «Паризької школи» тощо. Євреї навіть вигадали вираз: «Щасливий, як Бог у Франції». Так вони висловлювали своє задоволення перебуванням у цій толерантній країні.

Після того, як на полях Першої світової війни загинуло багато євреїв, антисемітизм потроху вщухав. Проте приналежність до єврейської нації лідера Народного фронту Леона Блюма спричинила певне загострення в даному питанні. Багато французьких письменників були в той час антисемітами: Поль Моран, П'єр Гаксотт, Марсель Жуандо. А Луї-Фердінан Селін навіть писав, що вороги Франції – це євреї і масони, а «жиди» схожі на клопів.

Інтернет-видання «Мы здесь» під редакцією Леоніда Школьника публікувало свого часу дуже гучні заяви стосовно антисемітизму у Франції. Софія та Михайло Міллери писали: «Американські історики відзначають, що найбільш безпечним місцем для євреїв була Іспанія та Португалія, а найстрашнішим – цивілізована Франція. Ця країна навіть перевиконала фашистський план, відправивши до таборів смерті 82 тисячі французьких євреїв, які склали половину єврейського населення Франції. Але Міхаель Дорфман в статті «Уютно, як Богу в Париже» вказує на те, що в складних умовах окупації Франція рятувала своїх євреїв: за даними Ізраїльського меморіалу Холокосту «Яд Вашем», у Франції залишилися живими 74% її єврейського населення, в той час як у Бельгії чи Нідерландах 70% євреїв загинули [1].

Журналіст Захар Гельман в тому ж інтернет-виданні пише: «Сьогодні, на початку XX століття, саме Франція виявилася тією європейською країною, де антисемітизм розквітнув буйним цвітом». А Віктор Топаллер зазначає: «Втікають євреї з Франції. Їх з лихвою замінили вихідці з ісламських країн, яких на батьківщині Бодлера та Мопассана вже більше шести мільйонів». Той таки Дорфман «ловить» Топаллера на протиріччях, наводячи факт, що 83% французьких євреїв теж є вихідцями з ісламських країн, в основному з Північної Африки [1]. По-перше, з часів Другої світової війни уряд Франції був прихильником держави Ізраїль. Франція була союзником Ізраїлю та основним постачальником воєнної техніки протягом двох десятиріч (з 1948 по 1967 рр.). Але після Алжирської війни 1962 р., після проголошення незалежності Алжиру, Франція почала переходити на проарабські рейки: головним постачальником бойової техніки стали Сполучені Штати Америки, а французький уряд після теракту на мюнхенській Олімпіаді не видав Абу Дауда, який був до нього причетний [1]. По-друге, у 1995 р. президент Франції Жак Ширак офіційно вибачився перед єврейською громадою за те, що французькі поліцейські відіграли значну роль у захопленні та висланні євреїв до концентраційних таборів. Нещодавно президент Еммануель Макрон зробив посилення на фразу Ширака, сказавши, що Франція організувала депортацію, арешти і смерть майже для всіх [6].

На початку 2000-х рр. у всьому світі була опублікована статистика зростання антисемітизму

серед французьких мусульман та антисемітських актів, включно із спаплюженням єврейських могил та напругою між дітьми іммігрантів з Північної Африки та північноафриканськими єврейськими дітьми. Ще у 2004 р. тодішній прем'єр-міністр Ізраїлю Аріель Шарон, виступаючи в Єрусалимі перед представниками американських єврейських асоціацій, заявив: «Я пропоную всім євреям переїхати до Ізраїлю, але євреям Франції це абсолютно необхідно». За його словами, у Франції тоді розповсюджувався антисемітизм безпрецедентних масштабів. Також він відзначав той факт, «що 10 % французького населення складається з мусульман, створює підґрунтя для нової форми антисемітизму».

Показовим є випадок антисемітизму, коли в 2006 р. марокканський єврей Ілан Халімі був викрадений та вбитий «бандою варварів» на чолі з Юсуфом Фофана, який згодом отримав довічне ув'язнення. Організатори вважали, що євреї – народ занадто багатий і їх треба нищити.

У Франції зростання антисемітизму пов'язують з активізацією арабо-ізраїльських конфліктів. Між початком ізраїльського наступу в Газі наприкінці грудня 2008 р. та його закінченням у березні 2009 р. у Франції було зареєстровано приблизно сто антисемітських актів.

Травневе опитування 2014 року показало, що 74 % французьких євреїв думають переїхати з Франції до Ізраїлю, з них 29,9 % – через антисемітизм. Теракт в редакції газети Charlie Hebdo у 2015 р. та захоплення заручників у Порт-де-Венсен схвилювали французьку єврейську громаду та спровокували єврейське агентство на створення плану репатріації для більш ніж ста тисяч євреїв, які бажають переїхати до Ізраїлю.

Останні роки також переповнені страшними випадками: у січні 2016 р. курдський підліток «за допомогою» мачете атакував єврейського вчителя з Марсело. А в 2017 р. відбулося страшне вбивство 65-річної французької єврейки Сари Халімі. Міріам Аграмян переповідає цю сумну історію на сайті «Трансляріум»: «Малійський мусульманин на ім'я Кобілі Траоре вривається до квартири своєї сусідки Сари Халімі. Він знає, що вона єврейка. В минулому він неодноразово її ображав на підґрунті антисемітизму. Халімі та її сім'я подавали скарги, просили поліцію втрутитися. Але кожного разу поліцейські відповідали, що Траоре не здійснював злочинних дій, та вони не хочуть, щоб їх звинувачували в антимусульманських поглядах. В той день Траоре вирішив перейти від слів до справи. Він жорстоко бив Халімі. Знущався. Вона кричала. Сусіди телефонували до поліції. На цей раз поліція щось робить, але цього недостатньо. Коли вони доходять до дверей Халімі, то чують, як Траоре кричить: «Аллаху акбар!» та «Шайтан». Вони, розуміючи, що порушили свої службові повноваження, тікають та викликають підкріплення. Воно прибуває десь більш ніж за годину, о 5:30. Занадто пізно. Ще декілька хвилин тому Халімі була викинута з вікна Траоре. Вона мертва. Її тіло лежить на тротуарі трьома поверхами нижче. Це явно антисемітське вбивство, яке здійснене мусульманином в ім'я Аллаха. Траоре заарештований і каже, що це Коран наказав йому здійснити вбивство, але його не кидають в тюрму, а замість цього запроторюють до психіатричної лікарні. У французьких ЗМІ ця ситуація майже не згадується. Ніхто не говорить, що вбивця – мусульманин, а його жертва – єврейка... Члени сім'ї Халімі просять у влади пояснень і вимагають пред'явити психіатричну довідку, яка була зроблена під час госпіталізації Траоре. Вимога залишається без відповіді» [5]

Отже, Франція – країна контрастів як загалом, так і в площині антисемітських настроїв. Відносно нещодавні опитування Дослідницького центра Пью (2005 р.) показують, що конкретного антисемітизму у Франції не існує, хоча Франція на третьому місці за кількістю єврейського населення світу. Але голова уряду Франції Едуард Філіпп на початку грудня 2017 р. заявив, що антисемітизм у Франції існує та має в цій країні глибоке історичне коріння. А якщо поглянути на міграційну статис-

тику, то можна зрозуміти, що євреї останніми роками почуваються все менш комфортно в країні дорогих вин, смачного шоколаду і незвичних споруд. У 2016 р. країну залишило 5 тисяч євреїв, у 2015 році – 7,9 тисяч євреїв, в 2014-му – 7,2 тисяч. Всього за останні десять років до Ізраїлю перебралося 40 тисяч французьких євреїв [3]. І це каже багато про що. «Немає поганих націй – є погані люди». А якщо існує проблема, то вона потребує всебічного вивчення та вирішення.

Джерела та література:

1. Дорфман М. Уютно, как Богу в Париже. URL: <https://lamerkhav.wordpress.com/антисемитизм/антисемитизм-во-франции/>
2. Ковалевич П. Евреи Франции: история изгнаний и возвращений. URL: <http://ieshua.org/evrei-francii-istoriya-izgnanij-vozvrashhenij.htm>
3. Куракин М. Французский исход. Что заставляет евреев бежать из Пятой Республики в Израиль. URL: <https://lenta.ru/articles/2017/01/17/franceisraelbegstvo/>
4. Радзиховский Л. Родина равноправия и антисемитизма. URL: <https://lechaim.ru/ARHIV/183/radz.htm>
5. Miller Guy. Gatestone Institute International Policy Council]. URL: <https://www.gatestoneinstitute.org/10513/france-islamic-antisemitism>
6. Netanyahu in Paris to commemorate Vel d'Hiv deportation of Jews. URL: <http://www.bbc.com/news/world-europe-40622845>
7. Shechter Solomon, Seligsohn M. *Jewish Encyclopedia*. URL: <http://www.jewishencyclopedia.com/articles/8418-jacob-ben-jekuthiel>

Ярослав Трикашний

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ В КОСОВО НАПРИКІНЦІ ХХ – НА ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ

Стаття присвячена важливим суспільним і політичним процесам, що мали місце в Косово наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. Особлива увага акцентується на створенні політичних партій, ситуації, що призвела до впровадження надзвичайного стану в 1990 р., проведенні референдуму, президентських виборах 1992 р. та подальшій різкій, починаючи з 1998 р., радикалізації політичного руху в Косово. Аналізується процес проголошення незалежності Косово від Сербії та причини подальшої політичної кризи в країні, а також позиція Брюсселя щодо Косово.

Ключові слова: Косово, криза, політичні партії, серби, албанці, європейська інтеграція.

Уже десять років пройшло з того моменту, коли албанська влада Косова проголосила незалежність від Сербії. З тих пір на Балканах і за їх межами тривають суперечки про правомірність і наслідки цього кроку. Косовська незалежність не порушила Балканської рівноваги, але старт нової держави, незважаючи на лобістські можливості її основних партнерів, був невдалим через слабкі економічні показники і відсутність переговорного рішення про статус провінції.

Історії косовської проблеми в цілому присвячена чимала кількість літератури, різноплановою за проблематикою, глибиною висвітлених проблем, а також формою і жанром. Так, при написанні статті ми звертались до робіт таких дослідників, як: Боленко К. В. [2], Замятіна Т. І. [7], Каменецький М. І. [9–10], Маначинський О. С. [12–14]. Незважаючи на широкий спектр видань: від газетної пу-

блістики до узагальнюючих праць і монографій, та широке коло проблем, яким вони присвячені, окремі аспекти історії Косова залишаються недостатньо вивченими й дискусійними.

Відзначимо, що активна фаза Косовської кризи розпочалася з середини 1990-х рр. Вона була лише частиною і продовженням розпаду Югославії як багатонаціональної держави. Загострення відносин в Косово стало в кінці 1980-х років безпосереднім поштовхом до початку розпаду СФРЮ. Саме воно дозволило президенту Сербії (1989 – 1997 рр.) та Югославії (1997 – 2000 рр.) Слободану Мілошевичу розгорнути політичну кампанію, засновану на ідеології сербського етнічного націоналізму. Він використовував зіткнення двох національних рухів у процесі самовизначення. Зі свого боку, лідери албанського національного руху в Косово закономірно вирішили скористатися ситуацією, що склалася ще на рубежі 1980-х і в 1990-х років, і спробувати домогтися якщо не відділення і повного суверенітету території, то хоча б підвищення статусу Косово як етнотериторіального утворення в складі або СФРЮ, або реформованої держави. На жаль, в Сербії соціально-політична революція була похована під революцією національною, що проходила одночасно з розпадом СФРЮ під етноконфесійними гаслами.

У 90-х роках у зв'язку з формуванням багатопартійної системи в СФРЮ починають виникати політичні партії, в тому числі і в Косово. Вони виступали з програмами, направленими на рівноправне положення албанців в Сербії. Серед них – Демократична спілка Косово (ДСК), Демократична мусульманська ліга реформ. Пізніше додаються Албанська демократично-християнська партія, Парламентська і Соціал-демократична партія Косово. Слід сказати, що ДСК стала самою впливовою політичною силою в краї, а авторитет її лідера Ібрагіма Ругови був відомий на весь регіон. І. Ругова закликав своїх сподвижників до ненасильницького опору, щоб не призвести до серйозних сутичок. За непримиренність у веденні боротьби проти Сербії він отримав прізвисько «Балканський Ганді». Пізніше ця партія стає передовою силою, яку жителі краю назвали «лідером національного руху за незалежність Косово» [6, с. 111]. Ібрагім Ругова очолював партію до своєї смерті, в 2006 році. Зараз же партію очолює Іса Мустафа, косовський політик албанського походження, який з 9 грудня 2014 р. є прем'єр-міністром Республіки Косово.

Дві інші найбільші партії мають відношення до визвольної армії Косово (KLA): Демократична партія Косова, яку очолює колишній лідер KLA Хашим Тачі і Альянс за майбутнє Косово під керівництвом колишнього командира KLA Рамуша Харадіна. Косівський видавець Ветон Сурої сформував свою власну політичну партію в 2004 р. під назвою «Ога». Косовські серби, у свою чергу, в 2004 р. утворили власну партію «Сербський список» для Косово і Метохії.

У 1990 р. в Косово вводиться надзвичайний стан, через зростаючі сепаратистські настрої албанського населення. 22 вересня 1991 р. було проголошено створення незалежної республіки Косово. Пізніше був проведений несанкціонований (серед албанської громади) референдум про незалежність і президентські вибори (23 травня 1992 р. одночасно з парламентськими виборами), на яких президентом був обраний Ібрагім Ругова. Керівництво Сербії визнало ці вибори незаконними [4, с. 1–2].

22 жовтня 1991 р. незалежність Республіки Косово визнала Албанія. Почалося створення збройних формувань сепаратистів, які в 1996 р. були об'єднані в Армію визволення Косова. Ця албанська воєнізована організація, яка боролася за незалежність і моноетнічну складову Косова, після бомбардувань Югославії, була легалізована, як Корпус захисту Косова, а її члени увійшли до складу місцевої адміністрації. Політичним крилом Армії визволення Косова є заснована в 1999 р. Демократична партія Косово.

Осіною 1996 р. ситуація знову загострилась через убивство сербом албанського громадянина, яке викликало акції протесту з боку албанських бойовиків. Один із керівників національного руху А. Власі заявив: «Сьогодні закінчився період моделювання статусу Косова, концентрації політичних сил. Назріла ситуація, коли косовські албанці вже не вірили в ефективність мирного врегулювання конфлікту» [8, с. 633–634].

У 1998 р. розпочалась різка радикалізація сепаратистського руху в Косово, серед якого можна виділити три течії. Перша – політична, яка діяла завдяки демократичному союзу Косова на чолі з І. Руговою. Друга – пов'язана з діяльністю керівництва в підпіллі на чолі з Б. Букові. Третя течія, яку очолювала визвольна армія Косова (ВАК), мала екстремістський характер і діяла терористичними методами.

На політичній арені Косова склалася доволі складна ситуація. Основними показниками формування партій і організацій на початок ХХ ст. залишалася національна приналежність, а не політичні погляди керівників і членів партій. В результаті муніципальних і парламентських виборів, проведених при організаційній, фінансовій і матеріальній допомозі ОБСЄ, перемогу одержали партії етнічних албанців, а саме Демократичний союз Косова (ДСК – лідер Ібрагім Ругова) і Демократична партія Косова (ДПК – лідер Хашим Тачі) [11, с. 122–123].

У листопаді 2001 р. відбулися вибори до Асамблеї (Скупщини) Косово, де за сербами було зарезервовано 10 із 120 депутатських місць (іншим меншинам також було виділено по 10 місць). Більшість депутатських мандатів вибороли албанські партії: Демократичний союз Косова (47 мандатів), Демократична партія Косова (26 мандатів), Альянс за майбутнє Косова (8 мандатів). Сербська коаліція «Повернення» утворила фракцію у складі 22 депутатів. У березні 2001 року Ібрагіма Ругову було обрано першим президентом цього краю, новостворений уряд очолив Б. Реджеп.

Отже, в Косово сформувався специфічна політична ситуація – формально край належав суверенній Сербії при фактичному міжнародному протектораті, підтриманому міжнародним миротворчим військово-поліцейським контингентом. Все це створювало передумови для перетворення Косово на офшорну зону та джерело контрабанди регіонального масштабу. Політичні наслідки такої двоякості викликали серйозні проблеми всередині сербського суспільства [11, с. 38].

23 жовтня 2004 р. під контролем тимчасової адміністрації пройшли вибори в парламент Косова. Велика частина голосів (47 %) була віддана Демократичній лізі Косова (лідер – Ібрагім Ругова). Демократична партія Косова (лідер – колишній польовий командир Хашим Тачі) отримала 27 % голосів. Ще один колишній командир Армії визволення Косова – Рамуш Харадінай – очолював партію Альянс за майбутнє Косова, яка набрала близько 8 % голосів виборців. Всі албанські партії виступали за незалежність краю. Переважна більшість косовських сербів вибори проігнорували – проголосувало близько 900 осіб, тобто менше 1 % сербського населення. На їхню думку, в краї не було створено нормальних умов для проведення виборів, що довело кровопролиття в березні 2004 р., коли в результаті заворушень і погромів 19 людей загинули, 4 тисячі опинилися просто неба, були спалені сотні будинків і зруйновані десятки православних храмів і монастирів [5].

6 грудня уряд Косова очолив Рамуш Харадінай. У березні 2005 р. він подав у відставку. Йому на зміну прийшов більш помірний Байрам Косумі. Після смерті в січні 2006 р. Ібрагіма Ругови президентом був обраний Фатмір Сейду, а прем'єр-міністром знову став колишній польовий командир – Агім Чеку. 3 9 січня 2008 р. уряд Косова очолює Хашим Тачі.

Спочатку щодо Косова світова спільнота намагалася застосувати формулу «стандарти до статусу», яка передбачала досягнення консенсусу між усіма політичними силами й етнічними групами,

і лише після цього – визначення статусу краю. Ця політика, проте, не спричинила ані повернення в край сербів, ані сприяла припинення насильства. У жовтні 2005 р. Рада безпеки ООН висловилася за початок переговорів про статус краю.

Переговори про статус Косова між сербами і косовськими албанцями почалися 20 лютого 2006 р. у Відні за посередництва спеціального представника генерального секретаря ООН Марті Ахтисарі. Албанська позиція полягала у вимозі надати Косову повну і беззаперечну незалежність. Сербія розраховувала зберегти хоча б формальний контроль над Косовом і наполягала на тому, щоб косовським сербам у місцях компактного проживання було надано самоврядування в питаннях охорони здоров'я, освіти, юридичної та соціальної служби, а також питаннях безпеки. Правовою основою переговорів залишалася резолюція 1244, в якій, зокрема, містилося підтвердження «непорушності суверенітету і територіальної цілісності Федеральної республіки Югославія» і не згадувалося нічого більшого, ніж «надання суттєвої автономії в складі Югославії» [1]. Однак консенсусу на переговорах досягти не вдалося.

17 лютого 2008 р. Парламент Косово в односторонньому порядку проголосив незалежність від Сербії. Того ж дня було презентовано офіційні символи Косова. Прапором стало жовте зображення обрисів краю на синьому полотнищі з шістьма білими зірками вгорі. Сербія одразу ж заявила про невизнання та блокування такого рішення.

Згодом Парламент Косово прийняв нову конституцію. У ній декларувався намір створити державу, яка захищатиме права меншин, зокрема, сербів, албанців. Конституція набирала чинності 15 червня 2008 року, коли ООН мала завершити процес передачі повноважень новій владі. У Белграді сербський міністр у справах Косова Слободан Самарджич назвав ухвалення конституції «незаконним актом». «Серби є громадянами Косова. Це і їх конституція теж. Ми хочемо, щоб вони стали важливою основою і мостом для налагодження більш хороших стосунків з Сербією», – заявив Фатмір Сейду, президент Косово. А також додав, що прийнятий документ свідчить про прагнення до побудови суспільства з рівними правами для всіх [15].

Також варто сказати кілька слів про Асамблею Косова. Кількість місць в парламенті розподіляється за етнічною ознакою: етнічним албанцям належить 100 місць з 120, решта зарезервовані за національними меншинами, в тому числі 10 – за сербами. Президента і уряд Косово обирає парламент.

Політика Косово будується в рамках багатопартійної парламентської представницької демократичної республіки. Президент є головою держави, а прем'єр-міністр – головою уряду. Парламентські вибори проводяться кожні чотири роки. Виконавчу владу здійснює уряд, під головуванням прем'єр-міністра. Судові органи незалежні від виконавчої та законодавчої влади. На сьогодні Іса Мустафа є прем'єр-міністром Косово і головою уряду. Хашим Тачі є Президентом і головою держави. Правлячими партіями є Демократична партія Косово, Демократична Ліга Косово і «Самовизначення».

Згідно з Конституцією, Косово має Асамблею, що складається з 120 членів. Вона включає в себе двадцять закріплених місць: десять для косовських сербів і десять для несербських меншин (наприклад, боснійців, циган, і т.д.). У Косово існує багатопартійна система з безліччю партій, при якій жодна з партій часто не має шансу отримати одноосібну владу, тому партії повинні працювати одна з одною, щоб сформувати коаліційні уряди.

Асамблея приймає всі закони в Косово, ратифікує міжнародні договори, призначає Президен-

та, прем'єр-міністра, міністрів, суддів всіх судів, приймає бюджет і виконує інші функції, визначені Конституцією. Парламент може провести голосування з питання про вотум недовіри уряду більшістю членів.

Сербська частина населення також створила свій «парламент» – Сербську Скупщину Автономного краю Косово і Метохії, що є органом місцевого самоврядування в Автономному краї Косово і Метохії. Вона була утворена в 2008 р. для представництва муніципалітетів, які не визнають органів влади самопроголошеної Республіки Косово. Скупщина складається з 45 представників, делегованих 26 громадами. Більшість делегатів є етнічними сербами. Скупщина не є частиною уряду Республіки Косово.

Після проголошення незалежності, ситуація в Косово залишилася стабільно напруженою, зокрема на початку березня 2008 р. косовські серби, які протестували проти незалежності краю, захопили будівлю албанського суду. Будівлю штурмувало близько 200 осіб, і вони утримували її 3 дні. 17 березня посилені війська ООН в кількості 500 осіб відбили будівлю і заарештували 53 особи. Однак коли заарештованих перевозив конвой ООН, на нього напав натовп сербів і закидав камінням, пляшками із запальною сумішшю, гранатами. Було поранено 42 військовослужбовці і сильно пошкоджені 2 машини. Після цього військам ООН було наказано залишити сербський анклав на півночі краю.

15 листопада 2009 р. в Косово відбулися перші з моменту проголошення незалежності краю муніципальні вибори. Перемогу на них здобула Демократична партія Косова прем'єр-міністра країни Хашима Тачі. Друге місце дісталось їхнім опонентам з Демократичної ліги Косова, очолюваної президентом країни Фатміром Сейдіу, третім прийшов Альянс за майбутнє Косова на чолі з одним із засновників Армії визволення Косова Рамушем Харадінаєм.

15 жовтня 2010 р. в країні сталася перша в її історії політична криза: Демократична ліга Косова під керівництвом колишнього президента Фатміра Сейдіу вирішила вийти з правлячої коаліції. Криза почалася в жовтні, коли конституційний суд країни виніс рішення, згідно з яким президент країни не може бути одночасно лідером партії.

8 березня 2011 р. в Брюсселі пройшли перші в історії Косова переговори з Сербією. Політичний статус Косова не обговорювався. Позиція Белграда полягала в поліпшення життя сербської громади в Косово, а позиція Приштини – у нормалізації стосунків з Сербією.

У липні 2011 р. виник конфлікт між владою самопроголошеної Республіки Косово і косовськими сербами за контроль над двома переходами на кордоні краю з Центральною Сербією. Фактично на стороні Косова виступили сили KFOR. Конфлікту передували безуспішні переговори Приштини і Белграда про митне врегулювання.

Постійні розбіжності між Белградом і Приштиною призводять до застою у виконанні підписаних угод. Одна з ключових домовленостей, яка залишається поки на папері, – створення Товариства сербських муніципалітетів, що було передбачено Брюссельською угодою ще в 2013 р.

У Брюсселі чітко дають зрозуміти, що двері в Євросоюз і для Сербії, і для Косово будуть закриті до повного врегулювання розбіжностей між ними.

Президент Сербії Олександр Вучич заявляє, що ніколи не визнає незалежність Косово, але заради прискорення європейської інтеграції готовий досягти остаточного врегулювання без формального визнання косовської державності. Він не говорить чітко, яким чином він збирається розрубати «гордіїв вузол», але багато спостерігачів, політичні опоненти і церква сприймають його слова як

підготовку до остаточної відмови від бунтівної провінції, припинення блокування Косова на міжнародній арені та зміни конституції країни, в якій Косово все ще фігурує як невід’ємна частина Сербії.

Дослідження показують, що три чверті громадян Сербії виступають проти відновлення контролю над краєм силовим шляхом. Переважна більшість підтримують діалог Белграда та Приштини про нормалізацію, але відкидають можливість формального визнання незалежності Косова. Лише 8 % вважають такий крок виправданим, якщо факт визнання позитивно позначиться на стабільності та розвитку самої Сербії. Більшість опитаних відмовилися б від вступу до Євросоюзу, якби умовою стало офіційно визнання Косова. Втім, формально такої вимоги Брюссель і не висуває.

Завдання Вучича зводиться до того, щоб формально, не визнаючи Косово (що в Сербії як і раніше асоціюється з політичним самогубством), забезпечити фактичне визнання і налагодити відносини з Приштиною таким чином, щоб Брюссель побачив зниження міжетнічної та політичної напруженості.

Вимога «домовитися і прийти до компромісу» була формально висунута Європою до обох сторін – і до сербів, і до косоварів. Але, так як останні ні за яких умов не відмовляться від своєї незалежності (і в цьому їх підтримує Захід, включаючи більшість країн ЄС) то, виходить, що «рішення конфлікту» може полягати тільки у фактичному визнанні Белградом суверенітету Косово.

Ця ідея не користується популярністю в Сербії. Для сербів Косово – це священна земля, звідки почалась сербська державність, тут відбулася знаменита битва на Косовому полі. І в країні глибоко вкоренилася думка, що визнавати відділення ні в якому разі не можна.

Сербська влада опинилася в скрутному становищі. З одного боку, вони хочуть в ЄС, з іншого – не можуть піти на головну умову євроінтеграції, так як це означає для них політичну смерть.

За посередництва Брюсселя двома сторонами було погоджено створення в Косово спільноти сербських муніципалітетів, які охоплювали б райони компактного проживання сербів. А їх представники були введені до складу уряду Косово. Таким чином створювалася зручна «легенда» для влади в Белграді, що давала змогу закрити очі на незалежність Косово, захистивши права сербської меншини (зараз це 10 % населення). Однак на практиці албанська влада всіляко демонструвала, що їм ніяка сербська автономія в Косово не потрібна. Тому до цих пір співтовариства муніципалітетів де-факто не створено.

Щоб знайти вихід із ситуації, влітку 2017 р. президент Сербії Олександр Вучич дав старт «внутрішньому сербському діалогу» щодо Косово. Він закликав еліти країни, включаючи сербську общину в самому Косово, висловити своє бачення майбутнього Косово, а також відносин між Белградом і Приштиною і можливих компромісів в цьому питанні.

Поступово ситуація ставала все більш напруженою. Особливо вона загострилася в січні 2018 р., після вбивства 64-річного лідера косовських сербів Олівера Івановича. У відповідь на це Сербія вийшла з переговорів.

26 березня 2018 р., в рамках ініціативи по «внутрішнього діалогу» в місті Косовська Митровиця, на півночі Косово, мав відбутися круглий стіл за участю високопоставлених чиновників обох країн. Зокрема, з Белграда повинні були приїхати кілька міністрів сербського уряду і голова президентської адміністрації, а також Марко Джуріч – головний політик Сербії, відповідальний за проблему Косово, керівник Адміністрації Косово і Метохії.

Косовських сербів на зустрічі представляли мери тих міст, де компактно живуть серби, а також представники партії «Сербський список».

Однак офіційна Приштина, побоюючись «розпалювання ворожнечі», заборонила в'їзд в Косово сербським чиновникам для участі в круглому столі. Багато з них цю заборону проігнорували, в результаті подія обернулося політичним скандалом.

Прямо під час засідання круглого столу, використовуючи світлошумові гранати і сльозогінний газ, в зал прорвалися косовські поліцейські, заарештували Джуріча та доставили його до поліцейської дільниці. Пізніше політика депортували до Сербії. В результаті зіткнень сербських активістів з силовиками постраждали кілька десятків людей.

Сербія відреагувала на подію вкрай жорстоко. Президент Вуйчич назвав інцидент «брутальною провокацією», а заходи косовських поліцейських – бандитськими і терористичними. «Всі, хто брав участь у викраденні, будуть притягнуті до відповідальності перед державними органами Сербії, – заявив сербський президент. – Ми зробимо все можливе, щоб зберегти мир, але ми не дозволимо нікому ставити під загрозу безпеку наших громадян» [3]. Позицію Сербії підтримала Російська Федерація.

Крім того, Вуйчич звинуватив європейську місію EULEX, яка координує в Косово реформу правоохоронної системи, в прямій підтримці дій косовської поліції.

Щоб залагодити напруження політичних пристрастей, 27 березня в Косово терміново прибула очільниця європейської дипломатії Федеріка Могеріні. Переговори з Вуйчичем тривали кілька годин, а за підсумками зустрічі було озвучено формальну заяву про те, що «в національних і державних інтересах Сербії зберігати мир, стабільність і прогрес на шляху в ЄС» [3].

Однак через кілька днів, 29 березня, Сербія почала антитерористичні навчання Sadejstvo 2018 на прикордонних територіях з Косово. У них задіяли артилерію, піхоту та авіацію – зокрема, бойові сербські літаки були помічені над прикордонними населеними пунктом Прешево.

Тим часом ситуація ускладнилася і в самому Косово. Одразу після інциденту з депортацією Джуріча сербські активісти перекрили окремі дороги, що з'єднують сербську й албанську частини Косово. Правда, вже незабаром миротворцям KFOR вдалося переконати їх розблокувати траси.

У той же час сербські політики, представники партії Сербський список, вийшли зі складу коаліційного уряду і збираються самі створити сербські органи самоврядування на півночі країни, не чекаючи дозволу Приштини. Це загрожує Республіці Косово достроковими парламентськими виборами.

Нинішнє загострення відносин між Белградом і Приштиною, що зростає останні кілька місяців, називають найсерйознішим за 10 років з моменту проголошення незалежності Косово в лютому 2008 р. Цей спалах напруженості у відносинах Косово і Сербії може остаточно зірвати мирний переговорний процес між сторонами за участю ЄС.

Існує ризик того, що Белград зробить більш радикальні заходи і буде наполягати на поділі Косово на сербську і албанську частини. Така ідея давно обговорюється в Сербії. Сценарій поділу Косово є небезпечним для всього регіону, так як він може стати прецедентом для Боснії і Герцеговини, Македонії та інших балканських країн.

Проблема Косово наразі являє собою досить серйозний виклик сучасній системі європейської безпеки. Головна небезпека полягає, звичайно, у створенні прецеденту і трактуванні ситуації в Косово як певного прикладу для наслідування численними етнічними рухами по всьому світу. Досить складно спрогнозувати як буде розвиватися ситуація у Косово надалі, оскільки цілком можливий варіант чергового зіткнення інтересів провідних країн на цій території.

Джерела та література:

1. Армія звільнення Косово: терористичний прецедент в Європі. *Трибуна*. 2006. № 69. С. 36–38.
2. Боленко К. Косово. *Історія*. 2000. № 40. С. 4–8.
3. Венк В. Балканский синдром. Грядет ли новая война в Косово и почему Сербию поддерживают и Россия и Украина. *Страна UA*. 2018. URL: <https://strana.ua/articles/analysis/133242-budet-li-novaja-vojna-v-kosovo-i-kto-podderzhit-serbiju.html> (дата звернення: 5.06.2018).
4. Власенко В. Д. Вогонь у Югославії спалахнув. Як його погасити? *Урядовий кур'єр*. 1999. № 9. С. 1–2.
5. Волков В. К. «Новый мировой порядок» и Балканский кризис 90-х годов. *Новая и Новейшая история*. 2002. № 2. С. 11–23.
6. Дівак В. В. Косово, боротьба за незалежність: історія питання та його наслідки. *Політичний менеджмент*. 2008. № 3. С. 107–119.
7. Замятина Г. Ю. Ненависть в Косово густа, как масло. *Эхо планеты*. 2004. № 13. С. 14–16.
8. Зашкільняк Л. О. Історія Центрально-Східної Європи: навч. посібник. Львів: Львівський національний університет ім. Івана Франка, 2001. 659 с.
9. Каменецький М. І. Косовська проблема від Маркса до Буша. *Зовнішні справи*. 2008. № 8. С. 27–30.
10. Каменецький М. І. Проблема Косово в історичному та сучасному вимірах. *Історія в школі*. 1999. № 1-2. С. 14–19.
11. Куряк Є. М. Югославія у змінах. *Політологічні та соціологічні студії*: Збірник наукових праць. Снятин: Прут Принт, 2002. С. 19–31.
12. Маначинський О. Я. Вибух не стався. Поки що? (Косово – міна уповільненої дії на Балканах). *Політика і час*. 1998. № 11-12. С. 84–90.
13. Маначинський О. Я. Косово – осередок напруженості в СРЮ. *Історія в школі*. 1999. № 1-2. С. 10–14.
14. Маначинський О. Я. Косово і Метохія: Історичні перехрестя. К.: МАУП, 2001. 112 с.
15. Романенко С. Югославия: История возникновения. Кризис. Распад. Образование независимых государств (национальное самоопределение народов Центральной и Юго-Восточной Европы в XIX–XX веке). М.: МОНФ, 2000. 495 с.

Вікторія Багмет

ІСТОРІЯ СТВОРЕННЯ ТУРЕЦЬКОЇ ПАРТІЇ СПРАВЕДЛИВОСТІ ТА РОЗВИТКУ ТА ЕВОЛЮЦІЯ ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНИХ ІДЕЙ У ЇЇ ПЕРЕДВИБОРЧИХ ПРОГРАМАХ

У статті висвітлено історію створення турецької Партії справедливості та розвитку (ПСР), проведено аналіз ідеологічної та теоретичної платформи партії. Особливу увагу приділено еволюції євроінтеграційних ідей в передвиборчих програмах ПСР та зіставленню їх з реальними подіями в Туреччині.

Ключові слова: Туреччина, Партія справедливості та розвитку, Реджеп Тайп Ердоган, Неджметтін Ербакан, Європейський Союз.

Глобалізаційні процеси в світі сприяють виникненню нових державних утворень. Найбільш успішним в економічному та політичному плані об'єднанням, заснованим на принципах федералізму, функціоналізму, популяризованим засобами масової інформації та визнаним світовим співтовариством, є Європейський Союз. Заяви щодо членства та орієнтир на вступ до ЄС гарантують більшість голосів на парламентських виборах для будь-якої партії. Євроінтеграційного курсу до-

тримуються не лише провідні партії Європи, а й правляча партія Республіки Туреччини – Партія справедливості та розвитку (ПСР).

Концептуальні моделі зовнішньополітичної стратегії ПСР вивчали: Ахмедова Е., Аватков В., Кочкін М., Гаджієв А., Коцуба А., Кулуєва С., Куртов А., Макарова Е., Михайлов В., Набієва А., Парланова А., Сайханова Х., Стрілюк О. [1; 2; 4; 8–14; 16; 18]. Більшість дослідників дійшла висновку, що Партія справедливості та розвитку була утворена під впливом різних ісламізованих ідеологічних течій, що простежується в сучасній програмі партії у вигляді засад «консервативної демократії».

Витоки євроінтеграційних ідей можна знайти у висловах та договорах Ататюрка [3; 5]. Беручи до уваги той факт, що ПСР має безпосереднє відношення до партій Неджметтіна Ербакана, у статті ми використали не лише передвиборчі програми Партії 2002, 2007, 2011 рр. [19; 20; 22], але й документи, які були пов'язані з партією Рефах [17]. При написання даної статті ми також проаналізували діючу програму ПСР та Конституцію 1982 р. [21; 7].

Серед сучасних турецьких партій ПСР позиціонує себе як помірковано-консервативна партія, орієнтована на західні цінності. Однак очевидно, що зміни в державному устрої Туреччини в квітні 2017 р., неординарні заяви Реджепа Таїпа Ердогана суперечать програмним засадам партії.

Відзначимо, що євроінтеграційний курс Туреччина вибрала ще на початку ХХ ст. Його прихильником був Мустафа Кемаль. Дотримувалась цього курсу також створена ним Народно-Республіканська партія. В буквальному сенсі програма партії не містила положень, які б визначали чітку позицію щодо орієнтації на Європу як континентального регіону. Проте, вислови М. Кемалю ми можемо розтлумачити як заклик до співпраці з європейськими країнами, а саме Англією, Францією та Італією. В одній із своїх промов Ататюрк заявив: «Що стосується відносин з іншими державами, то за сприяння Франції, ми вступили у відносини з італійцями та англійцями. У нас є один єдиний шлях – Європа» [3].

Підтвердженням цих слів стали постійні компромісні діалоги між європейськими лідерами та турецьким урядом. Результатом цих діалогів стало підписання низки договорів: Женевського протоколу 1925 р., Італійсько-турецького договору 1928 р., Анкарського протоколу 1929 р., Греко-турецького союзу 1930 р., Югославсько-турецького договору 1933 р., Румунсько-турецького договору 1933 р., Ніонської угоди 1937 р., Франко-турецького договору 1938 р. [5].

Ідеї європеїзувати турецьке суспільство були реалізовані в реформах Ататюрка. Зменшення культу ісламу в житті та побуті самих турків беззаперечно вплинуло на формування нового західного світогляду в Туреччині. Європеїзований турецький стиль життя в 20 – 30 рр. ХХ ст. увібрав в себе як риси традиційного Сходу, так і ліберально-демократичні ідеї Заходу. Ісламські постулати і закони відходили на другий план, першочерговість зайняли європейське законодавство, новий, оснований на латинських літерах алфавіт, відкриті обличчя турецьких жінок, введення прізвищ, нове, згідно європейського зразка, літочислення та безліч інших реформ. Ідеї Ататюрка змінили зовнішні політичні орієнтири Туреччини зі Сходу на Захід.

Основні принципи Ататюрка продовжують існувати в програмних засадах сучасних партій Туреччини. На думку А.Р. Набієвої [13], на 2017 рік в Туреччині є два блоки партій: перші – прибічники євроскептицизму, а саме: Партія націоналістичного руху, Народно-Республіканська партія, Партія Щастя, Комуністична партія Туреччини, а прихильниками євроінтеграційних поглядів є: Партія Вітчизни, Партія вільного шляху, Партія справедливості та розвитку.

Як зазначає У.І. Сайханова [16], однією із провідних, сучасних, проєвропейських партій Ту-

реччини є ПСР. На думку дослідниці, історичний шлях партії розпочався не в кінці 90-х рр., а з початку 70-х рр. XX ст. Сайханова стверджує, що Партії справедливості та розвитку передувала ісламізована за своєю програмою Партія національного порядку, яку очолював Неджметтін Ербакан. Він був засновником численних проісламських партій в середині 70-х рр. XX ст. В основу кожної із новоутворених партій Ербакан поклав основні положення власного маніфесту «Національне бачення» [15]. Він був переконаний, що турецький народ має дотримуватись традицій і порядків, встановлених ще за часів Ататюрка, однак він рішуче критикував політику турецького уряду щодо вступу до Європейського Економічного Співтовариства.

Після військового перевороту 1980 р. Ербакану було заборонено займатися політичною діяльністю. Заборони уряду не вплинули на його державні амбіції і вже в 1983 р. він разом із своїми прибічниками створив Партію Благоденства. В 1995 р. Ербакан став прем'єр-міністром, проте фінансові махінації та проісламська політика вище згаданої партії стали головними причинами військового перевороту 1997 року, який увійшов в історію як «тихий» або «постмодерністський». Зауважимо, що елементи ісламізації спостерігаються як в реформах Ербакана, так і в Конституції 1982 р. [7]. В 1998 р. Партія Благоденства була заборонена Верховним Судом Туреччини. В липні 2001 р. у рішенні Європейського суду з прав людини у справі партії Рефах зазначалося, що керівництво партії Рефах звинувачувалося в закликах до джихаду і спробах введення шариату, що в свою чергу безумовно суперечило загально-правовим європейським нормам [17].

Ербакан, відчуваючи заборону партії Рефах, ініціював 22 червня 2001 р. створення іншої партії, офіційно очолюваної Ісмаїлом Альптекіні. Згодом однак ця партія, через ті ж саме причини, що і партія Рефах, була заборонена Конституційним Судом Турецької Республіки. Після її заборони серед прибічників партії відбувся розкол. Консервативне крило партії на чолі із Н. Ербаканом заснувало Партію процвітання або Партію щастя, а молоді прагматики об'єдналися навколо Р. Т. Ердогана і утворили 14 серпня 2001 р. Партію справедливості та розвитку.

Треба зазначити, що Неджметтін Ербакан відіграв значну роль у духовному та моральному становленні Ердогана як політика, так і особистості. В 90-х рр. XX ст. майбутній очільник Туреччини – Реджеп Таїп Ердоган став мером Стамбулу. На нашу думку, зміна політичних орієнтирів Ердогана була пов'язана з його ув'язненням в березні-липні 1999 р. Захопившись ісламізованою літературою, Ердоган виступив із доповіддю в провінції Сіірт, яка завершувалася таким висловом: «Мечеті – наші казарми, і купола – наші шоломи, мінарети – наші штики, а наші солдати наповнені вірою» [6]. За цей вислів Ердоган поплатився звільненням з посади стамбульського мера і заборонаю займатися політичною діяльністю на декілька років. В останні роки свого життя Ербакан критикував політику свого учня за добросусідські відносини з Вірменією та дотримання євроінтеграційного вектору зовнішньої політики.

Можна припустити, що безпосередній вплив на формування ідеології ПСР мали ідеї та реформи Ататюрка. Закладений Кемалем фундамент нового суспільства є основою сьогоденного життя турків. Беручи до уваги той факт, що лідер ПСР – Р. Т. Ердоган входив до декількох ісламізованих партій Ербакана, можна стверджувати, що ідеологічне підґрунтя партії склалося під впливом двох факторів, а саме: ідей Ататюрка та ісламізму Н. Ербакана. Авторитаризм Ердогана, який жваво обговорюється світовою спільнотою, є результатом інтерпретації ідей Ербакана в світорозумінні та світосприйнятті Реджепа.

Разом з тим, євроінтеграційне питання не зникає із плином часу в Туреччині. Хвилю народно-

го тяжіння до Європи вдало підхопила Партія справедливості та розвитку. У виборчій програмі ПСР 2002 року заявлено, що у разі перемоги на парламентських виборах, партія, з одного боку, виконуватиме умови країни кандидата щодо вступу до ЄС, а з іншого, працюватиме над уникненням питань, що йтимуть у розріз із цим порядком денним у майбутньому [19].

18 березня 2003 р. була затверджена програма ПСР, в основу якої була покладена концепція «консервативної демократії», розроблена Я. Акдоганом. Її основними елементами стали: демократичні цінності; консерватизм, що розумівся як створення можливостей для відтворення і збереження культурно-історичних цінностей, які склали основу турецької нації [18]. У партійній програмі 2007 р. ПСР ще раз підтвердила свій намір продовжувати реформувати державу для набуття членства в ЄС та рухатись у напрямі підвищення політичних, економічних, соціальних та правових стандартів у країні. У програмі також йдеться про те, що незалежно від перспективи відкриття офіційних перемовин щодо вступу Туреччини до ЄС, реформи в багатьох сферах країни йтимуть достатньо швидко [20].

У передвиборчій програмі ПСР 2011 р. підкреслюється намір турецького уряду перетворити республіку в країну лідера. При цьому партія має проводити «проактивну зовнішню політику», мета якої полягає в балансуванні між національними і міжнародними інтересами. Прагнення вступу Туреччини до ЄС обґрунтовується важливістю даного процесу для Європи [22].

У документі, що має назву «Політичне бачення Партії справедливості та розвитку 2023», описуються цілі та завдання партії в різних сферах. Представники партії на чолі з Р. Т. Ердоганом переконані в тому, що до 2023 р. Туреччина стане 29 членом Європейського Союзу. «Лише повне членство, іншої альтернативи, формули чи пропозиції ми не приймаємо», – основне гасло даного документу [21].

Однак, аналізуючи реальні події в Туреччині у 2017 – на початку 2018 рр., слід зауважити, що реалії не відповідають євроінтеграційному курсу і програмі партії загалом. 16 квітня 2017 р., за ініціативою Р. Т. Ердогана, був проведений референдум, на якому розглядалися 18 поправок до Конституції Туреччини. Головна поправка до Конституції 1982 р. полягала у зміні форми державного устрою із парламентської республіки на президентську, а також скасуванні посади прем'єр-міністра. Із встановленням президентської республіки Р. Т. Ердоган офіційно заклав підґрунтя авторитарного режиму. Від 1923 р. Туреччина була проголошена парламентською республікою. Атаюрк встановив таку форму правління, щоб обмежити владу будь-якого президента, який намагатиметься одноосібно керувати державою. Необхідно визнати, що наслідки референдуму 2017 р. – це абсолютний відхід від ідей Атаюрка.

У березні 2017 р. Туреччина розірвала дипломатичні відносини з Нідерландами. Конфлікт розпочався після того, як нідерландський уряд не впустив до країни міністра закордонних справ Туреччини. Анкара, у свою чергу, звинуватила Гаагу у нацизмі та ксенофобії.

Крім цього, відходячи від концепції Ахмета Давутоглу «нуль проблем із сусідами», уряд Туреччини розпочав 20 січня 2018 р. операцію «Пальмова гілка в Сирії». Офіційно, дана операція має на меті антитерористичні завдання, щоб допомогти «братському народу» – курдам.

Таким чином, можна стверджувати, що Партія справедливості та розвитку не дотримується програмних засад, а в євроінтеграційному курсі лише виголошуються обіцянки. Але, слід зазначити, що Європейський Союз, як стратегічна мета партії, завжди був особливим пунктом в передвиборчій програмі. Аргументів і пояснень на рахунок цього процесу партійні чиновники ніколи в програмі не прописували, членство в ЄС вони констатували як факт, який має відбутися. На нашу думку, Р. Т.

Ердоган після політичного зближення з президентом Російської Федерації В. Путіним відкрив дорогу на Близький Схід, тому пріоритетним напрямом у зовнішній політиці стала Сирія і можливість зайняти її північно-західні райони. Турецька Республіка стала на шлях антиєвропейського курсу. Поширення євроскептицизму певною мірою сприяє національному піднесенню, а це, на нашу думку, є головною метою ПСР. Не варто забувати про те, що вчителем Р. Т. Ердогана був Н. Ербакан, очільник ісламізованих партій, які неодноразово засуджувалися Європейським Судом з прав людини і Конституційним Судом Туреччини. Однак, на відміну від свого наставника, Ердоган не відкриває своїх справжніх цілей.

Отже, ПСР від початку свого існування орієнтувалася на ідеї Атаюрка і до сьогодні прописувала в програмних засадах курс на євроінтеграційну політику, проте, в описаних вище подіях ми не спостерігаємо реального виконання передвиборчих обіцянок щодо ЄС. На нашу думку, Туреччина після постійних дипломатичних конфліктів відмовиться від ідеї членства в ЄС і почне розбудовувати державу на основах «консервативної демократії».

Джерела та література:

1. Аватков В. Ф, Кочкин М. В. Парламентские выборы в Турции. Новая расстановка сил. *Свободная мысль*. 2015. № 4. С. 8–17.
2. Ахмедова С. Р. Реформи Партії справедливості та розвитку у світлі інтеграції законодавства Туреччини до законодавчої бази Європейського Союзу. *Актуальні проблеми політики*. 2015. № 54. С. 91–106.
3. Вислови Мустафи Кемаля. URL: <http://wisdomcode.info/ru/quotes/authors/51756.html?page=23>
4. Гаджиев А. Г. Турция и ЕС: место мусульманской страны в христианском клубе. *Турция в период правления Партии справедливости и развития*. 2012. С. 168–186.
5. Документы XX века. URL: <http://doc20vek.ru/taxonomy/term/110?page=1>.
6. Из кресла мэра в тюремную камеру. URL: <https://112.ua/statji/sultan-iz-stambulskih-trushhob-za-chtoturki-ne-lyubyat-svoego-prezidenta-325376.html>.
7. Конституция Туреччина 1982 р. URL: http://www.vneshmarket.ru/content/document_r_FBC9257A-14B0-4FBV-8138-AEC5AA373779.html?oprd=1.
8. Коцуба А. С. Создание Партии справедливости и развития в Турции: её идеология и программа. URL: <http://elib.bspu.by/bitstream/doc/14651/1/Pages%20from%20Актуальные%20проблемы%20социально-гуманитарного%20знания-9.pdf>
9. Кулуева С. Н. Концептуальные особенности Партии Справедливости и развития Турции в первом десятилетии XXI в. *Известия ВГПУ*. 2017. № 3. С. 119–124.
10. Куртов А. Прорыв исламизма в Турции. *Обозреватель*. URL: http://old.nasledie.ru/oboz/N11_97/11_8.html
11. Макарова Е. С. Внешнеполитическая идеология Турецкой Республики с приходом к власти Партии справедливости и развития (с 2002 г.). *Вісник ОНУ ім. І. І. Мечникова*. 2014. Вип. № 2. С. 137–141.
12. Михайлов В. И. Реформы К. Атаюрка и современная политическая ситуация в Турции. *Вестник Санкт-Петербургской Юридической Академии*. 2013. № 3. С. 30–32.
13. Набиева А. Р. Политические партии Турции и проблема вступления в Европейский Союз (конец XX – начало XXI вв.). URL: http://old.kpfu.ru/fl16/bin_files/28.pdf
14. Парланова А. Т. Отличительные особенности внешнеполитической стратегии Турции на современном этапе. URL: <http://www.scienceforum.ru/2017/pdf/37051.pdf>
15. Разведка и терроризм. URL: http://www.terrorism-info.org.il/Data/pdf/PDF_18085_6.pdf.
16. Сайханова Х. И. Политические партии современной Турции. URL: https://www.pglu.ru/upload/iblock/6f6/stranitsy-iz-ch.5_9-saykhanova.pdf

17. Справа «Партія добробуту (Refah Partisi), Ербакан, Казан та Текдаль проти Туреччини». URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/980_046
18. Стрілюк О. Б. Європейська інтеграція в ідеології та стратегії турецької Партії справедливості та розвитку (2002 – 2015 рр.). *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка*. Чернігів. 2017. С. 66–72.
19. AKP Seçim Bildirgesi 2002. URL: http://www.tbmm.gov.tr/eyayin/GAZETELER/WEB/KUTUPHANEDE%20BULUNAN%20DIJITAL%20KAYNAKLAR/KITAPLAR/SIYASI%20PARTI%20YAYINLARI/200304063%20AK%20PARTI%20SECIM%20BEYANNAMESI%202002/200304063%20AK%20PARTI%20SECIM%20BEYANNAMESI%202002%200000_0000.pdf.
20. AK Parti. Nice AK Yıllara. Güven ve İstikrar İçinde Durmak Yok Yola Devam. URL: http://kurzman.unc.edu/files/2011/06/AKP_beyanname-2007.pdf
21. Political Vision of AK Parti (Justice and Development Party) 2023. Politics, Society and the World / URL: <https://www.akparti.org.tr/english/akparti/2023-political-vision>.
22. AKP beyannamesi. Adalet ve Kalkmma Partisi, 2011. Available on the web at. URL: <http://www.akparti.org.tr/beyanname2011.pdf>

2. ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Аліна Гавро

ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ ІДЕОЛОГІЇ СІОНІЗМУ

У статті аналізуються соціальні та політичні процеси, що спричинили виникнення сіонізму. Проаналізовано праці перших ідеологів єврейського національного руху, а також діяльність товариства «Ховевай Ціон».

Ключові слова: «єврейське питання», сіонізм, «східне питання».

Межа XIX – XX століть – переламний період в історії єврейського народу, коли сформувалися основи ідеології політичного сіонізму, який справив значний вплив на історію Близького Сходу й європейських країн. Згідно енциклопедичного визначення, сіонізм – це рух європейських євреїв к. XIX ст. за створення власної держави. Що собою являла політична доктрина сіонізму? Очевидно, що це питання тривалий період часу не мого бути у полі зору дослідників. Ставлення до єврейського питання в Російській імперії було складним, неоднозначним, а в період СРСР багато аспектів цього питання взагалі виявились під забороною. Відзначимо однак, що виникненню сіонізму передувало багато соціальних і політичних процесів. Охарактеризуємо їх.

Термін «єврейське питання» уперше з'явився в 1753 р. в ході дебатів по «Єврейському біллю», який надав євреям цивільні права в Англії. Проте, вже через рік білль був відмінений через широкий суспільний супротив. 1890 р. віденський публіцист Натан Бірнбаум вперше використав термін «сіонізм», що походить від назви пагорба Сіон у м. Єрусалимі [16, с. 33].

Одними з перших явищ в історичному контексті є придушення римлянами двох великих єврейських повстань у I – II ст. н. е. У 70 р. н. е. був зруйнований другий єрусалимський храм, а в середині II ст. почалося масове вигнання єврейського населення з більшої частини території Палестини, за винятком Галілеї. З цього періоду велика частина єврейського народу протягом багатьох століть жила розпорошено. Перші кілька століть після руйнування другого храму відомі в єврейській історії як «талмудичний період». У цей період силами єврейської інтелектуальної та духовної еліти було здійснено кодифікування єврейської релігійної та культурної спадщини, а також заснованих на цій спадщині найважливіших правових норм. Все це знайшло своє відображення в двох варіантах Талмуда – Єрусалимському, складеному в Галілеї, та Вавилонському. Таким чином були закладені основи для самозбереження єврейського народу в діаспорі шляхом збереження його віри, звичаїв і традицій та створені передумови для подальшого розвитку національної ідеї [16, с. 34].

У період середньовіччя єврейська національна самосвідомість базувалася на цілеспрямованому вивченні та збереженні єврейської духовної і культурної традиції, у тому числі на збереженні духовного зв'язку із Землею Ізраїлевою. На практиці це виявлялося в постійній міграції до Палестини євреїв, перш за все, релігійних ортодоксів, які розраховували саме тут, на Землі Обітованій, зустріти Месію, який повинен принести єврейському народові порятунок та позбавлення, або, зрештою, по-

мерти і бути похованими на Святій землі. Світогляд цих людей передбачав досягнення порятунку та спокутування шляхом молитов, читання і вивчення священних книг [16, с. 39].

Радикальні зміни в суспільній свідомості євреїв відбулися у XIX ст. в Європі, де у той час проживало 80 % єврейського населення світу. Це був період прискореного поширення вищих форм капіталізму з країн Західної Європи в країни Східної Європи та Росії [17, с. 265].

Господарські заняття, соціальне життя та суспільна думка тогочасного єврейського населення значною мірою визначалися двома проявами історичної дійсності. По-перше, євреї, як і інші національні меншини, незважаючи на розвиток капіталізму, від покоління до покоління все ще продовжували жити своїм внутрішнім життям, сформованим етнічною культурою, включаючи релігію, та етнічною психологією, що сприяло збереженню їх побуту, традицій і звичаїв. По-друге, євреїв не могло не торкнутися життя всієї держави – економічні відносини, політика, культурні процеси. Під впливом колективного інстинкту збереження своєї етнічної спільності (так званого інстинкту етноцентризму) малі народи, і євреї у тому числі, прагнули до згуртованості, утримання власної особливості, але ізолювати себе повністю від пануючих народів вони були не в змозі. В результаті взаємодії цих двох потоків дійсності – внутрішнього (етнічного) і зовнішнього (суспільного і державного) життя – євреї в Європі виявилися залученими в боротьбу двох взаємовиключних тенденцій: ізоляціонізму та емансипації, яка вела до асиміляції [8, с. 120].

Майже у всіх країнах починається політична та релігійна емансипація євреїв. Як правило, емансипація призводила до асиміляції представників вищих і середніх класів. Цей процес відбувався тому, що євреї жили здебільше розосереджено, в основному у великих містах. Отримуючи рівні права з громадянами пануючих націй, євреї – міські жителі, поступово інтегрувалися у великі соціальні організми і втрачали власну етнічну особливість [8, с. 122].

Французька революція кінця XVIII ст. стала свого роду рубежем, за яким стала вимальовуватися перспектива культурної, політичної та економічної інтеграції представників єврейської національності в європейське суспільство. У «Декларації прав людини і громадянина» було відображено принцип свободи релігійних переконань. Емансипація єврейського населення стала поступово поширюватися в країнах Західної і Центральної Європи [15, с. 197].

«Єврейське питання» на тлі активізації націоналізму в Європі отримувало розвиток на якісно новому рівні. Емансипація, незважаючи на успішне впровадження євреїв в європейську культуру, в соціально-економічну сферу, викликала труднощі. Середні прошарки європейської буржуазії перешкоджали доступу євреїв до купецьких гільдій та ремісничих цехів. Це відношення не лише перешкоджало єврейській буржуазії включитися у відповідне їй соціальне середовище, але й змусило її повернутися до своїх власних народних суспільних установ. Відзначимо, що хвиля націоналізму не могла не торкнутися єврейського населення Європи, причому першими ідеологами національного єврейського руху стали вихідці з релігійного середовища. Вже в 1830 – ті рр. рабин Іехуда Алкалай в Сербії і рабин Цві-Гирш Калішер в Східній Пруссії почали виступати в пресі з пропозиціями повернення євреїв на історичну батьківщину [13, с. 401].

Проте, вперше ідея повернення євреїв з Європи на їх історичну батьківщину і відновлення там єврейської національної держави почала висловлюватися окремими європейськими політиками у зв'язку з загостренням так званого «східного питання», тобто кризи Османської імперії, розпад якої неухильно наближався. Першим став Наполеон Бонапарт, який під час своєї єгипетсько-палестинської кампанії 1799 р. відкрито призвав євреїв Азії і Африки об'єднатися під його прапорами з

метою відтворення своєї столиці в Єрусалимі. Декабрист П. Пестель писав про можливість і навіть необхідність відновлення, в рамках розділу «османського спадку», єврейської державності в Палестині або на якій-небудь іншій, суміжній території, наприклад, у Малій Азії. Найповніше ця ідея знайшла своє відображення у низці статей, опублікованих у 1839 – 1840-х рр. в британській пресі з негласної подачі Міністерства закордонних справ і при особистій підтримці лорда Пальмерстона, який був найбільш послідовним прибічником цього проекту [19, с. 20–22].

У великій європейській політиці «єврейське питання» було пов'язане зі «східним питанням». Європейські держави, розігруючи «єврейську карту» на Близькому Сході, розраховували отримати потрібну вигоду. По-перше, зняти гостроту етнічної та соціально-політичної напруженості, що періодично виникала через «єврейську присутність» на їх території; по-друге, створити центр свого впливу у вигляді єврейської держави, створеної під їх заступництвом в стратегічно важливому регіоні; і по-третє, підвищити власний престиж шляхом створення іміджу того, «хто відновив історичну справедливість» [16, с. 38].

На цьому фоні серед єврейської громадськості Європи поширення ідей відтворення єврейської держави на історичній батьківщині просувалось із значним відставанням. Піднесення націоналізму та антисемітизму в європейських країнах призвело до визрівання у частини єврейської інтелектуальної еліти думки про створення єврейської держави. Проте, нечисленні ранні проекти, запропоновані переважно в першій половині XIX ст. авторами єврейського походження, найчастіше, виходячи з нереальності здійснення подібних планів в Палестині, яка була частиною все ще досить сильної Османської імперії, пропонували різного роду альтернативи.

Цим шляхом пішов американський юрист, дипломат і публіцист єврейського походження Мордехай Мануель Ноа, який запропонував так званий «проект Арарат», згідно якому передбачалося створити єврейську державу на одному з островів поблизу північноамериканського побережжя [18, с. 39].

У Європі подібний проект був висунутий невідомим автором у 1840 р. в Берліні під назвою «Нова Іудея». Передбачалося купити в американського уряду приблизно за 10 млн. дол. ділянку землі, розміром приблизно з територію Франції, в районі Середнього Заходу (штати Арканзас та Орегон), і заснувати там єврейську державу [18, с. 42].

Варто відзначити, що Палестина (Ерец Ізраель), і перш за все Єрусалим, залишалися духовним центром для значної кількості євреїв, що продовжували в тій або іншій мірі слідувати релігійним традиціям, як на Заході, так і на Сході Європи. Ідея повернення на цю землю, виражена в молитвах і релігійних текстах, знайомих кожному віруючому євреєві з дитинства, не могла не впливати на умонастрої всього європейського єврейства. Відправною точкою поступової трансформації ідеї «повернення до Сіону» від абстрактного духовного ідеалу до програми конкретних дій стали праці єврейського релігійного діяча XIX ст. рабина Ієхуди Алкалая, представника східної гілки єврейства [7, с. 267].

У 1843 р. Алкалай опублікував твір під назвою «Третє позбавлення», в якому він доводив необхідність переселення євреїв на історичну батьківщину їх власними зусиллями, не чекаючи приходу Месії [2, с. 161]. Алкалай передбачав, що можна викупити Святу Землю у турок, апелюючи до священного писання: «Яків, благополучно прийшов в місто Сихем і купив частину поля, на якому розкинув свій шатер. Ми повинні запитати: чому Яків купив цю землю? Очевидно, він зробив цей вчинок, аби дати урок своїм нащадкам: землі в Ерец-Ізраель мають бути викуплені у неєврейських

власників. Ми, як народ, можемо справді називатися Ізраїлем лише в землі Ізраїлю» [2, с. 161]. Алкалай формулює два способи повернення до Сіону: особистий та загальний. Особисте повернення мало на увазі звернення єврея до релігійної традиції, а загальне – повернення всіх євреїв до землі предків [2, с. 161].

На його думку, визволення повинне початися із зусиль самих євреїв, які повинні зорганізуватися і об'єднатися, вибрати вождів і покинути країни розсіяння: «Створення міжнародного єврейського органу вже само по собі є кроком до визволення, бо з цієї організації виникне асамблея старійшин, а із старійшин з'явиться Месія. Необхідно, аби старійшини були людьми великих достоїнств. Аби народ Господа перестав бути, точно вівці без пастиря. Визволення залежить від цього» [2, с. 162].

Таким чином, Алкалай вперше говорить про створення міжнародної політичної організації, яка керувала б єврейським національним рухом і займалася господарським освоєнням і заселенням історичної батьківщини. В цей період серед єврейського товариства також з'явився релігійний мислитель, промовець аналогічних позицій. Це був рабин Цві Гірш Калішер, який народився і жив в Познанському воєводстві Польщі, яке у той час входило до складу Пруссії [1, с. 35].

Калішер також підкреслював особливий зв'язок євреїв зі Святою Землею. Його сіоністські ідеї отримали розвиток після того, як в 1860 р. доктор Хаїм Лур'є організував у Франкфурті-на-Одері товариство для заохочення єврейських поселень в Святій Землі. У 1866 р. він створив гурт, який придбав землі для створення поселення в околицях Яффо, а також, його зусилля призвели до заснування у 1870 р. в Палестині сільськогосподарської школи [9].

У 1862 р. Калішер опублікував свій твір «Прагнення до Сіону», підкреслюючи необхідність переселення євреїв власними зусиллями. Він також формулює тезу про святість праці на Святій Землі: «... я пропоную створити організацію для заохочення поселення в Святу Землю, метою якої буде придбання та обробка полів і виноградників. Подібний план стане променем надії для тих, хто живе тепер в Ерец-Ізраїлі в убогості та голоді. Мізерна допомога, що збирається для них зі всього єврейського світу, недостатня, аби позбавити їх голоду. Велика перевага землеробських поселень полягає в тому, що ми зможемо дотримуватися релігійної заповіді, що відносяться до обробки землі в Ерец-Ізраїль. Євреї, які спостерігають за тими, хто безпосередньо виконуватимуть роботи, тим самим братимуть участь в обробці землі і тому матимуть подібний статус, неначебто вони особисто виконували заповіді» [10, с. 167].

У 1862 р. було опубліковано твір Моше Гесса «Рим та Єрусалим», в якому автор спробував синтезувати єврейську духовну спадщину з соціалістичним світоглядом, який отримав не стільки політичний, скільки національний та гуманістичний характер. Гесс вважав, що повернення євреїв на історичну батьківщину покликане здійснити особливу духовну та просвітницьку місію, основи якої закладені у філософії іудаїзму: «... думка про мою національність, невіддільна від спадкової долі моїх отців, від Святої країни і Вічного міста, цієї колиски віри в Божественну єдність життя і в грядущий братський союз всіх людей. Немов життєдайна магістраль, що сполучає три частини світу, ви повинні принести цивілізацію первісним народностям, і познайомити їх з європейськими науками, які ви опанували у всьому багатстві. Ви повинні стати посередниками між Європою і віддаленою Азією» [6, с. 193–195]. На думку Гесса національне відродження приведе до природного духовного відродженні іудаїзму: «Лише у національному відродженні релігійний геній євреїв знайде знов священний дух пророків, подібно до велетня, який, торкнувшись материнської землі, черпає з

неї нові сили» [6, с. 196]. Таким чином, релігійний та національний аспекти в роботах перших ідеологів єврейського національного руху придбали риси взаємозалежності.

Незважаючи на революційний характер концепцій, праці попередників сіонізму, створені в середині XIX ст., не викликали помітного суспільного резонансу серед євреїв Західної та Східної Європи [7, с. 268].

Ідеї Алкалая, наприклад, в Англії 50-х рр. XIX ст. були популярніші серед християн, ніж серед євреїв. Книга Гесса «Рим і Єрусалим» за п'ять років після свого виходу в світ розійшлася всього в двохстах екземплярах, її переклад на іврит був зроблений лише до 1899 р., а на англійський – через п'ятдесят років після публікації. Німецьким євреям, яким в першу чергу було адресовано оригінальне видання «Риму і Єрусалиму», ідеї Гесса в 60-і рр. XIX ст. представлялися дикими [5, с. 113].

Важливо відмітити, що істотну роль в розвитку єврейського національного руху зіграла активізація громадських єврейських організацій в Східній Європі, викликана важким положенням східно-європейських євреїв. У 1870 – 80-ті рр. в Російській імперії прокотилася хвиля антиєврейських погромів. У суспільній свідомості укорінився образ єврея-капіталіста, який на побутовому рівні підживлювався міцно укоріненою юдо фобією [7, с. 268].

Погроми 1880-х рр. сприяли поширенню в Східній Європі товариств «Ховевей Ціон» – палестинофілів. Ці товариства не лише закликали до освоєння історичної батьківщини, але й виступали з пропозиціями політичного характеру – створення єврейської держави в Палестині. У 1882 р. Лев Пінскер видав брошуру «Автоемансипація – заклик російського єврея до своїх одноплемінників». Він дійшов до висновку, що євреї в Росії і у всіх країнах приречені завжди залишатися чужими, не маючи можливості асимілюватися, і тому євреї повинні стати нацією. Причому духовний зв'язок євреїв з древньою батьківщиною, релігійний аспект, на погляд Пінскера, були вторинними по відношенню до національних устремлінь [11, с. 267].

Однак діяльність палестинофільських товариств з підтримки колонізації Палестини зустрічала серйозні труднощі в умовах турецького панування, і оптимізм єврейських поселенців часто не витримував зіткнень з суворою реальністю [11, с. 280].

Так, один з ідеологів єврейського національного руху Ашер Гінцберг, відомий під літературним псевдонімом Ахад-ха-ам, в своїх творах шукав саме джерело єврейського націоналізму і виступав з критикою ідеології палестинофільського руху: «... наш ідеал вступив в нову форму розвитку: він втілюється в палестинському русі колонізації і прийняв характер практичної справи. Зараз він, після здобутої ним перемоги, втратив свою привабливу силу, причому навіть його прибічники як би занепали духом і ні до чого більш вже не прагнуть, окрім як до подальшого збереження небагатьох існуючих убогих колоній. Але навіть це їх скромне прагнення не здійснюється. Хто може передбачити, до чого все це призведе?» [3, с. 14–15]. Ахад-ха-ам констатує той факт, що в єврейському національному русі існує розкол між трьома таборами щодо джерел національної самоідентифікації. Представники релігійного табору руху ототожнювали національність і віросповідання; західний табір відкидав обґрунтування націоналізму в релігії, зараховував себе до культури західного суспільства; східний табір зазначав, що існує особливий єврейський національний дух, який не вичерпується однією релігійною вірою [4, с. 118]. Ахад-ха-ам вважав, що існують духовні національні обов'язки, що мають однакову силу для всіх, для віруючих і невіруючих. Ідеалом національного духу він вважав Мойсея, а метою єврейського націоналізму – культурне і моральне відродження народу [3, с. 129].

У Російській імперії, де проживала переважна більшість єврейського населення Європи і світу, яке, на відміну від західноєвропейського єврейства, продовжувало страждати від дискримінаційної політики влади, мало менший доступ до сучасної світської освіти, тому розвиток національної самосвідомості йшов повільнішими темпами [14, с. 122].

На початку 80-х рр. XIX ст. положення євреїв в Російській імперії різко погіршилось. Влада та націоналістично налаштовані кола звинувачували їх в зростанні політичного екстремізму, кульмінацією якого стало вбивство імператора Олександра II. Новий імператор Олександр III видав низку репресивних антисемейських декретів, відомих як «Травневі едикти». Офіційні гоніння на євреїв супроводжувалися хвилею погромів. У цих умовах суспільна свідомість російських євреїв стала все більше схилитися до ідеї вирішення єврейського питання шляхом еміграції. Разом з масовою еміграцією до Європи і Америки це знайшло своє вираження також в стихійному виникненні груп, об'єднаних ідеєю повернення до Палестини і національного відродження єврейського народу на його історичній батьківщині. Незабаром ці групи об'єдналися в рух «Ховевей Ціон» – «Любов до Сіону». Маніфестом руху стала книга «Автоемансипація», написана Л. Пінскером, який звернувся до єврейської проблеми та єврейської національної ідеї під впливом гонінь і погромів, і який став лідером нового руху [14, с. 124].

Проте впродовж всього свого існування цей рух зберіг аморфну організаційну структуру та неоднорідність ідеології. Різні групи, що входили в «Ховевей Ціон», проповідували ідею єврейського національного відродження, висуваючи на перший план або творчу працю на землі предків – Ерец Ізраель, або збереження та зміцнення релігійного, у тому числі ортодоксального початку, або освіти народу, відродження і поширення мови іврит, розвиток освіти в галузі єврейської історії та інших єврейських дисциплін. Багато прибічників руху, що вийшли з середовища російських народників, схилилися до поєднання єврейської національної ідеї з соціалістичною. Сам Пінскер висловлював погляди, що не розділялися більшістю прибічників руху. Зокрема, він вважав ключовим моментом в питанні вирішення єврейської проблеми отримання євреями національного суверенітету, який дозволив би їм зрівнятися з іншими народами. Проте, не убачивши реальної можливості створення в осяжному майбутньому єврейської держави в Палестині, він вважав можливим і доцільним її створення в якій-небудь іншій провінції Османської імперії, а ще краще – в Америці. Найпершим же завданням він вважав організаційне оформлення національного руху шляхом скликання єврейського національного конгресу та обрання легітимного національного керівництва [12, с. 445].

Отже, в рамках руху «Ховевей Ціон» почалося формування поліваріантної моделі сучасної єврейської національно-державної ідеї. Її основними варіантами стали: власне сіоністський – національне відродження в Палестині; територіально-політичний – суверенна держава на будь-якій доступній території; соціалістичний – побудова «нового», прогресивного єврейського суспільства і держави; культурно-просвітницький – відродження мови, культури, вивчення національної історії; релігійний та інші [12, с. 449].

Активісти руху «Ховевей Ціон» поклали початок якійсь новій хвилі єврейської імміграції до Палестини – алії, що сформувала так званий «новий ішув». Його ядро складали активні націоналісти, що їхали на свою історичну батьківщину не як біженці, що рятуються від переслідувань, і не як релігійні ортодокси, що присвячують своє життя молитві, і які живуть за рахунок добродійності, а для того, аби власною працею перетворити свою історичну батьківщину, яка перебувала у той час в стані глибокого занепаду. Саме тут належало відродити єврейський народ як націю. Один з най-

більш видатних представників цього руху Еліезер Перельман (Бен-Іехуда), єдиний з лідерів «Хове-вей Ціон», який переїхав жити до Палестини, почав активну роботу з впровадження мови іврит в повсякденне життя палестинських євреїв. Він став автором унікального словника, модернізував та розширив лексику класичного іврит, пристосував її для використання в різних сферах сучасного життя, включаючи науку і технології. Проте, організаційна і фінансова слабкість руху не дозволили йому досягти яких-небудь серйозних успіхів в справі національно-державного будівництва [12, с. 452].

Отже, вперше ідея повернення євреїв з Європи на їх історичну батьківщину і відновлення там єврейської національної держави почала висловлюватися окремими європейськими політиками у зв'язку з загостренням так званого «східного питання» – кризи Османської імперії, розпад якої неухильно наближався. Європейські держави, розігруючи «єврейську карту» на Близькому Сході, розраховували отримати кожна для себе певний взиск: чи то у вигляді створення центру власного впливу, чи то у знятті гостроти етнічної та соціально-політичної напруженості на власній території. Важливо відмітити, що і сам єврейський рух був неоднорідним. Він уособлював в собі різні напрямки та ідеї у вирішенні «єврейського питання»: власне сіоністський – національне відродження в Палестині; територіально-політичний – суверенна держава на будь-якій доступній території; культурно-просвітницький – відродження мови, культури, вивчення національної історії.

Джерела та література:

1. Авинери Ш. Основные направления в еврейской политической мысли / пер. с иврита А. Гинзай; под ред. И. Лещинского. Москва-Иерусалим: Библиотека-Алия, 1983. 320 с.
2. Алкалай Иехуда рабби. Третье избавление. *Сионизм в контексте истории*. Хрестоматия. В 2 кн. Кн.1. Иерусалим: Библиотека-Алия, 1993. 257 с.
3. Ахад-ха-Ам. Национальная этика / пер. с иврита И. Румера. Избранные сочинения. Иерусалим: Библиотека-Алия, 1991. 364 с.
4. Ахад-ха-Ам. Не тем путем / пер. с иврита Х. Гринберга. Избранные сочинения. Иерусалим: Библиотека-Алия, 1991. 357 с.
5. Гасратян С. История и идеология еврейского религиозного движения XIX – XX веков. Москва: ИВ РАН, 1999. 240 с.
6. Гесс Моше. Рим и Иерусалим. Сионизм в контексте истории. Иерусалим: Библиотека-Алия, 1993. 384 с.
7. Гречишников А. Социально-политические предпосылки возникновения сионизма. *Вестник Нижегородского университета им. Н. Лобачевского*. 2010. №1. С. 265–269.
8. История XIX века / пер. с фр.; под ред. проф. Лависса и Рамбо. Москва: ОЛМА ПРЕС, 2012. 552 с.
9. История еврейского народа / под ред. Ш. Эттингера. Москва–Иерусалим: Гешарим – Мосты культуры, 2001. 685 с.
10. Калишер Цви-Хирш Стремление к Сиону. Сионизм в контексте истории. Иерусалим: Библиотека-Алия, 1993. 384 с.
11. Кандыба В. История великого еврейского народа. Санкт-Петербург: Лань, 2002. 416 с.
12. Лакер В. История сионизма / пер. с англ. А. Блейз, О. Блейз. Москва: КРОН-ПРЕСС, 2000. 848 с.
13. Очерк истории еврейского народа. В 6 Ч. / под ред. Ш. Эттингера. Часть 5. Новое время. Часть 6. Новейшее время. Иерусалим: Библиотека-Алия, 1994. 859 с.
14. Пилкингтон С. Иудаизм / пер. с англ. О. Мартен. Москва: ФАИР-ПРЕСС, 1998. 399 с.
15. Терехов М. Роль иудаизма и сионизма в создании государства Израиль (страницы истории). *Известия Самарского научного центра РАН*. 2009. № 2. Том. 11. С. 197–202.

16. Усова Е. Национальная идея государства Израиль. *Государство Израиль: политика, экономика, общество* (сборник статей). Москва: Институт Ближнего Востока, 2007. С. 33–60.
17. Britain and Palestine. 1914 – 1948: Archival Sources for the History of the British Mandate. Oxford: The Oxford Univ. Press, 1979. 380 p.
18. Catz J. The Forerunners of Zionism. In: Essential Papers on Zionism. New York-London, 1996. 288 p.
19. Sachar M. A History of Israel. From the Rise of Zionism to Our Time. New York, 1976. 244 p.

Ольга Дарда

МІСЦЕ ТА РОЛЬ ЖІНКИ В ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ ІРАНУ ДО ТА ПІСЛЯ ІСЛАМСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

У статті висвітлюються окремі аспекти боротьби за політичну емансипацію жінок в Ірані. Визначено основні методи та результати цієї боротьби.

Ключові слова: емансипація, Ісламська Республіка Іран, жіночий рух.

Початок ХХІ ст. в історичній науці ознаменувався появою нових підходів до вивчення багатьох, здавалося б уже вивчених проблем, і постановкою низки питань, які раніше не викликали інтересу дослідників. Сьогодні однією з таких хвилюючих проблем залишається історія руху за права жінок. Питання емансипації жінок у другій половині ХХ ст. стало гострою соціальною проблемою, що глибоко хвилювала громадськість. Саме в цей час передова частина ісламського суспільства також висунула «жіноче питання», виступила за емансипацію мусульманки. Самі жінки вперше почали боротьбу за визнання своїх прав. Незважаючи на підвищений інтерес до проблем емансипації жінок [1-6], можливості їх участі у політичному житті [7-9], у вітчизняній науці бракує робіт, які б повною мірою висвітлювали боротьбу жінок за свої права. Історичне положення жіночого населення Ірану в цілому підпорядковувалось ідеологічним догматам мусульманства, де жінки завжди знаходилися під опікою чоловіка і не мали права на будь-яку політичну, соціальну та економічну самостійність. Однак першим яскравим прикладом політичної діяльності жінок в Ірані стала їх участь у русі проти тютюнової монополії в ХІХ ст. Жінки у гаремі Насреддін-шаха прийняли фетву про бойкот тютюну, видану аятолою Мірзой Хасаном Ширазі, та зламали свої кальяни [5, с. 70]. Цей виступ не мав особливого впливу на вирішення проблеми, але продемонстрував рішучу позицію частини жіночого населення, яка до того часу взагалі ніяк себе не проявляла.

На початку ХХ ст. революційно налаштовані кола суспільства почали приділяти більшу увагу жіночому питанню. Так, «Основний закон» революційного Ірану, розроблений в 1906 – 1907 рр., проголосив рівність всіх осіб перед законом незалежно від статі та майнового стану, але він і надалі не надавав жінкам виборчого права. По-суті, в роки революції 1905 – 1907 рр. відбувалося зародження жіночого руху в Ірані. Почали видаватися жіночі газети та журнали, в столиці виник жіночий клуб. 20 січня 1907 р. в Тегерані відбувся жіночий мітинг, на якому було прийнято 10 вимог, серед яких вимоги: відкриття жіночих шкіл, скорочення розкоші [8, с.17].

У роки правління Реза-шаха Пехлеві жінки фактично не мали жодних політичних прав, не займали державні посади, заборонено було створювати політичні організації для захисту власних прав. Так, до 1935 р. практично не було жодних ознак незалежного жіночого руху. Однак у травні

1935 р. за наказом Реза-шаха під патронажем його доньки принцеси Шамс Пехлеві, за підтримки і під контролем Міністерства просвіти почало свою роботу Товариство жінок, яке фактично було створено для забезпечення лояльності жіночого населення верховному правителю. Цілі товариства були сформульовані таким чином:

1. Інтелектуально-моральне виховання жінок, навчання веденню сімейних справ за допомогою лекцій, видання спеціальної літератури, проведення курсів для дорослих.
2. Організація фізичної активності жінок з користю для їхнього здоров'я.
3. Створення благодійних організацій для допомоги незаможним матерям і безпритульним дітям.
4. Спонування до ведення простого способу життя, відмови від розкоші та використання товарів іранського виробництва.

Основним завдання цього товариства було «зняття хіджабу» [1, с. 54–55]. Жінки цього товариства проводили активну пропагандистську діяльність, однак товариство контролювалося режимом Пехлеві, а отже не могло відкрито виступати за права жінок.

Після проведення британсько-російської операції в 1941 р., дещо послабився тиск на населення Ірану, почалася самоорганізація жінок. Стали виникати жіночі благодійні організації, товариства. Однак державний переворот 1953 р. призвів до відміни більшої частини свобод. У вересні 1962 р. було прийнято законопроект про вибори депутатів провінційних і місцевих рад, де було передбачено виборче право для жінок. Однак, ці вибори мали більш показовий характер і по факту не надали жінкам реальних виборчих прав. Жінки не могли брати участь у виборах без дозволу чоловіка або батька.

У 1966 р. було розпущено Вищу раду жіночих організацій, яка представляла собою відносно незалежну структуру. Замість неї було створено Організацію жінок Ірану, головою якої стала сестра шаха – Аштраф Пехлеві. Незважаючи на завдання і назву організації, керівні посади в ній обіймали чоловіки [5, с.72–74].

Особливо активізувався жіночий рух під час революції 1978 – 1979 рр. Так, Парвін Пайдер, яка вважала, що гендерні проблеми є основою всіх політичних подій, наголошувала на повній незалежності жіночого руху в роки революції. Вона стверджувала, що іранські жінки переслідували власні цілі, що, загалом, не створювало протиріч між їхньою політичною лінією та загальним напрямком руху, очоленим релігійними діячами [5, с. 77].

Махназ Афхамі, в одній із статей, так описує ситуацію довкола жіночого руху в Ірані: «Під час антидержавних демонстрацій 1978 – 1979 рр. особливо проявилася політична свідомість жінок. На одному з засідань секретарів «Організації жінок Ірану» ми запитали представника провінції Керман про жінок в хіджабі, які брали участь в демонстрації. І почули таку відповідь: «Це були члени нашої організації. Ви постійно закликаєте нас їх мобілізувати, а тепер вони самі мобілізуються та скандують: «Хай живе Хомейні!»» [5, с.77].

Оцінюючи роль жінок в революційному русі, Хомейні неодноразово говорив, що перемогу в революції здобули саме завдяки жінкам, а не чоловікам. «Жінки, – казав він, – ви довели, що знаходитеся попереду. Ви довели, що навіть випереджаєте чоловіків. Чоловіки надихалися вашим прикладом. Іранські чоловіки отримали урок від іранських жінок» [3, с. 30–31].

Участь жінок в суспільно-політичному житті країни на цьому етапі, після довгих років відмови від політичної діяльності, стала зовсім новим явищем. Саме в роки революції жінки почали відстоювати свої права. Під час проведення демонстрацій хіджаб був своєрідним символом відречення

від шахського режиму, пропагованих ним цінностей і позиції щодо становища жінок. Саме на цьому етапі жінки почали активно брати участь у суспільно-політичному житті та надалі не відступали від своїх позицій.

Імам Хомейні ініціював внесення статей 20 і 21 до Конституції Ісламської Республіки Іран. Він прямо говорив, що «жінки мають право займатися політикою. Це навіть не тільки їх право, але і обов'язок!» [3, с. 31]. Відповідно до статті 20 усі громадяни країни, як чоловіки, так і жінки, перебувають під захистом закону і, при виконанні ісламських норм, користуються всіма політичними, економічними, соціальними і культурними правами. В статті 21 Конституції сказано, що «Уряд зобов'язаний з урахуванням ісламських норм гарантувати виконання прав жінок в усіх сферах...» [4, с. 25]. Отже, Конституція гарантувала права жінок, участь жінок у всіх сферах суспільно-політичного життя, хоча ці права мали не суперечити релігійним нормам.

Однак на шляху реалізації прав і свобод жінок став шаріат. Так, 7 березня 1979 р., імам Хомейні оголосив, що у відповідності з вимогами ісламу всі жінки в публічних місцях повинні бути вдягнені в мусульманську форму одягу – хіджаб. Наступного дня близько 15000 жінок вийшли на вулиці Тегерана, протестуючи проти прийняття цього декрету. Демонстрація була розігнана. Виступи продовжувалися до 11 березня, коли маніфестація, яка складала 20000 жінок, рушила в бік Тегеранського університету та була зустрінута і жорстоко побита фанатиками з «Хезболли». Після цього, вперше жіноче питання потрапило до уваги правлячого духовенства й отримало міжнародний резонанс [9, с. 41].

Однак хіджаб не був радикальним нововведенням в роки правління Хомейні. Так, після революції чоловік офіційно став розглядатися як голова сім'ї, а жінка – як підлегла йому. У випадку першого шлюбу, незалежно від віку, жінка повинна була отримати на нього дозвіл від батька чи діда. Заміжня жінка мала право подорожувати за кордон тільки з письмової згоди чоловіка. Чоловік мав право заборонити жінці працювати поза домом, якщо, на його думку, це впливало на престиж родини. Жінкам заборонялося працювати суддями, адвокатами, геологами, археологами, займатися спортом та співом. Після таких заходів становище жінки стало таким самим як і до революції. Крім того, розпочата в 1980 р. війна з Іраком призвела до жорсткої регламентації усіх сторін життя іранського суспільства, і до посилення контролю з боку духовенства. Такі заходи сприяли більшому наступу на права жінок і згортанню діяльності жіночих організацій.

На період після закінчення ірано-іракської війни припадає розгортання жіночого руху і постановка «жіночого питання» в якості самостійної проблеми в іранському суспільно-політичному житті. Це було пов'язано з невідповідністю проголошених норм життя імамом Хомейні і реальним ходом речей. У той же час спостерігалось падіння кількості кваліфікованих робітників після того, як були введені обмеження на роботу жінок з низки спеціальностей.

З кінця 80-х – на початку 90-х рр. ХХ ст. почали формуватися три неформальні групи жіночого руху, які умовно можна поділити на *консервативних мусульманок*, *мусульманок-реформаторів* і *рух прозахідно налаштованих іранок світського спрямування* [3, с. 37–38].

- *Консервативні мусульманки* були пов'язані з вищими ешелонами влади та часто були родичами керівників іранської держави, чиновниками або самі працювали в державних структурах. До них можна віднести доньку Хомейні Захру Мостафаві, його прийомну доньку Фатіму Табатабаї, доньок Х. Рафсанджані – Фаїзе Хашемі та Фатіму. Усі вони виступали за суворе виконання ісламського кодексу носіння одягу та поведження жінок. У той же час вони виступали за активну участь жінок у суспільному, навчально-науковому та політичному житті країни.

- *Мусульманки-реформатори* – виступали за модернізацію ісламу та пристосування його до сучасності. Вони здебільшого згуртувалися довкола жіночих періодичних видань: «Зан-е Руз», «Фарзане» і «Занан». Реформаторками були донька аятоли Телегані – Азам Телегані, яка очолювала Товариство жінок Ісламської революції, і Захра Рахнавард – жінка колишнього прем'єр-міністра Ірану А. Мусаві. З одного боку, вони захищали ісламські закони і традиції, а з іншого – виступали проти того, як їх інтерпретувало вище ісламське керівництво країни.

- *Прозахідно налаштовані іранки світського спрямування* – течія, яка об'єднувала освічених жінок із середніх прошарків суспільства. Вони вважали, що ісламський режим і ісламське законодавство спричинило чимало несправедливостей у суспільстві, в тому числі в питанні ставлення до жінок. Яскравою представницею цієї групи можна вважати лауреата Нобелівської премії миру 2003 р. Ширін Ебаді, яка відома не тільки як борець за права людини, але і як адвокат, що неодноразово захищала права жінок і інакодумців в іранських судах. Відзначимо, що усі три вказані групи іранських активісток підтримувались широкими колами жіночого населення і в цілому досягли великих успіхів у боротьбі за права жінок у своїй країні.

У 1987 – 1988 рр. в рамках Вищої ради «культурної революції» вперше була створена Рада по соціально-культурним проблемам жінок. Це дозволило звернутися до практичного вивчення проблем і потреб іранських жінок, почати послідовну діяльність щодо захисту їх прав у суспільстві. В 1990 – 1991 рр. за пропозицією Ради по соціально-культурним проблемам жінок Вища рада «культурної революції» виступила з ініціативою створення апарата помічника президента у справах жінок. У 1991 р. за рішенням уряду було створено Бюро у справах жінок при президенті Ірану. І в 1997 р. президент С. М. Хатамі своїм наказом Бюро у справах жінок перетворив у «Центр жіноцтва». При цьому дві жінки були призначені на посаду помічника та радника президента у справах жінок. У 90-х рр. XX ст. продовжила збільшуватися кількість недержавних жіночих організацій. Було створено Бюро з координації діяльності недержавних організацій [7, с. 63–65].

Переламним періодом у наданні жінкам прав вважається 1993 р., коли після повторного обрання президентом Х. Рафсанджані відбулося послаблення позицій радикалів. На посаду радника президента по жіночим проблемам було призначено Шахле Хабібі, яка стала першою жінкою, що займала відповідальну посаду у виконавчих органах влади. Того ж року була знята заборона на отримання жінками вищої освіти. Підтверджено право жінок займатися будь-якою виробничою або адміністративною роботою. В наступні роки були прийняті закони про соціальне страхування, про створення центрів для працюючих жінок, про пільги для жінок-пенсіонерок, про право жінок на виховання дитини і т. д. [3, с. 39].

Після введення в дію зазначених заходів відбулося значне збільшення участі жінок у виборчих кампаніях, зростає кількість жінок, обраних в якості депутатів меджлису Ісламської Ради. Також зростає роль недержавних жіночих організацій. Участь делегації жінок – представників Ісламської Республіки Іран на Всесвітній конференції в Пекіні в 1995 р. можна вважати позитивним досвідом активності жінок на міжнародній арені [2, с. 9].

У 2001 р. Іран приєднався до Конвенції ООН щодо заборони будь-яких форм дискримінації жінок. Кількість жінок, які стали долучатися до політичних справ країни дедалі збільшувалась, жінки вже могли достатньо вільно входити до складу меджлису.

Отже, незважаючи на великий внесок жінок у розгортання боротьби проти шахської влади, виборювання жінками права на участь у суспільно-політичному житті країни розтягнулося на бага-

то десятиліть. Зараз можна констатувати залучення жінок до всіх сфер суспільного та політичного життя. Мусульманки можуть вільно отримувати вищу освіту, займатися кар'єрою, долучатися до будь-яких сфер суспільного життя. Однак залишаються релігійні кола, які відстоюють тезу про недопущення жінки до участі у суспільному житті. Особливо негативне ставлення до надання жінкам рівних прав демонструє ортодоксальна частина мусульманства. За їхньою концепцією жінка може проявляти себе лише як мати, дружина та берегиня домашнього вогнища. Тому і надалі актуальним є продовження функціонування в Ірані організацій по захисту прав жінок.

Джерела та література:

1. Бехназ Аштари. Изменения в понятии «хиджаб» в процессе Исламской революции: от религиозной обязанности до средства борьбы. *Роль и положение женщин в Исламской Республике Иран. Сборник статей.* М.: Институт востоковедения РАН, 2006. С. 54–63.
2. Голам Реза Шафеи. Женщина, образование, наука и проблемы устойчивого развития в политической системе Исламской Республики Иран. *Роль и положение женщин в Исламской Республике Иран. Сборник статей.* М.: Институт востоковедения РАН, 2006. С. 7–13.
3. Дружиловский С. Б. Эволюция «женского вопроса» в политике Исламской Республики Иран. *Роль и положение женщин в Исламской Республике Иран. Сборник статей.* – М.: Институт востоковедения РАН, 2006. С. 30–43.
4. Мехди Иманипур. Права женщин в Конституции Исламской Республики Иран. *Роль и положение женщин в Исламской Республике Иран, Сборник статей.* М.: Институт востоковедения РАН, 2006. С. 25–30.
5. Мохаммад Хосейн Хафезин. Участие женщин в исламской революции: возвращение мусульманки на общественную арену. *Роль и положение женщин в Исламской Республике Иран. Сборник статей.* М.: Институт востоковедения РАН, 2006. С. 68–80.
6. Нуркеева С. Мусульманский феминизм: истоки и развитие. *АРУ ЖАН.* 2012. № 2 (76) февраль. С. 16–19.
7. Полищук А. И. Роль «Центра участия женщин» в женском движении Ирана. *Роль и положение женщин в Исламской Республике Иран. Сборник статей.* М.: Институт востоковедения РАН, 2006. С. 63–68.
8. Туба Кермани. Роль и положение женщин в иранской семье. *Роль и положение женщин в Исламской Республике Иран. Сборник статей.* М.: Институт востоковедения РАН, 2006. С. 13–19.
9. Фарзана Аждари. Положение женщин в политической жизни Исламской Республики Иран: Дис. канд. полит. наук: 23. 00. 02 / Таджикский национальный университет. Душанбе, 2012. 157 с.

Анастасія Дороженко

ЖІНОЧЕ ПОЛІТИЧНЕ ЛІДЕРСТВО У СУЧАСНОМУ СВІТІ

Стаття висвітлює участь жінок у сучасній політиці. Звертається увага на те, що більшість жінок-політиків, які займають високі посади, не підкреслюють свого особливого статусу та позиціонують себе як рівних із чоловічою частиною політичної еліти, не поступаючись у професійності.

Ключові слова: жінки-політики, політичне лідерство, «залізні леді».

У сучасному світі тема жіночого політичного лідерства стає дедалі актуальнішою. Посиленню інтересу до цього питання сприяла й одна з найголовніших політичних подій останнього часу

– вибори президента США. Протистояння запеклих суперників Хіларі Клінтон та Дональда Трампа мало й виразний гендерний аспект. Хоча для самої Хіларі роль жінки-політика не є новою. ЗМІ ще за президентства Білла Клінтона називали її чоловіка «Білларі», натякаючи на значний вплив першої леді на політику очільника США. Подальша кар'єра Хіларі Клінтон тільки підтвердила її політичні амбіції. Вона стала першою жінкою-сенатором від штату Нью-Йорк, а 2008 р. здійснила спробу балотуватись на посаду президента своєї країни. Згодом Клінтон стала Держсекретарем США [5]. Слід відзначити, що перемога Трампа стала більшою сенсацією, ніж «прогнозована» перемога першої жінки-президента в історії США.

Варто відзначити, що на сучасній політичній арені жінки займають провідні посади у багатьох країнах світу. Так, не можна не згадати той факт, що ФРН та Велика Британія перебувають під керівництвом двох «залізних леді» сучасності – німецького федерального канцлера Ангели Меркель та британського прем'єр-міністра Терези Мей. Цікаво, що між ними є чимало спільного: обидві походять із сімей протестантських пасторів, обидві є представницями консервативних партій, обидві прийшли до влади за часів, коли попереднє керівництво їхніх країн було неспроможне вирішити поточні проблеми [4]. Журнал «Forbes» неодноразово визнавав Ангелу Меркель найвпливовішою жінкою-політиком у світі. А журнал «Time» визнав її людиною 2015 року, назвавши її найсильнішим лідером у Європі [5]. Зважаючи на те, що Терезу Мей уже встигли охрестити «другою Маргарет Тетчер», у неї є всі шанси повторити успіх першої прем'єрки в історії Великої Британії.

Литва також може похизуватися власною «залізною леді» – Далею Грибаускайте, яка вже другий термін поспіль перебуває на посаді президента країни. А наявність у литовської очільниці чорного поясу з карате лише підтверджує її репутацію сильної жінки.

Досить неочікуваними стали результати виборів президента сусідньої з Литвою державою – Естонії, головою якої 10 жовтня 2016 року з третьої спроби було обрано Керсті Кальюлайд. Очевидною її чеснотою було гарне знання англійської, що зрештою і дозволило їй здобути перемогу.

Зазначимо ще про одного європейського президента – очільницю Хорватії Колінду Грабар-Китарович, яка до свого керівництва країною стала першою жінкою в історії, призначеною заступником Генерального секретаря НАТО з питань публічної дипломатії, обіймаючи цю посаду впродовж 2011–2014 років.

Слід звернути увагу й на постаті жінок, які керують столицями світу: тридцятивосьмирічного мера Риму Вірджинію Раджі та губернатора Токіо Юріко Коїке. Римська жінка-мер здивувала світове співтовариство своєю принциповою позицією щодо відмови від планів Риму претендувати на право проведення Олімпійських ігор 2024 р., назвавши такі наміри безвідповідальними, та заявила на прес-конференції, що місто ще не розплатилося з боргами, які виникли внаслідок Олімпіади 1960 р. Японська ж губернатор на відміну від своєї римської колеги вбачає одним із найголовніших завдань свого керівництва підготовку Токіо до Олімпійських ігор 2020 року. Юріко Коїке ще до її губернаторства місцеві ЗМІ назвали «яструбом» та «руйнівницею підвалин японського суспільства». Такі «титули» їй було надано внаслідок проведеної кампанії зі зміни стилю одягу японських чиновників на більш вільний та діяльності на посаді міністра оборони Японії [6]. При тому, що це міністерство існує лише з 9 січня 2007 року, а Юріко Коїке була другим японським міністром оборони в історії своєї країни. Цікаво, що 3 серпня 2016 року міністром оборони Японії знову стала жінка – Томомі Інада.

Варто відзначити, що азійський світ мав яскраві приклади діяльності жінок-політиків у ми-

нулому. Так, всесвітньовідомою є постать Індіри Ганді, яка двічі обіймала посаду прем'єр-міністра Індії. Виконання обов'язків прем'єр-міністра індійської держави ніколи не було легким. Величезний субконтинент з численним населенням ряснів найгострішими проблемами: надзвичайною бідністю, хворобами, корупцією етнічними і релігійними конфліктами. За свою успішну політичну кар'єру їй довелося поплатитися власним життям. В історію своєї країни Індіра Ганді увійшла не тільки як перша жінка, що очолювала протягом декількох років уряд Індії. Розумний і енергійний політик, вона багато зробила для зміцнення міжнародного авторитету держави [3].

Трагічно обірвалося й життя першої у новітній історії людства жінки - лідера мусульманської країни – прем'єр-міністра Пакистану Беназір Бхутто. У своїй останній промові напередодні фатального замаху 2007 року вона сказала: «Я піддаю своє життя небезпеці, тому що наша країна знаходиться в небезпеці. Люди стурбовані. Але всі разом ми витягнемо країну з кризи!» [2].

Наразі традиція жіночого політичного лідерства в азійських країнах продовжується, прикладом чого слугує не тільки нинішня губернатор Токіо, а й президенти Республіки Кореї та Китайської Республіки на острові Тайвань.

Пак Кин Хе – президент Республіки Корея, є продовжувачем справи свого батька Пак Чон Хі – колишнього голови південнокорейської держави. Після смерті матері, внаслідок першого замаху на Пак Чон Хі, його донька стала «неофіційною першою леді» країни. А вбивство батька тільки посилило прагнення Пак Кин Хедо до встановлення власного політичного впливу. Сьогодні ми чуємо про складну ситуацію для очільниці Республіки Корея, якій загрожує імпічмент через звинувачення в корупції.

Президент Китайської Республіки – Цай Інвень, вирізняється прагненням до змін, особливо у сфері міжнародної політики. Її вже встигли охрестити «азіатською Меркель». Тайванська президент розраховує будувати відносини з Пекіном, зберігаючи статус-кво. Однак у своїй першій після оприлюднення результатів виборів промові новообрана очільниця острова заявила, що свобода жителів Тайваню буде основою взаємовідносин з Китаєм.

Тенденція до поширення жіночого політичного лідерства не обійшла й африканський континент. Першим в світі темношкірим президентом і першою жінкою-президентом в Африці стала Елен Джонсон-Серліф, лауреат Нобелівської премії миру 2011 року «за ненасильницьку боротьбу за безпеку жінок і за права жінок на повноправну участь у досягненні миру» (спільно з Леймою Гбові і Тава Куль Карман).

Але на сьогодні Ліберія не єдина африканська країна, що перебуває під жіночим керівництвом. Президент Маврикію – Аміна Гураб Факим, відома не лише своєю політичною, а й науковою діяльністю. До того ж, 2007 року вона стала лауреатом премії L'oreal-ЮНЕСКО «Для жінок у науці».

Для Латинської Америки жінки-президенти стали звичним явищем [1]. Донедавна на чолі Аргентини та Бразилії були представниці прекрасної статі. Обидві колишні президентки цих країн відзначилися низкою гучних скандалів. ЗМІ звинувачували попередню аргентинську очільницю Крістіну Фернандес де Кіршнер у тому, що венесуельський президент Уго Чавес надавав їй гроші для передвиборчої кампанії. А колишню бразильську президентку Ділму Русеф звинуватили у махінаціях зі статтями бюджету заради політичної вигоди та участі у корупційних схемах, що зрештою призвело до оголошення їй імпічменту Сенатом країни 31 серпня 2016 року.

Нинішня президент Чилі, Мішель Бачелет, стала першою в історії своєї країни жінкою, яку обрали на посаду голови держави. Зважаючи на те, що Мішель Бачелет є дипломованим лікарем-

хірургом та епідеміологом, яка ще до свого головування у країні займала високі посади виконавчого директора «ООН-жінки» і заступника секретаря ООН. Її сміливо можна віднести до плеяди найуспішніших політиків латиноамериканського регіону.

Звичайно, це далеко не вичерпний список визначних жінок у сучасній політиці. Але навіть вищезазначені приклади доводять, що жіноче політичне лідерство є прикметною ознакою сучасного світу. Це явище можна розглядати і як у контексті загального процесу фемінізації у суспільстві, так і зважаючи на випадковий збіг обставин у тій чи іншій країні.

Варто звернути увагу, що більшість жінок-політиків, які займають високі політичні посади, не підкреслюють свого особливого становища і позиціонують себе як рівних із чоловічою частиною політичної еліти, не поступаючись ним у професійності. Адже ще Маргарет Тетчер свого часу зазначала, що «якщо ви хочете, щоб вам що-небудь сказали – попросіть чоловіка, але якщо хочете, аби щось було зроблено, треба кликати жінку».

Джерела та література:

1. Аристов М. В. Исторический взгляд на феномен лидерства латиноамериканок. *Этносоциум и межнациональная культура*. – 2014. – № 2 (68). – С. 143–155.
2. Густерин П. В. Тайны семейства Бхутто. *Азия и Африка сегодня*. 2008. № 5. С. 73–74.
3. Індіра Ганді: історія правління, злету та помилка, що коштувала життя / Телеканал новин «24». URL: http://24tv.ua/indira_gandi_istoriya_pravlinnya_zleti_ta_pomilka_shho_koshtovala_zhittya_n651382.
4. Кох М. Настав час розсудливих держав. *FreeVoice IAC*. URL: <http://iac.org.ua/nastav-chas-rozsudlivih-derzhav/>.
5. Макаренко Є. А. Сучасна дипломатія в гендерному вимірі: асиметричний концепт. *Слов'янський вісник: збірник наукових праць*. Серія «Історичні та політичні науки». Рівненський державний гуманітарний університет, Рівненський університет слов'янознавства Київського славистичного університету. Рівне, 2012. Вип. 14. С. 174–179.
6. Шароградский А. Дама, раздевшая чиновников. URL: <http://www.svoboda.org/a/27898412.html>.

Олександр Єфіменко

АГРАРНА ПОЛІТИКА ВЕЛИКОБРИТАНІЇ В ІНДІЇ ЗА ДОБИ КЛАСИЧНОГО КОЛОНІАЛІЗМУ

У статті аналізуються особливості аграрної політики Англії в Індії, висвітлюється специфіка експлуатації метрополією ресурсів колонії, головні здобутки та наслідки.

Ключові слова: Великобританія, Індія, колоніалізм, аграрна політика, експлуатація.

Індію можна вважати перлиною колоніальної імперії Великобританії, яка збагатила економіку метрополії. Ця країна стала новим домом для англійських поселенців та натхненням для творчих людей, які були вражені її красою та самобутністю. Дана стаття містить спробу проаналізувати методи, особливості та наслідки експлуатації англійцями Індії, акцентуючи увагу на аграрному секторі економіки доби класичного колоніалізму – другій половині XIX – початку XX ст.

Англійці порівняно легко завоювали Індію, без особливих втрат і руками самих індійців. Ан-

глійські збройні сили, що склалися з місцевих солдатів-сипаїв, підкорювали індійські князівства одне за одним. Близько ста років знадобилося англійцям, щоб поставити під свій повний контроль цю величезну країну. Вперше у своїй історії Індія була позбавлена державної самостійності.

Дуже важливу роль відіграла Ост-Індська компанія. Колоністи, осідаючи в Індії, з часом пристосовувалися до нових умов життя. Нові поселенці були зовсім іншими, ніж місцеві. Англійці ставилися зверхньо до місцевого населення, вони цуралися його та вважали себе набагато кращими. Вони представляли інший світ, капіталістичний, який йшов у розріз із усталеними традиціями, культурою місцевого населення [1, с. 20].

Досить активно вкладався англійський капітал в економіку Індії, але все це робилося для того, щоб у кінцевому результаті отримати ще більші прибутки. Активно здійснювалося будівництво залізниць, які здебільшого прямували від морських портів у глиб країни [2, с. 268].

Велика колоніальна імперія неодмінно повинна була експлуатувати нові захоплені землі, але використовувати такі ж саме методи, як, наприклад, в екваторіальних колоніях, було недоцільно.

Аграрна політика, яка проводилася британцями, була досить своєрідною. Відбувалася руйнація системи общинного землеволодіння, все ще залишалася сплата поземельного податку, який не дозволяв нормально використовувати землю з господарчою метою [4, с. 50].

До кінця 1870-х рр. в процесі проведення земельного кадастру та запровадження нового земельного оподаткування в районах райатварі* та тимчасового заміндарі** були остаточно юридично оформлені землевласницькі права різних груп феодалських поміщиків.

Була завершена реформа земельно-податкових систем, розпочата ще в першій половині XIX ст. У 1860 – 1880 рр. новий земельний кадастр охопив всі провінції, за винятком районів постійного заміндарі в Бенгалії і Мадрасі. Колонізатори видали закони про оренду, що діяли в Бенгальському президентстві, Північно-Західних провінціях, Пенджабі, Центральних провінціях, які формально обмежували феодалську експлуатацію поміщиками-заміндарами привілейованих груп орендарів із середовища традиційної верхівки сільської громади. Однак фактично поміщики повсюдно стягували з селян орендну плату, рівну половині і більше врожаю. Крім того, селяни несли численні феодалські повинності.

Зміцнення прав спадкової оренди у вищих прошарків орендарів, перетворення цих прав на об'єкт купівлі-продажу, деяке обмеження зростання орендної плати та стимулювання її переведення з натуральної форми в грошову сприяли консолідації прошарку заможного селянства з середовища повноправних общинників. Купівля землі в умовах нерозвиненого капіталістичного підприємництва в країні була найбільш вигідною формою вкладання грошових накопичень торгово-лихварських і феодалських елементів [3, с. 233].

Особливо інтенсивно обезземелення селянства і перехід їхніх земельних ділянок до лихварів відбувалися в Махараштра (районах Бомбейського президентства, населених маратхами) і Пенджабі.

---

* **Райатварі** – земельно-податкова система в Індії. Введена в XIX ст. англійською колоніальною адміністрацією на частини індивідуальної території. При райатварі верховним власником землі стала держава, а власницькі права на неї закріплювалися за селянами і дрібними феодалами в безстрокову оренду. У республіці Індія, після скасування заміндарі, райатварі була поширена на всю країну.

** **Заміндарі** – земельно-податкова система, введена англійською колоніальною владою в Північній, Східній і Центральній Індії на межі XVIII–XIX ст. Затверджувала в правах спадкових земельних власників феодалів-заміндарів і встановлювала земельний податок (постійний або тимчасовий) на користь верховного власника землі – колоніальної влади.

Тут лихварі скупили близько третини всієї проданої землі. Діяльність англійської податкової адміністрації та судів сприяла експропріації селян. Площа землі під орендою і чисельність селян-орендарів збільшувалися.

У другій половині XIX ст. остаточно склалася колоніально-феодальна земельна монополія. Селянство Індії несло потрійний тягар податків, феодальної земельної ренти і лихварської заборгованості. Аграрні заходи колоніальної влади щодо зміцнення приватновласницьких прав на землю як феодальних поміщиків, так і шару привілейованих (постійних) орендарів створювали більш сприятливі умови для зростання сільськогосподарського виробництва і особливо підвищення його товарності. Останнє було необхідно для посилення експлуатації країни як аграрно-сировинного придатка метрополії.

Маючи такі величезні території, британські колонізатори могли вирощувати у горах Ассаму та Кералі чай, також були родючими чорноземи Декану, де розташовувалося дуже багато плантацій бавовни. Поля тулилися дуже близько один до одного. Сільське господарство було орієнтоване на отримання великих прибутків, а земля з часом стала товаром, який займав досить важливе місце у веденні сільського господарства в Індії [4, с. 80].

Громадянська війна в Сполучених Штатах (1862 – 1865 рр.) викликала скорочення експорту американської бавовни на європейський ринок, що відразу підняло попит на індійську бавовну. Питома вага по відношенню до всієї бавовни, що ввозилася в Англію, збільшилася в 1860 – 1868 рр. втричі. Індія ставала головним постачальником бавовни для Англії.

Зростання виробництва бавовни в країні було викликане в першу чергу потребами експорту. У 1860-ті рр. Центральна і Західна Індія (Бомбей, Сінд, Раджпутана, князівства Центральної Індії, Берар, Центральні провінції і Хайдарабад) перетворилися на райони виробництва товарної бавовни на експорт.

Завершення громадянської війни в США зумовило закінчення бавовняного буму і падіння цін на індійську бавовну, проте зростання виробництва бавовни в країні тривало. У 70 – 90-ті рр. нова бавовняна база стала створюватися в Пенджабі і Сінді, особливо на зрошуваних землях. Розвиток торгівлі між Індією і Англією виражав процес подальшого поділу праці між англійською обробною промисловістю і індійським сільським господарством, між англійським містом і індійським селом.

Починаючи з 60-х рр. XIX ст. англійська буржуазія збільшила вивіз з Індії сільськогосподарської сировини. Головними статтями індійського експорту були бавовна, вовна, джут, пальмове волокно, рис, пшениця, насіння олійних, прянощі, індіго, опіум. Основна частина всього експорту (наприклад, 80 % бавовни) йшла в Англію. Індія стає головним постачальником продовольства в Англію. Загальна вартість товарів, що вивозилися щорічно з Індії, збільшилася в 1860 – 90-ті рр. втричі [5, с. 177].

З середини 1860-х рр. були введені нові податки для сільського населення, почали підвищуватися ставки земельного податку. При цьому, як визнавали самі чиновники колоніального апарату, земельний податок пунктуально стягувався з власників землі як в урожайні, так і в неврожайні роки. Доходи англійської колоніальної держави, основним джерелом яких було пряме і непряме оподаткування, збільшилися з 361 млн. рупій у 1859 р. до 851 млн. рупій у 1890 р. Зростання податкового тягара свідчило про перетворення країни на аграрно-сировинний придаток. Податки змушували індійського селянина виносити на ринок значну частину продукції свого господарства. Так створювалися умови, що полегшували англійцям викачування з країни сільськогосподарської сировини.

Все це позначилося на тому, що дуже часто у селян була велика заборгованість. Держава стягу-

вала податки грошима, а не натуральні. Земля давала не достатню кількість продуктів, тому селянин змушений був брати гроші в борг. Таким чином англійська влада намагалася розколоти ту єдність, яку вона і створила. Метою цього розколу було послабити різні верстви суспільства для того, щоб мати владу над всією країною.

Було в повному обсязі збережено велике поміщицьке землеволодіння. У 1860 р. права на землю, крім представників старої феодальної знаті – заміндарів, талукдарів і інших, отримали також особи, відповідальні перед державою за внесення земельної ренти-податку, так звані малгузари. До англійського завоювання більшість з них були старостами сільських громад або відкупниками податків. Це сприяло створенню нового прошарку поміщицького класу [7, с. 37].

В Індії, на відміну від інших тропічних колоній, англійці не створювали плантаційних господарств. Еміграція європейців до Індії була обмежена тропічними хворобами, небезпечними для європейців, і високою щільністю корінного населення.

Така політика допомагала зміцнити становище феодалів-поміщиків, які були опорою для британців в Індії. Індію використовували як джерело сировини та ринок збуту, монополізований англійцями вже в 50 – 60-ті рр. XIX ст. [8, с. 655].

Індія розвивалася повільно, стрибкоподібно. Досить часто використовувалися незаконні, позаекономічні методи примусу для збільшення прибутків [6, с. 157].

Завоювання Індії англійцями призвело до зламу традиційних форм ведення господарства, порушення усталеного культурного, духовного устрою. Отримані великі прибутки в основному йшли до скарбниці Ост-Індської компанії. [3, с.150]. Тепер кожен заміндар повинен був здавати до казни жорстко встановлений земельний податковий збір [4, с. 85].

Подальший розвиток товарно-грошових відносин у країні, складання внутрішнього ринку в умовах панування одночасно імперіалізму і феодалізму призвели до величезного розвитку торгівельного і лихварського капіталу, який виступав в якості агентури іноземних монополій [1, с. 19].

Експлуатація місцевого населення та відверте пограбування призвели до того, що антианглійські настрої набирали досить серйозного радикального характеру та могли у подальшому перетворитися на серйозні неприємності для великої імперії.

Ситуація перед Першою світовою війною все ж таки трохи змінилася на краще, але намагання Англії продовжити свої експансіоністські плани у всіх сферах відносно Індії призвели до розчарування навіть проанглійськи налаштованих людей. Зросла самосвідомість місцевого населення, а зміцніла національна буржуазія вже прагнула свободи та незалежності.

Джерела та література:

1. Алаев Л. Б. Восток в период колониализма. *Сравнительная политика*. 2010. № 2. С. 18–30.
2. Всемирная история в десяти томах / Академия наук СССР. М.: Из-во социально-экономической литературы. 1960. Т. 7. 820 с.
3. Дж. Неру о политической ситуации в Индии. *Колониальная политика капиталистических держав (1870 – 1914)*. М.: Просвещение, 1967. 310 с.
4. Клишо М. А. Результаты британского владычества в Индии. *Историко-экономические исследования*. Иркутск, 2002. № 2. С. 74–88.
5. Маколей про механизм ограбления Индии англичанами. *Хрестоматия по новой истории* / под редакцией А. М. Молока и В. А. Орлова. М.: Государственное учебно-педагогическое издательство министерства просвещения РСФСР, 1958. 305 с.

6. Новейшая история стран Азии и Африки. XX век. / под ред. А. М. Родригеса. М.: Владос, 2001. Ч.1. 368 с.
7. Халфин Н. А. Создание и распад британской колониальной империи. М.: Издательство восточной литературы, 1961. 110 с.
8. Юрлов Ф. Н. История Индии XX века: Институт востоковедения РАН, 2010. 920 с.

Катерина Заворотна

АКТИВІЗАЦІЯ РУХУ ЗА ПРАВА ЖІНОК В ЄГИПТІ ПІСЛЯ РЕВОЛЮЦІЇ 1952 Р.

Стаття присвячена розгляду становища жінки в Єгипті до та після революції 1952 р. Аналізуються часи президентства Г. Насера, А. Садата, Х. Мубарака та констатується, чи досягли жінки бажаного впливу в суспільстві.

Ключові слова: Єгипет, іслам, фемінізм, Г. Насер, А. Садат, Х. Мубарак.

Становище жінки в ісламі в цілому є не тільки мірилом цивілізованості того чи іншого суспільства, але й свідченням потенціалу його еволюційного розвитку, своєрідним барометром, що визначає перспективи подальших перетворень. Вивчення положення мусульманської жінки на прикладі Єгипту представляє особливий інтерес, оскільки Єгипет ще на початку XX ст. став батьківщиною феміністського руху на Арабському Сході.

Відзначимо, що початок систематичному вивченню проблеми жіночої емансипації в Єгипті поклав І. Ю. Крачковський. Однак його праці присвячені переважно поч. XX ст. Першою книгою арабської літератури, яку він переклав на російську мову в 1912 р. стала праця єгипетського поборника жіночої емансипації, письменника Касима Аміна [1]. У праці Т. О. Корольової [5] також розглядається жіночий рух на Арабському Сході, зокрема, в Єгипті. Вона пише про негативний вплив насіння чадри. Причиною пригнобленого становища жінок автор в цілому вважала іслам. Представляє інтерес стаття М. А. Родіонова [11], де розглядається положення мусульманської жінки від епохи Просвітництва до сучасності. Жіночому руху та соціально-економічному статусу жінок в Єгипті присвячена робота І. Г. Рибалкіної [12]. Становище єгипетських жінок після здобуття незалежності висвітлено у статті С. Н. Турк [13]. Автор розглядає складний та суперечливий процес фемінізму в ісламській культурі, аналізує фемінізм як ідейно-політичний феномен руху за рівність жінок та чоловіків. Немат Генена (Nemat Guenena) [10]. проаналізувала можливість доступу єгипетських жінок до кредитних програм, отримання жінками посвідчення особи, тощо. Очевидно, що незважаючи на всю актуальність, проблема активізації руху за права жінок у Єгипті недостатньо висвітлена вітчизняними дослідниками.

Цікаво, що у арабській мові немає поняття «фемінізм». Слово «ніса», що в перекладі означає жінка, часто вживається саме в цьому значенні (стосовно інших країн). Синонімічний фемінізму термін «емансипація» в арабській мові позначається двома термінами: «тахрір», який перекладається як «звільнення» від будь-якої залежності, і «суфур», що буквально означає «зняття чадри» [15, с. 69].

Протягом багатьох століть єгипетські жінки в силу вікових традицій і звичаїв були ізольовані від участі в суспільному житті країни. Громадські звичаї і закони розглядали жінку як річ чоловіка, а ісламські закони, часто, при їх неправильному тлумаченні, були спрямовані проти рівності чоловіка

та жінки. У особливо приниженому становищі опинилися єгиптянки в колоніальний період. Однак, активна громадськість країни, насамперед арабські просвітники, не могли змиритися з безправним становищем мусульманки. Вони вважали, що перед жінками стоїть багато проблем, але жодна з них не буде вирішена без належної освіти. Діячі іншого, прогресивного для того часу напрямку в ідеології арабських країн, що отримав назву «мусульманське реформаторство», вважали, що для досягнення свободи і незалежності суспільства слід переглянути весь старий його соціальний устрій, пристосовавши іслам до потреб сьогодення. Що ж стосується рівноправності жінки з чоловіком вони вважали, що жінку насамперед треба звільнити від покривала (хіджабу). Ці вимоги мусульманських ідеологів про надання деяких цивільних прав, реалізацію окремих реформ, відіграли певну роль у частковому вирішенні жіночої проблеми. В цілому вимоги модерністів були односторонніми й обмеженими. Вони вважали, що головна соціальна місія жінки – шлюб і материнство, і вимагали надання їй таких прав заради однієї мети: для кращого виконання її материнського і сімейного обов'язку [7, с. 13].

Найвідомішим поборником емансипації жінок в арабському світі був громадський діяч, письменник Касим Амін (1865 – 1908 рр.). У 1899 р. була видана його книга під назвою «Звільнення жінки», в якій уперше в історії арабської літератури піднімалися питання, пов'язані з захистом прав мусульманки. Тут вимоги автора зводилися до заборони багатоженства, обмеження права чоловіків на розлучення, надання жінкам освіти, гарантії її права на працю, знищення покривала [2, с. 35]. Ідеї Касима Аміна були близькі тим, хто започаткував жіночу емансипацію на Близькому Сході. Відмову від хіджабу він розглядав як своєрідний крок на шляху до звільнення жінок від ідеологічної залежності у контексті піднесення національного руху за незалежність.

Саме праця Касима Аміна стала імпульсом до зародження руху за жіночу емансипацію, який кинув виклик догмам ортодоксального ісламу. Поява єгипетських феміністок збіглася зі зростанням національної свідомості в країні. 16 березня 1919 р. демонстрація за участю приблизно 300 жінок пройшла вулицями Каїра до британської дипломатичної місії з вимогами надання Єгипту незалежності. На її чолі були дружини лідерів партії «Вафд» Сафія Заглюль і Худа Шаараві. Центральний жіночий комітет партії «Вафд» допомагав у проведенні агітаційних кампаній по всій країні. Однак попри те, що конституція 1923 р. проголосила усіх єгиптян рівними, виборче право було надане лише чоловікам. Єгиптянки усвідомили, що їм доведеться організувати власний «визвольний рух» на тому переломному етапі, коли нове обличчя нації тільки-но почало формуватись.

У 1923 р. Худа Шаараві заснувала Єгипетський союз феміністок, який разом із Центральним жіночим комітетом партії «Вафд» висунув перелік вимог щодо встановлення гендерного рівноправ'я в країні. Зокрема, передбачалось надання жінкам таких самих прав на ведення політичної, навчальної та робітничої діяльності, як і у чоловіків. Керуючись прагненням реалізувати поставлені завдання, Худа Шаараві наважилась на те, що до неї не робила жодна мусульманка, – вона їде до США, Франції та Італії для вивчення стану прав жінок на Заході. Після повернення з конференції Міжнародного союзу феміністок, що відбувалася у Римі, Худа Шаараві веде активну пропаганду за гендерне рівноправ'я та внесення змін до законодавства в таких питаннях, як шлюб, розлучення і встановлення опіки над дітьми. При цьому Худа Шаараві ніколи не наголошувала у своїх промовах на несумісності вимог Єгипетського союзу феміністок із догматами ісламу. У доповіді, присвяченій участі в Римській конференції, Худа Шаараві виокремила розділ «Права жінки в ісламі», в якому вона доводить, що діяльність Єгипетського союзу феміністок жодним чином не порушує норми мусульманського законодавства [3, с. 77].

У 1925 р. Єгипетський союз феміністок починає видавати журнал «Л'Ежіпт'єн» за редакцією Сайзи Набарауї. Того ж року письменниця Аніса Сабіт засновує жіночі газети – «Л'Еспуар» і «Аль-Амаль». У 1933 р. на базі Єгипетського союзу феміністок формується група під назвою «Сестри». До її складу увійшла племінниця Худи Шаараві Хавва Ідріс, яка заснувала Центр денного догляду за дітьми для працюючих матерів. Також до видатних членів групи «Сестри» належали Аміна Аль-Саїд, піонер жіночої журналістики у видавничому будинку «Аль-Гілаль», та Сугеїр Аль-Кваламау, перша жінка, яка здобула ступінь доктора наук у Єгипті і викладала на відділенні арабської літератури в університеті ім. Фуада I. Відома ісламістська лідерка Зейнаб Аль-Газалі долучилася до Єгипетського союзу феміністок у 1935 р., але за рік залишила цю організацію, сформувавши Мусульманське жіноче об'єднання з метою боротьби за визволення жінки та національне визволення в цілому.

Завдяки зусиллям Єгипетського союзу феміністок у 1925 р. відкрилась перша державна середня школа для дівчат, що мала навчальний план, аналогічний планам у середніх школах для хлопців. У 1929 р. жінкам було дозволено вступати до вищих навчальних закладів Єгипту та їхати навчатись за кордон. Дарія Шафід стала першою єгипетською жінкою, яка здобула ступінь доктора екологічних наук у Сорбонні. Найма Аюбі – перша випускниця юридичного факультету Університету ім. Фуада I, яка отримала посаду інспектора жіночої праці у Міністерстві праці Єгипту.

Протягом 1940-х років єгипетський фемінізм набуває рис популізму. Почала зростати кількість як феміністських організацій, так і їхніх лідерок. Так, Фатіма Німат Рашид, Дарія Шафід та Інжі Афлятун з'явилися на історичній арені Єгипту як лідерки трьох різних політичних течій [3, с. 78].

У 1941 р. Фатіма Німат Рашид створила першу жіночу політичну партію під назвою «Національна партія феміністок». Підтримуючи тісні зв'язки з робітничими та селянськими партіями, Національна партія феміністок прийняла широкий порядок денний щодо запровадження економічних і соціальних реформ у країні. Однак її головною метою було прискорення процесу надання жінкам таких самих політичних прав, як і у чоловіків. Національна партія феміністок не проіснувала у Єгипті і року.

Більшій динамічності феміністським ідеям у Єгипті надала Дарія Шафід. У 1948 р. вона заснувала організацію «Союз дочок Нілу». Завдяки активності «Союзу дочок Нілу» в численних провінційних містах Єгипту було відкрито центри письменності і започатковано програми гігієни для бідних жінок.

Однією з найхарактерніших рис післявоєнного періоду стала боротьба за незалежність у країнах Африки і Азії. Цей процес, у свою чергу, посприяв радикалізації єгипетського фемінізму [3, с. 78].

У 1945 р. Інжі Афлятун зініціювала створення Ліги молодих жінок, які навчалися або викладали в університетах та інститутах. Вона була першою жінкою серед «лівих» єгипетських активістів, яка зауважила, що не має сенсу обговорювати питання визволення жінки в умовах тотальної залежності Єгипту від Великої Британії. Своє бачення соціально-політичних проблем країни і ролі жінки на тлі цих проблем вона розкриває у двох книгах: «Вісімдесят мільйонів жінок з нами» та «Ми – єгипетські жінки», виданих, відповідно, у 1948-му і 1949 рр.

Жіночий мирний рух став головним місцем для поширення популістського фемінізму, оскільки єгипетські феміністки усі разом створили широку коаліцію з метою боротьби за остаточне вигнання британських військ з території країни.

У 1950 р. досвідчена представниця Єгипетського союзу феміністок Сайза Набарауї та її молодші послідовниці, зокрема Інжі Афлятун та Уїдад Мітрі, сформували організацію «Друзі мирного

руху». Коли у 1952 р. виникли проблеми, пов'язані з націоналізацією Суецького каналу, усі феміністки, від соціалістично спрямованої Інжі Афлятун до лібералки Хавви Ідріс та ісламістки Зейнаб Аль-Газалі, об'єдналися і створили Жіночий комітет народного опору [3, с. 78].

У липні 1952 р. в Єгипті відбулася революція, в результаті якої в країні почалися демократичні перетворення, що істотно змінили політичний і соціальний вигляд Єгипту. Першочерговим завданням єгиптянок стала боротьба за виборче право. У березні 1954 р. єгипетська феміністка, письменниця, лідер організації «Дочки Нілу» (Бинт-ан-Ніл) Дорія Шафік з 18 іншими жінками розпочала безстрокове голодування [14, с. 69]. Вони припинили голодування тільки після того, як отримали письмову заяву президента Мухаммеда Нагіба, що обіцяв підтримати в конституції права жінок. Тимчасова конституція 1952 р. надала всім жінкам, які вмели читати та писати, пасивне виборче право. 23 червня 1956 р. шляхом референдуму була затверджена конституція Єгипетської Республіки (при президенті Р. А. Насері), яка вперше в арабському світі надала жінкам активне виборче право (обирати і бути обраними на парламентських виборах) і право обіймати державні посади [4].

Після революції 1952 р. влада охоче підтримала прагнення єгипетських феміністок щодо надання повноцінної освіти жіночому населенню країни. У період з 1952-го по 1970 рік кількість дівчат у початкових школах Єгипту збільшилась із 488 тис. до 1422 тис., тобто майже втричі, в середніх навчальних закладах – учетверо, у ВНЗ – в 11 разів. Проте, розвиток освіти не вичерпав проблему ліквідації неграмотності. Найбільш неписьменну частку населення країни, як і раніше, складали повнолітні дівчата та дорослі жінки. Особливо незадовільний стан склався у сільській місцевості. Рівень неграмотності у 1966 р. сягав тут 80 %, у той час як у місті він дорівнював 45 %. Із врахування цього президент Г. А. Насер видав у серпні 1970 р. Закон № 54 про ліквідацію неграмотності серед дорослого населення Єгипту. Усі неписьменні громадяни повинні були безкоштовно відвідувати курси лікнепу [3, с. 78].

Після революції 1952 р. у країні був створений спеціальний орган – Конгрес з питань Кодексу про сім'ю. Конгрес мав переглянути усі закони, що існували, та узагальнити їх відповідно з новим режимом. Завдяки діяльності Конгресу було прийнято закон, за яким було заборонено багатоженство. Жінка отримала право на розлучення, за умови невиконання чоловіком шлюбного договору.

Було встановлено шлюбний вік для дівчини – 16, а для хлопця – 18 років. Рішення про встановлення мінімального шлюбного віку було необхідним для того, щоб уряд здійснив програму планування сім'ї та дати можливість дівчатам отримати середню освіту або професійну підготовку [8, с. 15].

Одним із гострих питань у Єгипті залишається полігамія. Згідно нових положень, аби мати другу дружину, необхідне рішення суду, яке видається в особливих випадках. Тепер чоловік без згоди першої дружини не може взяти другу дружину, вона може вимагати розлучення.

Соціально-економічний розвиток Єгипту після отримання незалежності, діяльність державних органів сприяли певним змінам у праві жінок на працю. Політика індустріалізації сприяла прискореному росту кількості працюючих, в тому числі жінок. Жінок долучали до праці в нових галузях промисловості – хімічній, металургійній, машинобудівній та ін. Однак, як і раніше, основну жіночу робочу силу складали представниці нижчих соціальних прошарків. Вони виконували низькооплачувану малокваліфіковану працю, не мали елементарних умов праці, медичного обслуговування. Після революції 1952 р. відбулися корінні зміни в правовому статусі єгипетських працівниць. Вперше вони знайшли відображення в Кодексі законів про працю (Закон № 91/1959). Так, Кодекс про працю від 1959 р. гарантував жінкам низку прав: рівна оплата за рівну працю незалежно від статі, заборона тяжкої та шкідливої для здоров'я жінок праці, а також заборона роботи в нічний час [8, с. 16].

Під час президентства Насера образ емансипованої жінки використовувався як емблема прогресу й освіти. Формувалася жіноча політична еліта: з'явилися перші жінки-міністри і жінки – депутати парламенту. Вищим законодавчим органом Єгипту став однопалатний парламент – Національні збори (після Садата – Народне зібрання). У 1957 р. вперше в історії Єгипту дві жінки – Равія Аттія і Аміна Шукрі, з 360 парламентаріїв, стали депутатами національних зборів (0,5 %). У 1959 р. до складу парламенту увійшла адвокат Муфіда Абдель Рахман. Вона була єдиною жінкою серед членів парламентської комісії, покликаної розробити проект закону про шлюбно-сімейні відносини, виходячи з приписів ісламу і норм сучасного європейського законодавства. У парламенті 1964 р. було вже 8 жінок серед 360 парламентаріїв (2,2 %). У 1962 р. вперше в історії Єгипту жінка Хикмат Абу Саїд – професор соціології Каїрського університету, стала міністром із соціальних питань в уряді. Таким чином, жінки увійшли у владні структури [14, с. 70].

Попри зазначенні досягнення часів президентства Г. А. Насера, на шляху єгиптянок до рівноправної участі у розбудові країни виникало чимало перешкод, пов'язаних не лише з колоніальним минулим країни, низьким рівнем виробничих сил, дискримінацією у сплаті жіночої праці, а й із релігійними традиціями. Сплеск мусульманського фундаменталізму жодним чином не сприяв підтримці жіночого руху в Єгипті. Фундаменталісти, зокрема «Брати-мусульмани», вимагали повернення суспільства до первинних принципів ісламу, обов'язкового одягання жінками хіджаба, запровадження політики сегрегації статей і деемансипації. Релігійно спрямовані активістки також наголошували, що жінка повинна чітко знати своє місце у суспільстві, яке базується на традиціях і нормах шаріату [3, с. 79].

Період президентства Анвара Садата (1970 – 1981) відзначений піднесенням жіночого руху. Провідну роль у відродженні єгипетського фемінізму відіграла Наваль Аль-Саадаві, яка здобула вищу медичну освіту у 1955 р. У своїх дослідженнях вона проводила паралель між фізичними та психологічними проблемами жінок і патріархальними традиціями мусульман. У 1972 р. вийшла її книга під назвою «Жінка і секс», у якій засуджувалися агресивні обряди щодо жіночого тіла, зокрема жіноче обрізання. Ця праця, започаткувавши другу хвилю фемінізму, спричинила для Наваль Аль-Саадаві втрату посади у Міністерстві охорони здоров'я Єгипту [3, с. 79].

У цей час дружина президента АРС Джихан Садат, за походженням напіванглійка з Кіпру, зробила спробу запровадити у єгипетське суспільство західні концепції фемінізму. Проте, її ініціативи не знайшли відгуку серед єгипетських інтелігенток частково через те, що сліпе копіювання досягнень західної цивілізації вважалося ними даремним для переважно мусульманського суспільства, частково – через загальне невдоволення політикою її чоловіка.

У 1979 р. в Єгипті було прийнято Закон про особистий статус, названий у народі «Закон Джихан» (по імені дружини президента) та запроваджено шлюбний контракт. У цих документах офіційному багатоженству ставилася перешкода. Одружитися вдруге чоловік міг лише з письмового дозволу першої дружини. [3, с. 79]. Основною перевагою закону було те, що він дав жінкам право відмовитися від участі в полігамних стосунках, не піддаючись юридичному та матеріальному покаранню. До внесення цієї поправки жінок часто не повідомляли про другий шлюб чоловіка; і якщо вони заперечували та просили про розлучення, то втрачали свої права на аліменти і залишалися в сімейному будинку до тих пір, поки вони зберігали опіку над своїми дітьми. Закон також обмежив іншу практику, звану байт Аль-таах (будинок слухняності). Для того, щоб досягти покори своєї дружини, чоловік мав право звернутися до влади з проханням забезпечити повернення його дружини в сімейний будинок. Ця практика викликала багато суперечок, оскільки вона змушувала жінку залишатися в шлюбі до тих

пір, поки вона не зможе юридично довести, що подружні відносини не можуть підтримуватися [10, с. 56]. Закон був зустрінутий шаленим опором з боку суспільства. Релігійні організації, опозиція та інші консервативні сили заперечували проти Закону на тій підставі, що він не відповідає шариату. Основними прихильниками Закону були його ініціатор і покровителька (пані Садат) і група феміністок, які відзначали його як перемогу, що увінчала їх довгу боротьбу [10, с. 58]. Зрештою, через величезний протест з боку проповідників цей декрет було скасовано у 1985 р.

Незважаючи на те, що відміна декрету була здебільшого частиною політичної баталії, яка виходила за межі особистого статусу мусульманина, проблема визначення прав жінки у шлюбі залишилася серед найгостріших проблем єгипетських феміністок. Найочевиднішим доказом існування цієї проблеми є статус жінки у сільській місцевості. Як пише професор політології Гарвардського університету М. Ф. Хатем «досягнення феміністок у Єгипті протягом 1980-х років торкнулись лише невеличкої групи представниць буржуазії та середнього класу, але вони жодним чином не вплинули на жінок з бідного прошарку населення країни, і перш за все на сільських жительок» [6, с. 231].

Серед чинників, що стояли на заваді звільнення єгипетських провінціалок від ролей, які на них покладало суспільство, слід виокремити:

- ранні шлюби. Згідно з єгипетським законодавством дівчина може брати шлюб із 16 років. На практиці, особливо у сільській місцевості, жінки одружуються значно раніше.

- Традиція створювати велику сім'ю. Це явище завжди мало особливу актуальність для сільських жінок. Діти розглядаються ними як запорука забезпечення батьків у похилому віці. Традиція мати багато дітей також пов'язана і з впливом ісламу, який забороняє робити аборти. У доповіді United States Agency for International Development (USAID) (урядова організація США, що займається питаннями надання економічної та гуманітарної допомоги), присвяченій питанням контрацепції у Єгипті, як приклад згадується 22-річна провінціалка Алія, яка залишила школу у 12 років, одружилася у 14, а в наступні 7 років народила трьох дітей і мала два викидні. Однак, випадково дізнавшись у медичному центрі про існування жіночих контрацептивів, вона наважилася на розважливе планування сім'ї.

- Наявність великої кількості жінок без освіти. За статистикою за 1987 р. на кожні 100 жінок із вищою освітою припадало 394 дитини, із середньою – 583, з початковою – 703 і на кожні 100 неграмотних жінок – 708 дітей [16, с. 104].

- Фаталізм. Під впливом релігії єгипетські провінціалки переконані у неможливості змінити долю. Окрім того, майже повна відсутність просвітницької роботи серед жінок у селах робить їх цілком покірливими зовнішнім обставинам.

За правління Хосні Мубарака (1981 – 2011) в 1980-і рр. в країні фараонів почалася поступова ісламізація. На вулицях став більш помітним вплив ісламу: жінки носили одяг, що закривав обличчя, а чоловіки не голили бороди. [14, с. 70].

У 1980-х рр. проповідниками було здійснено протидію поширенню модерністських течій, до яких з точки зору прихильників ортодоксального ісламу належав фемінізм. У країні почалося активне розповсюдження книг, у яких підкреслювався самобутній характер арабсько-ісламської культури, її внесок у розвиток світової цивілізації, «переваги» над культурою Заходу завдяки притаманній їй особливій духовності та орієнтації на забезпечення гармонії особистості, суспільства і людства в цілому [3, с. 80].

У відповідь на політику проповідників Аль-Азгару єгипетські феміністки починають консолідуватись у різні жіночі асоціації та угруповання. За ініціативою Наваль Аль-Саадаві у 1982 р. вони

засновують Асоціацію арабської жіночої солідарності з метою поглиблення ролі жінки у соціальній, економічній, культурній і політичній галузях життя. Спочатку ця асоціація нараховувала 120 активісток, які стверджували, що незалежність Арабського світу від економічного, культурного та пропагандистського пресингу ззовні не може бути відокремлена від емансипації арабських жінок. За три роки кількість членів Асоціації арабської жіночої солідарності зросла у 25 разів, і їй було надано консультативний статус у межах Ради з економічних і соціальних питань ООН як неурядовій загальноарабській організації. У 1987 р. група єгиптянок, зацікавлених у захисті прав людини і поширенні процесу ліквідації неграмотності, засновує Альянс арабських жінок, який очолює фахівець із жіночого розвитку Гуда Бадран. До цього альянсу долучилися видатні адвокати, журналістки, представники уряду і лідерки неурядових організацій Мерват Аль-Теллауї, Магда Аль-Муфті, Азіза Хусейн, Інжі Рушді, Санія Саліх, Ауатиф Уалі та Мона Зульфїкар. Аби допомогти єгиптянкам використовувати існуючі закони собі на користь, Альянс арабських жінок друкує у 1988 р. памфлет під назвою «Законні права єгипетської жінки: теорія і практика». Після того як у 1985 р. було скасовано декрет А. Садата від 1979 р. про внесення змін до Кодексу особистого статусу мусульманина, єгипетські феміністки формують широку коаліцію під назвою «Комітет із захисту прав жінки і сім'ї», яка починає боротьбу за відновлення зазначеного декрету [3, с. 80].

Сімейні структури змінювалися за останні три десятиліття в Єгипті (1956 – 1989), і суспільство поступово це усвідомлювало. Останні дослідження показують, що принаймні одне з кожних п'яти домашніх господарств користується підтримкою й очолюється жінкою. Проте, політика уряду ґрунтується на уявленні про сім'ю, згідно з яким для нього головними є лише чоловіки. У відповідь на цю тенденцію, а також на відсутність прав жінок у доступі до кредитів і можливостей отримання прибутку, в 1989 р. група у складі 17 жінок і 3 чоловіків, які працювали в різних галузях, заснувала Асоціацію з розвитку та поліпшення становища жінок [10, с. 58].

Основою діяльності Асоціації є надання кредиту та технічна допомога, хоча вона розгалужена, щоб задовольнити інші потреби. Вони надають жінкам кредити – невеликі позики, для того, щоб вони могли почати або розширити діяльність, що приносить прибуток. Такі позики виплачуються за рахунок адміністративних зборів [9].

Порядок денний та послуги цієї організації розширились до рівня правової грамотності та обізнаності в галузі охорони здоров'я, щоб справитись з тими реаліями, з якими мають справу жінки. Доступність державних послуг, таких як пенсії, стала постійною проблемою для домашніх господарств, очолюваних жінками: існує дискримінація проти жінок неписьменних і бідних. Отримання пенсії від уряду пов'язане з тривалим та бюрократичним процесом для жінок, які часто не мають необхідних документів або правової обізнаності, щоб їх придбати, і які також залякані державними чиновниками-чоловіками. У відповідь на це Асоціація надає допомогу жінкам в отриманні посвідчень особи, що стало першим кроком до того аби оголосити про необхідність наявності жінки в уряді, і розгляді цього питання на національному рівні [10, с. 61].

Політика видачі посвідчень особи свідчить про офіційну позицію щодо жінок: чоловіки за законом повинні мати посвідчення особи, в той час як жінки не зобов'язані мати його. Маючи посвідчення особи, жінка може відстоювати своє право на рівне громадянство і рівні права з чоловіками, а не терпіти статус середнього громадянства. Тільки з посвідченням особи мають право на виборчий бюлетень. Труднощі з отриманням посвідчень особи привертають увагу до більш широкої проблеми правової грамотності жінок. У відповідь на це Асоціація приступила до проведення неофіційних засідань з питань правової освіти жінок, в ході яких інші організації та незалежні юристи інформува-

ли жінок про їх юридичні права. Щоб спонукати їх відвідати ці сесії, Асоціація пов'язувала теми з конкретними питаннями, що безпосередньо стосувалися жінок в їх щоденній боротьбі за виживання. Складно уявити, що на рубежі ХХ – ХХІ ст. мрією єгипетської жінки могло бути отримання посвідчення особи [10, с. 62].

У листопаді 1995 р. чотири юристи (3 жінки і 1 чоловік) заснували Центр правової допомоги єгипетським жінкам («Марказ Квадайя Аль-Марьях Аль-Масрия»). Вони розчарувалися в інших організаціях, не знайшли форуму для задоволення потреб жінок. Вони заснували організацію в Булак-ад-Дакрур, одному з каїрських міських районів з низькими прибутками. Протягом перших шести місяців вони фінансували себе з власних кишень, але згодом почали підтримуватися іноземним фінансуванням. Вони спочатку починали з декількох цілей, але диверсифікувалися для задоволення зростаючого попиту на їх послуги. Послуги, що надавалися Центром безкоштовно:

- класи грамотності: навчати жінок і чоловіків базовим навичкам читання і письма;
- правова обізнаність: навчання жінок їх юридичним правам;
- юридичні послуги: видача посвідчень особи, виборчих карток і реєстрація людини;
- прийняття судових рішень, що стосуються головним чином Закону про особистий статус;
- гаряча телефонна лінія, за якою люди могли дзвонити, задавати питання і отримувати юридичні консультації;
- дослідження: вивчення конкретних питань, щоб зрозуміти потреби і проблеми, з якими мають справу жителі громади. [10, с. 60].

Центр був необхідним, оскільки він поєднав правову допомогу з розвитком і правами людини. Надання жінкам необхідних документів, які вони не змогли отримати раніше, зміцнило їх почуття самотності та безпеки; вони також здобули право на отримання державної допомоги. Ознайомлення жінок з їх законними правами допомогло їм планувати своє майбутнє і долати перешкоди у своєму житті [9].

Протягом 1990-х років в цілому спостерігалася активізація публічних дебатів з приводу феміністських питань. Під час проведення у Каїрі Міжнародної конференції з проблем населення та розвитку (1994 р.) єгипетські феміністки робили акцент на питаннях жіночого здоров'я і рівноправ'я статей. Попри те, що жіноче обрізання, яке вже іменується «каліченням жінки», було серед головних тем запеклої дискусії у 1970-ті роки, феміністки інтенсифікують кампанію щодо остаточного припинення такої практики. На початку 1990-х років 50 – 60 % єгипетських жінок, особливо з нижчих класів, вважались «обрізанними». Єгипетські ісламісти наголошували, що ця процедура є своєрідною традицією, якої слід дотримуватись. У відповідь, досвідчена феміністка Маріє Ассад заснувала «Загін особливого призначення проти жіночого обрізання», до складу якого увійшли єгипетські активістки різних поколінь. Завдяки зусиллям цієї організації міністр охорони здоров'я АРС денонсує у 1996 р. жіноче обрізання декретом № 261, який заборонив здійснення такої процедури в державних лікарнях та клініках. Попри те, що єгипетські ісламісти спромоглися досягти усунення цього декрету через суд, у 1997 р. його було поновлено [10, с. 50].

Проблема одягання хіджаба набуває подвійного характеру. У 1994 р. міністр освіти видає декрет № 113, згідно з яким школярки та студентки мусять одягати хіджаб тільки на вимогу їхніх матерів [10, с. 46]. Звісно, цей декрет підняв хвилю обурення серед ісламістів. З другого боку, популярність хіджаба у Єгипті базується на тому, що, як правило, жінка з непокритою головою стає об'єктом суспільного осуду. Тому більшість єгиптянок мусять носити хіджаб не заради вдоволення прихильників консерватизму, а перш за все, піклуючись про власну безпеку.

Ідеологічна боротьба вороже спрямованих ісламістів з феміністками у галузі освіти вирішилась переважно на користь останніх. Уряд звільнив сотні вчителів, які мали будь-яке відношення до фундаменталістів, було надруковано нові підручники і введено нову обов'язкову програму шкільної освіти. Єгипетська влада будує по 1 тис. шкіл на рік, однак через зростання чисельності населення шкіл у країні не вистачає. За статистикою за 1997 рік лише 50 % дорослого населення АРЕ вважалися грамотними. Серед жителок бідного південного міста Малауї – осередку ісламістських радикалів – цей показник ледве сягав 10 % [3, с. 81].

У 1999 р. в Єгипті нараховувалось понад 14 тисяч неурядових організацій, більшість із яких була безпосередньо або частково пов'язана із жіночими справами. Деякі посадовці з близького оточення президента Х. Мубарака вважали діяльність цих організацій небезпечною і здебільшого невідповідною релігійно-соціальним настроям у країні. Під натиском противників емансипації уряд почав поступово розпускати феміністські організації. Але на вимогу міжнародної реакції, зокрема з боку держсекретаря США Мадлен Олбрайт і тодішньої першої леді США Хіларі Клінтон, єгипетська влада дозволила низці феміністських організацій відновити свою діяльність.

Насправді уряд АРЕ лише формально погодився з вимогами світової спільноти стосовно легалізації діяльності феміністок у країні. Доказом того став розпуск заснованої Наваль Аль-Саадаві у 1982 р. Асоціації арабської жіночої солідарності. Самій Наваль Аль-Саадаві порадили на деякий час залишити країну. На початку 2000 р. її послідовниці створили нову організацію під назвою «Ідеологічне відродження єгипетської жінки», однак офіційної реєстрації ця організація так і не отримала [3, с. 82].

На противагу ініціативам феміністок єгипетський уряд заснував у березні 2000 р. власну організацію – Національну жіночу раду на чолі з дружиною президента АРЕ Сюзан Мубарак. Разом з неурядовою організацією «Єгипетський центр захисту жіночих прав» Національна жіноча рада активно працювала над збільшенням частки жінок в офіційній політиці. За підтримки цих двох організацій 120 жінок (вдвічі більше, ніж у 1995 р.) взяли участь у парламентських виборах і 7 жінок зайняли високі посади в парламенті країни.

З 18-го по 20 листопада 2000 р. Національна жіноча рада проводила разом з Інститутом Аль-Харірі перший Арабський жіночий саміт у Каїрі. Каїрський саміт відвідали перші леді арабських країн, але обговорення жіночих питань було майже проігнороване на користь розгляду палестинської проблеми [3, с. 82].

Наприкінці ХХ ст. ситуація щодо жіночих прав у Єгипті залишалася вельми складною. Хоча уряд підтримував деякі законодавчі реформи стосовно жіночих питань, ця підтримка мала певні обмеження. Президент Х. Мубарак періодично виступав проти низки схвалених ісламістами обмежень для жінок, проте, нібито шукаючи підтримки суспільства, він водночас демонстрував власну версію мусульманського консерватизму.

Отже, незважаючи на юридичне оформлення рівності всіх громадян, реальне виконання цього положення можна поставити під сумнів. Юридичне оформлення даних прав насправді мало більш декларативний характер. Конституція виконувалась рівно настільки, наскільки це було вигідно самій державі. Безперечно, особливий вплив на становище жінок мало встановлення мусульманської держави, тобто урегулювання норм суспільного життя з релігійними нормами. Таким чином, зрозуміло, що до к. ХХ ст. жінки в Єгипті так і не отримали бажаного впливу на життя суспільства, а знову фактично залишилися на узбіччі ухвалення важливих рішень.

Джерела та література:

1. Амин К. Новая женщина. Санкт-Петербург: Типография В.Ф. Киршбаума, 1912. 121 с.
2. Зубаренко І. В. Феномен хиджабу в історії і політиці країн Близького Сходу. *Сходознавство*. 2010. № 51. С. 33–43.
3. Зубаренко І. В. Гендерні аспекти державної політики Єгипту: витоки та реалії. *Східний світ*. 2008. № 2. С. 77–82.
4. Конституція Республіки Єгипет 23.06.1956 г. Москва: Госюриздат, 1956. 32 с.
5. Королева Т. А. Женское движение: генезис и эволюция. *Вестник Томского государственного университета*. 2013. № 368. С. 44–50.
6. Labidi L. Islam and women's rights in Tunisia. Tunis, 1992. 12 p.
7. Мягкова М. И. Национальный союз тунисских женщин как пример женской неправительственной организации в арабском мире. *Вестник МГИМО Университета*. 2010. № 6. С. 278–282.
8. Наркузиева С. Х. Положение египетских женщин и женское движение в Египте (1919 – 1975): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.03 / Институт Востоковедения им. Абу Райхана Беруни. Ташкент, 1993. 25 с.
9. Hatem M. F. Economic and political liberation in Egypt and the demise of state feminism. *International Journal of Middle East Studies*. 1992. No 2. P. 231 – 351.
10. Nemat Guenena. Unfulfilled Promises: Women's Rights In Egypt. New York: Population Council, 1999. 78 p.
11. Родионов М.А. Арабская женщина: эволюция социального статуса. *Расы и народы. Современные этнические и расовые проблемы*. 1981. № 11. С. 194–204.
12. Рыбалкина И.Г. Особенности и проблемы африканской семьи. *Азия и Африка сегодня*. 2012. № 1. С. 47–50.
13. Садок Шаабан. Тунис: путь к политическому плюрализму. Курс президента Зина аль Абидина бен Али. Москва: ИСАА, 1996. 162 с.
14. Турк С. Н. Феминистское движение в Египте во второй половине XX – начале XXI в.: проблемы и перспективы. *Общество: философия, история, культура*. 2017. № 2. С. 69–71.
15. Хаджуж Мултала. Международная защита прав женщины и правовое положение женщины в Марокко: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10 / Нац. акад. внутр. справ. Киев, 1985. 222 с.
16. Фазельянов Э.М. Египет: человеческий фактор и развитие. Москва: Наука, 1990. 176 с.

Роман Нітченко

БІБЛІЙНЕ МІСТО ЄРИХОН

У статті представлені основні висновки археологічних досліджень, які проводилися на території найдавнішого міста на планеті – Єрихону, висвітлені різні точки зору щодо можливості завоювання його ізраїльськими племенами про що детально розповідає Книга Ісуса Навина.

Ключові слова: Єрихон, Старий Завіт, Ісус Навин, мури.

Поява перших державних утворень у східно-середземноморському регіоні припадає на III тис. до н.е. Втім, саме тут сформувалася одна з найдавніших землеробських культур – Натуфійська, яка датується епохою мезоліту, а також постало перше місто на планеті – Єрихон.

Єрихон знаходиться на території сучасної Палестинської автономії. Він завжди привертав до себе увагу різних за фахом науковців, археологи та історики досі висувують свої версії та гіпотези щодо його появи та неодноразових руйнувань.

Перші згадки про Єрихон містяться в Старому Завіті (Кн. Ісуса Навина). З історії завоювань

ізраїльтянами ханаанських земель, що представлена в книзі Ісуса Навина, прослідковується тривала та виснажена боротьба єврейського народу. Після смерті Мойсея подорож ізраїльського народу до Землі Обітованої (країни Ханаан) очолив Ісус Навин, і перше місто, яке мало підкоритися завойовникам, був Єрихон.

Відомості про Мойсея та Ісуса Навина ґрунтуються на Біблії, втім багато вчених вважають, що сам Ісус Навин був історичною особою і очолив лише одну з хвиль ізраїльського вторгнення до Ханаану. Коли саме відбувалися ці події достеменно не відомо, але не раніше XV ст. до н.е. Час завоювання Єрихону традиційно відносять до 1400 р. до н.е. [11; 6, с. 3]. Археологічні дані свідчать про те, що у XIII ст. ізраїльтяни ще продовжували масштабні військові дії, внаслідок яких ними було зруйновано ряд важливих ханаанських міст-держав. Це дало їм можливість оселитися в цій країні.

Перейшовши р. Йордан на шляху завойовників стояв Єрихон, невелике місто, оточене подвійною стіною заввишки до 10 метрів, «Около сорока тысяч вооруженных... перешло... на равнины Иерихонские, чтобы сразиться» (Иисус Навин 4:13). Його стіни вважалися неприступними. Ісус Навин відправив до міста двох розвідників, які потайки пробралися до Єрихону та прийшли до блудниці Раав. Дізнавшись про дивних незнайомих, єрихонський цар відправив до неї своїх солдат. Раав не видала розвідників і сховала їх на даху, у скирті льону. У розмові з ними вона сказала: «я знаю, что Господь отдал землю сию вам ибо вы навели на нас ужас, и все жители земли сей пришли от вас в робость» (Иисус Навин 2:9) і наразі вирішила допомогти, щоб зберегти життя своїй родині. У місті ширилися чутки про перемоги та жорстокості ізраїльтян, які вони чинили на своєму шляху. Під час облоги міста Раав мала повісити на вікно червону мотузку, аби врятувати свою родину: «И если кто-нибудь выйдет из дверей твоего дома вон, того кровь на голове его...» (Иисус Навин 2:19). Розвідники без перешкод повернулися до ізраїльського табору. Господь велів обходити маршем навколо мурів Єрихону сім днів. Шість днів – по разу, на сьомий день – сім разів, «...когда услышите звук трубы, тогда народ пусть весь воскликнет громким голосом; и стена города обрушится до своего основания» (Иисус Навин 6:4). Відтак сталося диво – стіни Єрихона впали. «Народ воскликнул, и затрубили трубами. Как скоро услышал народ голос трубы, воскликнул народ громким голосом, и обрушилась вся стена города до своего основания, и весь народ пошел в город, каждый со своей стороны, и взяли город» (Иисус Навин 6:19). «Стіни впали» – образний вислів. Місто було зруйновано, «...и мужей и жен, и молодых и старых, и волов, и овец, все истребили мечем» (Иисус Навин 6:20). Родині Раав дарували життя, і вона змогла залишити місто. Після взяття Єрихону, ізраїльтяни продовжили завоювання гірського масиву. Але Ісус Навин помер, так і не завоювавши весь Ханаан.

Відповіді на ряд запитань, зокрема щодо історичності завоювання ізраїльським народом ханаанського міста могла дати лише археологія. Інтерес археологів до Єрихону був пов'язаний саме з цими обставинами. Розкопки проводилися декілька разів археологами різних країн і в різний час. Але питання про достовірність біблійної традиції захоплення Єрихону Ісусом Навином досі залишається предметом дискусії.

Початок регулярного та цілеспрямованого вивчення палестинських, і в першу чергу біблійних старовинностей традиційно пов'язують з серединою XIX ст. Англійський вчений Т. Тоблер та американець Є. Робінсон розпочали дослідження пагорбу неподалік р. Йордан, сподіваючись знайти сліди стародавнього міста. Але розкопки не дали позитивних результатів, і роботи були призупинені. У 1868 р. англійський археолог, сер Чарльз Уоррен продовжив дослідження даного пагорбу, заглибившись на 9 м, але не зміг розібратися в «строении слоев» [6, с. 2]. Німецький археолог Ернст Зеллін у 1899 р. вивчаючи поверхню пагорба виявив залишки ханаанського посуду. До того ж, тут

знаходився топонім – село Ерїха. Висновок був один – під нашаруваннями ховається давнє місто [3].

На початку ХХ ст. (1904 р.) німецькі вчені Тірш та Гельшер дослідивши поверхню пагорбу зібрали нові докази на користь попередніх висновків [3; 6, с. 3]. Відтак, залишки міста були відкриті на глибинних пластах величезного пагорбу Тель-ес-Султан на правому березі Йордану.

Вперше розкопки Єрихону очолили німецькі вчені Е. Зеллін та К. Ватцингер (організатор Східне товариство Німеччини), які проводилися впродовж 1907 – 1909 рр. Мета – знайти підтвердження біблійним свідченням щодо зруйнування міста ізраїльтянами. Відтак, знайдене місто займало площу 235000 м² [3]. Були виявлені дві паралельні між собою стіни з цегли. Товщина зовнішньої стіни сягала 3 м, внутрішньої – 1,5 м, на окремих ділянках висота кладки становила 7 – 10 м, відстань між стінами становила 3 – 4 м [3; 7; 8; 11].

Головне відкриття Е. Зелліна та його колег в тому, що історія Єрихону перестала ототожнюватися лише із завоюванням ізраїльтян, історія міста своїм корінням сягала в сиву давнину, щонайменше в IV тис. до н.е.

На початку 30-х рр. ХХ ст. Єрихон привернув увагу британських дослідників. Впродовж 1930 – 1936 рр. була організована археологічна експедиція під керівництвом професора Дж. Гарстанга [6, с. 3]. Завдяки проведеній роботі було встановлено, що місто вже існувало наприкінці мезоліту – початку неоліту, в докерамічний період воно неодноразово руйнувалося та відбудовувалося. Це найдавніше місто в цьому регіоні, яке мало вигляд типової ханаанської фортеці, але не значної за розмірами. Дж. Гарстанг досліджував міські укріплення різних періодів, зокрема, дві кам'яні стіни, датовані ним XV ст. до н.е. Між двома рядами мурованих стін були житлові приміщення.

На захід від міста Дж. Гарстанг виявив великий некрополь. Єгипетські скарабеї (близько 160 екземплярів, більшість з яких гіксоського періоду) входили до поховального інвентарю.

Їх вивчення дозволило вченому датувати найпізніші поховання періодом правління Аменхотепа III (1384 – 1351рр.). Зразки кераміки, знайдені вченим під час розкопу дозволили зробити висновки, що місто було зруйновано не пізніше 1385 р. до н.е. – час, яким більшість дослідників датують Вихід єврейського народу з Єгипту [6, с. 3].

Цікаві висновки зроблені щодо стін навколо міста. Дж. Гарстанг зазначив: «Что же до главного факта, то в нем, таким образом, не остается сомнений: стены города упали в направлении наружу, причем полностью, так что нападающие могли вскарабкаться по их обломкам и пройти в город» [6, с. 4]. Падіння стін назовні – суперечить здорову глузду, але факт залишається фактом. Дж. Гарстанг констатує також наслідки великої пожежі, яка знищила місто і що підтверджує Біблію історію. Археологи виявили амбари та комори наповнені пшеницею, фініками, сочевицею та іншим продовольством та предметами вжитку, датування яких засвідчило, що місто було зруйновано близько 1400 р. до н.е. [6, с. 4; 7; 9]. У звітах Дж. Гарстанг чітко вказує на те, що Єрихон було зруйновано приблизно 1400 р. до н.е. Певна річ, що вчений має чимало опонентів, і його висновки намагаються спростувати.

Під час археологічних досліджень Дж. Гарстанг наштовхнувся на культурні пласти поселення

датовані ним V тис. до н.е. Аналіз досліджень засвідчив, що люди жили в овальних, а згодом прямокутних будинках. Підлога – глиняна, іноді – фарбована. Стіни були цегляні, що зовсім не характерно для епохи мезоліту. Були виявлені рештки будівлі з шістьма дерев'яними стовпами та виявлені глиняні фігурки тварин: коней, корів, вівці, кіз, свиней. В епоху мезоліту людство ще не вмiло вправлятися з глиною та робити цеглу, але на території Єрихону, як виявилось, це була звичайна справа. Ймовірно ця будівля була культовою спорудою. Також в одному з пластів були виявленні статуетки чоловіків, жінок та дітей у повну величину, виконані на тростинному каркасі. Але глиняний посуд – відсутній [8; 11].

Спільна британо-американська експедиція під керівництвом Кетлін Кеньон (1952 – 1958 рр.) переглянула висновки Дж. Гарстанга. Були зроблені сенсаційні заяви, а її дослідження відкрили нову еру в палестинській археології. Застосовуючи сучасні на той час методи дослідження (радіовуглецевий аналіз) К. Кеньон дійшла висновку, що місто було побудовано на межі IX – VIII тис. до н.е. та існувало приблизно до 6935 р., в період, який отримав назву «докерамічний неоліт А» [6, с. 5–6]. Натоді поселення займало площу 3 – 4 га, було обнесено кам'яною стіною з величезною круглою баштою, висота якої та діаметр становили 8 м. Навколо

знаходився кам'яним вал та були сходи. Цю вежу вважають першою на Планеті. Вежа побудована з кам'яних блоків 2х3 метри та вагою в декілька тон. Населення міста займалося примітивним землеробством. Були виявлені круглі житла з необпаленої цегли, а також поховання. На небіжчиків надягали культові глиняні маски, в очі вставляли раковини каури [6, с. 5; 7; 8; 9; 11, с. 8].

Разом з К. Кеньон працювали антропологи, які вивчали залишки кістяків людей. Було встановлено, що середня тривалість життя становила 20 років, найстарший вік склав 40 – 45 років, люди мали витягнутий череп, і на зріст були приблизно 150 см, також зафіксована висока дитяча смертність. Єрихонці мали погані зуби через постійне вживання стручкових круп, які були погано помолоті. За висновками антропологів умови життя були дуже важкими [8; 11].

Щодо мурів, К. Кеньон встановила, що одна з розкопаних Дж. Гарстангом стін датується III тис. до н.е., а деякі пласти, котрі вчений датував XIV ст. до н.е. необхідно віднести до середини XVI ст. до н.е. (періоду вигнання гіксосів з Єгипту). Впродовж 3000 та 2300 рр. стіни відбудовувалися не менш 17 разів. За останні три рази оборонна лінія міста зазнала кардинальної реконструкції. К. Кеньон датувала зруйнування Єрихону XVI ст. до н.е., зазначаючи, що в XV ст., коли за Біблією, ці землі завойовував Ісус Навин, жодного міста на місці Єрихону не було [6, с. 6]. Після довгого запус-тіння, в XIV ст. до н.е. Єрихон відродився, проте невдовзі був знов-таки зруйнований. К. Кеньон датує цей останній період 1375 – 1300 рр. до н.е. Відновлення Єрихону могло статися на початку IX ст. до н.е., однак це викликає ряд сумнівів. На думку Т. Холланда після того, як Єрихон був знищений

приблизно в 1350 – 1275 рр. (за даними К. Кенъон у 1375 – 1300 рр.) його відродження могло бути не раніше VII ст. до н.е. Останній період існування давнього міста завершився в 587 р. з появою на цих землях армії вавилонського царя Навуходоносора II та «вавилонським полоном іудеїв». Після цього Єрихон залишався безлюдним та занедбаним включно до римських часів [6, с. 6].

Населення міста скоріш за все займалося торгівлею, контролювало ресурси Мертвого моря – сіль, сірку, бітум. Під час розкопок були знайдені обсидіан, нефрит, діорит з Анатолії, бі-

рюза з Синайського півострова, раковини каури з Червоного моря, що свідчить про певні економічні зв'язки. Тут зростав виноград, фініки, овочеві культури, численні пальми. У Біблії Єрихон називають містом пальм. Чисельність населення сягала приблизно 2 – 3 тис. чоловік [5; 8].

Так само як і Дж. Гарстанг, К. Кенъон виявила метровий пласт попелу, зруйновані стіни, значну кількість наповнених зерном посудів в помешканнях городян. Це вказує на той факт, що пожежа й руйнування відбулися після жнив [6, с. 6].

Проте археологи не мають можливості ні встановити точну дату падіння міста, ні спосіб його захоплення ізраїльтянами. Італійські археологи Лоренцо Нігро та Ніколо Мачетті, які продовжили розкопки Єрихону в 1997 р. стверджують, що вони не знайшли там жодних слідів руйнувань, котрі можна б було пов'язати з приходом ізраїльтян [10].

Провідний спеціаліст в області археології та дослідження Єрихону Брайант Г. Вуд проаналізувавши увесь масив археологічних даних і стверджує, що руйнування Єрихону сталося приблизно в 1400 р. до н.е. Він зазначив, що К. Кенъон допустила помилку у датуванні кераміки, і тим самим підтвердив висновки Дж. Гарстанга. Дослідження Брайанта Вуда тривають й до нині [2; 9].

Спираючись на результати археологічних досліджень, з впевненістю, можна зазначити, що Єрихон залишається найдавнішим центром зародження цивілізації, історія якого сягає в епоху мезоліту. Місто, яке в сиву давнину мало свої оборонні та культові споруди, житлові будинки, власні звичаї поховання та економічні зв'язки з сусідніми регіонами. Питання ж завоювання Єрихону ізраїльтянами і досі залишається дискусійним.

Джерела та література:

1. Біблія. SGP, Box 516 Chicago, IL 60690-0516 USA. В русском переводе, 1989.
2. Bryant Wood. The walls of Jericho. URL: <https://creation.com/the-walls-of-gericho>

3. Варакин А., Зданович Л. Тайны исчезнувших цивилизаций. Москва: Рипол классик, 2001. 480 с.
4. История Древнего мира. В 3-х томах. Ранняя Древность, Т. 1. / под ред. И. М. Дьяконова, В. Д. Нероновой, И. С. Свенцицкой. М.: Наука, 1989. 476 с. URL: <http://historic.ru/books/item/f00/s00/z0000001/index.shtml>
5. Иерихон. *Электронная еврейская энциклопедия*. URL: <http://www.eleven.co.il/article/11705>
6. Казаков П. Феномен Иерихона: археологические свидетельства разрушения и датировка завоевания древнего города. *Проповеди: сообщество проповедников Библии*. URL: <http://www.propovedi.ru/resource/the-phenomenon-of-jericho/>
7. Келлер Вернер. Библия как история. Москва, 1998. URL: <http://bibles.uz/index.php/ru/26-biblioteka/o-biblii/bibliya-kak-istoriya-verner-keller/87-bibliya-kak-istoriya-verner-keller>
8. Низовский А. Ю. Сто великих археологических открытий. Москва, 2002. 543 с. URL: http://oldevrasia.ru/library/Andrey-Nizovskiy_100-velikih-arkheologicheskikh-otkrytiy/
9. Опарин А. А. Древнее города и Библейская археология. Харьков, 1997. URL: <http://www.nauka.bible.com.ua/goroda/index.htm>
10. Райт Джорж Библейская археология / перевод с англ. А. Чех. Филадельфия, 1960. URL: <https://www.e-reading.club/book.php?book=85674>
11. Церен Эрих Библейские холмы. Москва: Правда, 1986. 480 с. URL: https://royallib.com/read/tseren_erih/bibleyskie_holmi.html#0
12. Штомпель Н. Е. Містобудування. Конспект лекцій. Х.: ХНАМГ, 2010. 104 с.

Дар'я Осипенко

СПЕЦИФІКА НАЦІОНАЛЬНОГО СКЛАДУ РОСІЙСЬКОГО ГЕНЕРАЛІТЕТУ 1812 РОКУ

У статті схарактеризовано представників російського генералітету, що походили з українських земель. Проаналізовано їх кількісний склад та особливості груп, що складають дану вибірку. Ключові слова: війна 1812 року, російський генералітет, формулярні списки, українська старшина

Російські генерали здійснили вагомий внесок у війні проти Наполеона. Імена найвидатніших з них давно відомі. В даній статті ми розглянемо тих представників, хто мали зв'язок з українськими землями, в першу чергу за народженням.

Основним джерелом для вивчення цієї теми є формулярні списки генералів, більшість яких зберігається в архівах і досі не введена в науковий обіг. Але точна ідентифікація пов'язана з певними ускладненнями: у списках військовослужбовців першої чверті XIX століття відсутня графа про національну приналежність. Головне значення надавалось тоді соціальному статусу, підданству, і лише потім – віросповіданню. Іноді зустрічаються записи з мінімальною інформацією про національне походження. Частіше за все у діловодній документації вживається термін «уродженець», але в більшості випадків – у якості уточнюючого доповнення до свідчень про соціальний статус військовослужбовця [2, с. 60].

Для визначення національності не підходять сучасні мірки, а необхідно враховувати критерії, якими керувалися люди поза минулого століття. Часто прізвисько говорило лише про приналежність до певного роду, причому у разі довготривалого проживання цього роду в Російській імперії та аси-

міляції, воно вже не могло відповідати національному корінню. Доцільніше казати про родове походження, а потім вже намагатися визначити національність, враховуючи при цьому такі фактори, як підданство, сімейно-родинні стосунки, історичне коріння роду, середовище проживання, віросповідання та ін. [2, с. 61].

В цілому генеральські формуляри часто дозволяють лише приблизно визначити віросповідання та національність. В багатьох з них вміщено стандартне і лаконічне: «з дворян» [2, с. 63].

Але у списках зустрічаються і більш розлогі записи з прив'язкою до географічних пунктів і територій. Особливо це характерно для тих, хто служив у російській армії з іноземними прізвищами. Наведемо декілька прикладів таких записів: «Из грузинских князей российской уроженец Черниговской губернии» – С. Є. Жевахов; «Сербского шляхетства из обер-офицерских детей» – М. В. Вуїч; «Греческого дворянства из архонских детей» – Д. Д. Курута [1, с. 188].

У записах формулярів російських підданих частіше за все є короткі вказівки на губернії та повіти, де вони були записані у дворянські книги чи мали маєтки [2, с. 63].

Навіть поверхове знайомство з біографіями носіїв іноземних прізвищ викликає ряд труднощів при визначенні їх національності. Питання про родове коріння буває складним і змушує прослідкувати життєвий шлях декількох поколінь. Але джерела все-таки дозволяють зробити деякі позитивні в плані дослідження висновки. На початку XIX століття не завжди родове ім'я відповідало національній приналежності предків, особливо якщо вони з певних причин залишили батьківщину раніше XVIII ст. Тому для встановлення істини необхідно враховувати переселенські процеси та низку інших моментів [1, с. 188].

Стосовно представників національних меншин, що служили в російській армії, то з них можна виокремити декілька невеликих груп. Одна з таких – греки-одновірці. В генералітеті служило 7 її представників, а з українських земель походив С. Х. Ставраков – син відставного поручика з Полтавської губернії. В його формулярному списку навіть не відмічено знання грецької мови [1, с. 197].

Інша група – вихідці з Балкан. В Росії їх усіх називали «сербами», хоча серед них зустрічаються і представники інших балканських народів. У багатьох з них предки переселилися в Росію ще в третьому чи четвертому поколінні. Природно, що і у них відсутній запис про знання сербської мови. З українських територій представниками є М. О. Милорадович (Полтавська губ.) та М. І. Депрерадович (Катеринославська губ.) [2, с. 67].

Вихідців з Закавказзя – троє: Іван Семенович Жевахов, Спиридон Єрїстович та Філіп Семенович. Усі вони походять з Чернігівської губернії. Так само, як і серби, у XVIII столітті їхні предки переселилися до Росії. У пізніх генеральських формулярах лише у Спиридона Єрїстовича відмічено знання грузинської мови [1, с. 199].

Виділяється найчисленніша група, пов'язана походженням з українським козацтвом – нащадки української козацької старшини – 21 чоловік. Підкреслимо, що саме української старшини, а не козацтва Запорозької Січі, вихідців з української шляхти, в першу чергу з Полтавської, Чернігівської, Київської, Слобідсько-Української губерній. Малоросійські іррегулярні козацькі полки були розформовані ще за часів правління Катерини II, коли потреба в них відпала через завершення першої російсько-турецької війни 1768 – 1774 рр. Також вплинули побоювання щодо існування впливової військової сили, яка могла чинити опір російській асиміляторській політиці. Тому російська влада була занепокоєна повторенням таких автономістських рухів та настроїв серед українського козацтва. З цієї групи тільки генерал І. І. Чарниш служив до розформування 1787 року значковим товаришем, а потім полковим осавулом у Миргородському полку та був звільнений у відставку з чином секунд-

майора [5, с. 604]. Інші представляли молодше покоління, як правило, діти незаможних батьків, більшість яких закінчили кадетські корпуси та з юних років служили в регулярних полках. Багато хто з них зробив непогану кар'єру (М. С. Сулима, М. К. Крижановський, О. А. Богуславський, Я. В. Захаржевський, А. І. Красовський, М. Ф. Ставицький, М. І. Карпенко, К. М. Полторацький, П. М. Капцевич, І. Є. Трощинський, А. С. Уманець), а генерали Д. П. Неверовський, В. Г. Костенецький, І. Ф. Паскевич стали загальноновизнаними героями війни 1812 року. Нащадки української старшини, сини полкових осавулів, бунчукових та військових товаришів, прирівняні до шляхти, тобто дворянства, зайняли гідне місце в служивій ієрархії Російської імперії. По суті, вони дивилися на себе як на російських дворян та офіцерів, про українську ідентичність тоді мови не було [1, с. 206].

Генералітет 1812 року відображав поєднання національних, релігійних, династичних, політичних особливостей Російської імперії та її міжнародних зв'язків. «Справа проти Наполеона була не російська, а загальноєвропейська, спільна, людська, тож всі шляхетні люди ставали в ній земляками» [4, с. 211]. На цьому шляху вони по-різному проявили себе, залишили свій слід, а їх біографії стали невід'ємною частиною історії українського народу.

Джерела та література:

1. Безотосный В. М. Закаленные эпохой: Российский генералитет Александра I. М.: Кучково поле, 2015. С. 188–206.
2. Безотосный В. М. Национальный состав российского генералитета 1812 года. *Вопросы истории*. 1999. № 7. С. 60–71.
3. Глинка В. М., Помарницкий А. В. Военная галерея Зимнего дворца. СПб.: Аврора, 1974. С. 191–192.
4. Греч Н. И. Записки о моей жизни. М.: Academia, 1930. С. 211–212.
5. Российский Архив: История Отечества в свидетельствах и документах XVIII – XIX вв. Выпуск VII. М.: Студия «ТРИТЭ»: Рос. Архив, 1996. 604 с.

Дарина Сарамок

РЕЛІГІЙНІ ПОГЛЯДИ ВОЛЬТЕРА

У статті представлені особливості релігійно-філософських поглядів відомого французького просвітника XVIII ст. Франсуа Марі Аруе Вольтера, його сприйняття догматично-богословських вчень церкви.

Ключові слова: Просвітництво, деїзм, теїзм, атеїзм.

Епоха Просвітництва – це традиційно XVIII ст. Останнім часом зростає інтерес до Просвітництва як історичного феномену, як культурної системи у зв'язку з переосмисленням його постмодерністською критикою [3, с. 43]. Представники Просвітництва руйнували усталені уявлення про Бога, навколишній світ і людину, проявляли новаторство в своїх філософських дослідженнях, відкрито пропагували ідеї буржуазії та, насамкінець, ідеологічно підготували Велику французьку революцію 1789 – 1799 рр. У цій епосі переміг раціоналізм, який розвивався в західноєвропейській думці ще в середні віки.

Відомий компаративіст М. Конрад наголошував на тому, що «епоха Просвітництва – це не

«локальне» явище світової історії, воно не належить історії деяких обраних країн», а «всесвітньо-історичний рух, що супроводжує перехід від феодалізму до капіталізму, як одна з його закономірностей» [3, с. 43].

Просвітництво було загальноєвропейським ідейним, культурно-інтелектуальним рухом. Його зародження пов'язують з Англією кінця XVII ст., зокрема з філософією Джона Локка. У 1691 р. побачила світ його праця «Дослід про людський розум», в якій чітко виражений «конфлікт розуму і віри» [3, с. 44]. Сам термін «Просвітництво» вперше використав англійський поет, політичний діяч Джон Мільтон у романі «Втрачений рай» (1667 р.) [4, с. 80]. У Франції початком цієї епохи вважається поява філософського роману Шарля Луї Монтеск'є «Перські листи» (1721 р.). Саме у Франції Просвітництво досягло найвищого розквіту, давши цілу плеяду мислителів, серед яких був Франсуа Марі Аруе Вольтер.

Вольтер був ідеологом освіченого абсолютизму, прагнув прищепити ідеї Просвітництва монархам Європи, але також відзначався явно вираженою антиклерикальною діяльністю. Вольтер виступав проти релігійного фанатизму і ханжества, церковного догматизму і верховенства церкви над державою та суспільством.

У поемі «Генріада» (1728 р.) увага автора зосереджена на історичних подіях, але сам Вольтер зазначав, що головне в ній – релігія. Автор відкрито критикує релігійний фанатизм, католицьке духівництво, відтворюючи трагічні епізоди французької історії [2, с. 14].

Загалом у релігійній філософії французького Просвітництва можна виділити три основні напрями: деїстичний, атеїстично-матеріалістичний, утопічно-соціалістичний.

Однією з найважливіших рис філософії епохи Просвітництва є утвердження і популяризація ідей деїзму. Слово «деїзм» означає релігійно-філософський напрямок, що визнає існування Бога і створення ним світу, але заперечує більшість надприродних і містичних явищ, божественне одкровення і релігійний догматизм. Більшість деїстів вважають, що Бог після створення світу не втручався в перебіг подій; інші – що Бог все ж впливає на події, але не керує ними повністю [5, с. 66]. У деїзмі існує багато течій. Сама концепція не визнає жорстких канонів. Але водночас деїзм припускає, що розум, логіка і спостереження за природою – єдині засоби для пізнання Бога і його волі. Високо цінується людський розум і свобода, прагне привести до гармонії науку та ідею про існування Бога, а не протиставляти науку і Бога.

Деїзм займає вагомe місце в процесі формування матеріалістичної думки Нового часу. Представником французького деїстичного напрямку був і Вольтер. Засвоївши принципи деїзму, розроблені англійською філософією, філософ перетворив це вчення на знаряддя непримиренної боротьби з католицькою церквою. Проти католицької церкви Вольтер висунув гасло: «Розчавіть гадину!». У 1722 р. він пише філософську поему «За і проти», де дає урочисте зобов'язання «священний розвінчати обман» [2, с. 13]. Невелика за обсягом поема порушує питання релігії: «Бог створив людей, щоб вони були нещасними, потонули в гріхах та пороках. Цей Бог – злий, мстивий і деспотичний». У своїй філософській поемі Вольтер закликає людей обирати справжню релігію, яка живе у серці кожного і немає ніяких забобонів. Саме з цього доробку починається великий вольтерівський похід на церкву і християнство [2, с. 14]. Відтоді і до останніх днів свого життя філософ не припиняв титанічної боротьби з релігією, ставши автором антиклерикальних творів різних жанрів. «Якою ж зброєю він воював? Зброєю в якій поєднується легкість вітру і сила грому – пером. Цією зброєю він бився, цією зброєю він переміг» – зазначав В. Гюго [2, с. 9].

Догматичне вчення християнства підлягало критиці багатьма просвітниками різних країн.

Особливо скептичному аналізу була піддана Біблія, і як результат – цілковите розвінчання її. Старий та Новий Заповіт, які містили для середньовічної людини беззаперечні Божественні одкровення, піддавались критиці з погляду звичайної людської логіки, у них знаходили безліч невідповідностей. Вольтер продемонстрував ряд запозичень, зроблених авторами Біблії з літературної спадщини давніх народів [5, с. 67]. «У Біблії, – твердив Вольтер, – немає жодної сторінки, яка б не грішила б проти географії, хронології, природних законів, історії, проти здорового глузду, сорому та совісті» [4, с. 81].

Багато вчених звернули увагу на те, що Вольтер у своїй праці «Біблія, яка отримала, нарешті, пояснення», проповідував атеїзм, а у примітках до роботи – захищав релігію [2, с. 20].

Важко переоцінити заслуги Вольтера в критичному аналізі, але не можна забувати і про історичну обмеженість цієї критики та її непослідовність. У боротьбі з релігійними забобонами Вольтер не тільки не заперечував існування Бога, а й вимагав поклоніння йому. Але Бог, у розумінні Вольтера, не мав нічого спільного з триєдиним Богом християнства. Це якась вища, розумна істота, яка «існує вічно сама по собі і є причиною всіх інших істот». Бог виступає у Вольтера як кінцева першо-причина світу, як активна сила, яка пояснила рух матерії та впорядкувала її [6, с. 150].

Заразом деїзм Вольтера мав яскраво виражене етичне і соціальне підґрунтя. На його думку віра в Бога повинна бути основою моральності. Релігія, ідея Бога, стверджував він, необхідні так само, як необхідні закони. «Це узда», – неодноразово підкреслював Вольтер. Причому головне її призначення – стримувати народні маси, «чернь» від зазіхань на власність та інтереси заможних класів [6, с. 155]. Відома фраза Вольтера: «Якби Бога не було, його б слід було вигадати», – відображає раціоналістичне й утилітарне ставлення до релігії.

Вольтер протиставляв свій деїзм християнству та іншим релігіям, занадто ґрунтовно звів його до системи вироблених людьми моральних норм, щоб у ньому зберіглося щось специфічно-релігійне, окрім слів «Бог» і «релігія» [7, с. 160]. Але через подібне трактування, вольтерівський деїзм не мав жодного шансу на своє поширення і зміцнення в суспільстві. Навпаки, деїзм було знецінено в очах влади і церкви.

«Деїстична форма матеріалізму» представником якої був Вольтер, недовго відіграла провідну роль у філософському вченні Франції. З кінця 40-х рр. XVIII ст. провідне місце в релігійно-філософській системі Просвітництва почав займати атеїзм, який остаточно зміцнів на початку 70-х рр. [6, с. 104]. Вольтерівський деїзм був лише проміжною ланкою на шляху до становлення атеїзму і подальших висновків Д. Дідро, П. Гольбаха, К. А. Гельвеція. Своєрідною відповіддю Вольтера на поширення ідей атеїзму була його брошура «Бог, відповіді на «систему природи»», яка побачила світ у серпні 1770 р. [2, 26]. В ній автор виклав теорію «теїзму», де наполягав, що його вчення повинно отримати назву «теїзм» замість «деїзм». Під теїзмом він розумів не тільки існування Бога як творця, а і поклоніння йому. Але, можливо, поняття «теїзм» Вольтер лише протиставлявся «атеїзму».

Твори Вольтера неодноразово вилучали та спалювалися. Доволі часто вольтерівські праці через свої пропагандистські настрої виходили друком без зазначення авторства. Вольтера двічі ув'язнювали. Відтак, його праця «Проповіді п'ятдесяти» написана у 1750-х рр., начебто належала його покійному другу Жульєну Офре де Ламетрі, який загинув у 1751 р. далеко від Франції. За все своє життя Вольтер так і не зізнався у її авторстві. У одній із розмов (1754 р.), він зазначив: «підписатися під «Проповіддю» означає, бути вигнаним!» [2, с. 21].

Біографи Вольтера нараховують близько 140 псевдонімів. Він був майстром конспірації. За свої пропагандистські роботи і нескорений дух він довгі роки провів у вигнанні, піддаючись без-

перервним переслідуванням з боку духовенства і влади. Майже до самої смерті в'їзд до столиці Франції Вольтеру був заборонений, і останні 20 років життя він провів у садибі Ферн, розташованій на франко-швейцарському кордоні.

Вольтер ніколи не був пасивним спостерігачем історії, з невичерпною енергією і пристрастю він поринав у вир подій. Все його життя проходило у шаленому темпі, який нерідко був причиною частих хвороб: «я звивистий, як вугор», пише про себе Вольтер «рухливий, як ящірка і завжди в роботі, як білка» [9, с. 38]. Він не тільки жив в епоху змін, він був рушійною силою, завжди йшов у ногу з часом. «Вольтер не тільки людина, це – ціле століття», – зазначив В. Гюго [1, с. 3].

Історичне місце Вольтера як філософа визначається тим, що він розробив своєрідну програму французького Просвітництва, висунув ряд фундаментальних методологічних проблем і заклав основи просвітницької критики релігії.

Джерела та література:

1. Артамонов С. Д. Вольтер. Критико-биографический очерк. М.: Гослитиздат, 1954. 171 с.
2. Вольтер Ф. Бог и Люди. Статьи, памфлеты, письма. В двух томах / под ред. А. С. Варшавского и Е. Г. Эткинды. М.: Академия наук СССР, 1961. Т. 1. 440 с.
3. Зарва В. Просвітництво: тлумачення, витоки, сутність. *Слово і Час*. Київ, 2009. № 4. С. 42–52.
4. Історія сучасного світу: соціально-політична історія XV – XX століть: Навч. посібник / Ю. А. Горбань, Б. І. Білик, Л. В. Дячук та ін.; За ред. Ю. А. Горбаня. К.: Вікар, 2003. 435 с.
5. Кривелев І. Історія релігій. В двух томах. М.: Мысль, 1988. Т. 1. 118 с.
6. Кузнецов В. Франсуа Мари Вольтер. М.: Мысль, 1978. 223 с.
7. Кузнецов В. Н. Европейская философия XVIII века: учеб. пособие. М.: Академический проект: Альма Матер, 2006. 540 с.
8. Покотілова О. Ідеї просвітництва в культурі Франції XVIII століття. *Іноземні мови в школах України*. 2016. № 6. С. 12–21.
9. Шахов А. Вольтер и его время. С-Петербург, 1907. 352 с. URL: <https://www.litres.ru/andrey-shahov/>

Наталія Скидан

О. П. ИЗВОЛЬСКИЙ ТА ЙОГО ПОГЛЯДИ НА ЗОВНІШНЮ ПОЛІТИКУ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В АЗІЇ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ «СПОГАДІВ»)

У статті зроблено спробу проаналізувати погляди російського міністра закордонних справ О. П. Извольського (1906 – 1910 рр.) на проблеми російсько-японських відносин та співставити їх з тогочасними політичними реаліями.

Ключові слова: О. П. Извольский, С. Ю. Витте, Російська імперія, Японія, зовнішня політика, російсько-японська війна.

Джерела особового походження осіб, котрі знаходилися на державній службі при дворі Російської імперії містять досить велику кількість цікавих та цінних матеріалів про міжкабінетні стосунки та різні аспекти політичних реалій. Одним з прикладів такого цінного для історії джерела є «Спогади» Олександра Петровича Извольського. Саме тому вважаємо необхідним проаналізувати це джерело на кшталт його поглядів щодо азійської політики Російської імперії.

Спроби проаналізувати сучасну наукову літературу з цієї проблематики не мали успіху, оскільки ґрунтовних досліджень з даної теми на сучасному етапі не проводилось. Цим пояснюється актуальність теми даного дослідження.

Міністр закордонних справ Російської імперії Олександр Петрович Извольський походив з родини провінційного чиновника Петра Олександровича Извольського. Народився майбутній дипломат 1856 року в родовому маєтку у Володимирській губернії, а освіту здобув у імператорському Олександрівському ліцеї у Санкт - Петербурзі, котрий закінчив у 1875 р. із золотою медаллю. Знатне походження та успіхи в навчанні багато в чому забезпечили йому успішне майбутнє.

Вже в грудні 1875 р. в чині титулярного радника О. Извольський вступив на службу до Міністерства закордонних справ і присвятив цій діяльності все своє життя.

Питання про призначення О. Извольського міністром закордонних справ було вирішене в листопаді 1905 р., коли він прибув з Копенгагена (де до того був посланцем) до Санкт - Петербургу з ідеєю про необхідність дати країні «конституційну хартію». З плином часу його погляди в цьому напрямку ставали лише міцнішими. Він був впевненим прибічником конституційної монархії і вбачав в такій формі правління порятунком для Російської імперії.

Після відставки з посади міністра закордонних справ у 1910 р. О. Извольський переїздить до Парижу, де займає посаду посла до 1917 р. Тут же, в Парижі, Извольський доживає свого віку. Його життя обірвалось у 1919 році.

«Воспоминания» О. П. Извольського вперше були опубліковані на Заході англійською та французькою мовами, а у 1924 р. їх було перекладено і видано російською мовою у Петрограді [3].

Свою розповідь дипломат розпочинає з моменту призначення його на посаду міністра закордонних справ, однак при цьому робить певний ретроспективний відступ до 1902 – 1903 рр. з метою показати своє ставлення до російсько-японської війни, можливість котрої на той момент ставала все більш ймовірною. З цього приводу автор зазначає наступне: «...в то время, когда я находился в Токио, я являлся решительным противником той «твердой» политики, которая была принята Россией по отношению к Японии...» [2; с. 13]; «...в качестве представителя России в Токио я настойчиво рекомендовал принять примирительную позицию по отношению к Японии и заключить соглашение с этой страной по вопросам, касающимся Маньчжурии и Кореи» [2, с. 13]. Таку позицію автора можна пояснити декількома факторами: по-перше, оскільки Извольський знаходився в Токіо впродовж певного проміжку часу, він, певно, встиг «побачити» країну з середини і зрозумів на що вона готова заради захисту своїх інтересів, а, по-друге, О. Извольський був прибічником поглядів П. Столипіна про необхідність забезпечити країні тривалий мирний «відпочинок» для внутрішнього заспокоєння і консолідації. Можливо, саме тому автор наполягав на доцільності дотримання мирних відносин з Японією.

Автор також зазначає, що він намагався поділитися своєю точкою зору і схилити на свій бік імператора Миколу II. Щоправда, останній мав власні погляди на вирішення суперечностей між Росією та Японією: «По моем прибытии в Петербург я был очень холодно принят императором, и советы, которые я пытался давать относительно наших взаимоотношений с Японией, систематически игнорировались» [2, с. 14]. Однак, пізніше в ході війни точка зору Миколи II дещо змінюється, про що автор також зазначає в своїх спогадах: «несчастные события русско - японской войны постепенно рассеивали иллюзии императора, заставляя его склоняться к признанию правильности моих предсказаний» [2, с. 14].

Для підбиття підсумків війни між двома державами у 1905 р. було вирішено скликати мирну

конференцію у Портсмуті (США). Послом від Російської імперії на цю конференцію було призначено Сергія Юлійовича Вітте. Однак і тут точки зору більшості наближених до царського двору щодо кандидатури посла і точка зору міністра відрізняються. Останній вважає: «...считаю своим долгом по достоинству оценить то, что им было достигнуто в Портсмуте. Никто из профессиональных дипломатов не мог бы сделать то, что было сделано им» [2, с. 16]. В той же час офіційна преса і наближені до імператорського двору особи позаочі зневажливо називали С. Вітте «графом Полусахалинским» за поступки на користь Японії південної частини о. Сахалін [4].

Однак, що цікаво, при всій своїй повазі до персони С. Вітте, О. Извольський покладає, можливо, занадто велику відповідальність на міністра фінансів за початок російсько - японської війни. «Граф Витте имел громадное влияние на эту политику и может считаться ответственным за нее если не вполне, то в большей степени... Если бы кто-нибудь пожелал узнать причину несчастной войны между Россией и Японией, ему было бы необходимо, по моему мнению, рассмотреть решение, принятое русским правительством с графом Витте во главе, провести Транссибирскую железную дорогу до Владивостока по китайской территории» [2, с. 82]. «Это явилось первым шагом, обеспокоившим Японию и обнаружившим для этой державы империалистические намерения России на Дальнем Востоке» [2, с. 85].

А з цією думкою автора дуже важко посперечатись: «Мне всегда казалось, что Сибирь должна рассматриваться как резерв до того дня, когда Россия окажется вынужденной направлять туда излишки своего населения» [2, с. 83].

Наступна думка лише підтверджує впевненість автора в своїх поглядах: «Однако я вполне охотно признаю смелость и умение, с которым граф Витте осуществлял свой план и готов принять, что, если бы он ограничился проведением Транссибирской дороги, это могло бы послужить средством для экономического развития России, но, к несчастью, эта возможность была совершенно устранена последующей политикой на Дальнем Востоке, в особенности захватом Ляодунского полуострова с портами Дальний и Порт - Артур». «...начальной причиной для русско - японского конфликта послужила империалистическая политика графа Витте» [2, с. 83, с. 85].

Просуваючись все далі і далі у своїх роздумах стосовно «несчастной войны» О. Извольський намагається викрити її передумови і, певно, знайти винного. І в контексті цих пошуків він не заходить надто далеко: «Маньчжурское предприятие графа Витте, бесполезное и даже опасное само по себе, явилось особенно роковым для внешних русских дел и может быть рассматриваемо как перво-причина русско - японской войны..., оккупация части Манчжурии помимо Ляодунского полуострова неизбежно повела к серьезным осложнениям и вызвала столкновения между Россией и Японией...» [2, с. 86].

Цікавою в цій ситуації є точка зору самого С. Ю. Вітте. Міністр фінансів, як він сам зазначав у своїх спогадах, завжди стояв на позиціях взаємовигідних та мирних відносин з Китаєм: «Я весьма протестовал против этой меры, высказывал, что такого рода захват, после того, как мы провозгласили принцип неприкосновенности Китая..., после того, как мы вошли с Китаем в секретный союзный оборонительный договор против Японии...после всего этого подобного рода захват явился бы мерою возмутительно и в высокой степени коварною» [1, с. 178]. Тобто, з точки зору С. Ю. Вітте будь які дії, пов'язані з порушенням суверенітету та цілісності Китаю стали б протиріччям до тих ідей, які з самого початку лежали в основі російсько - китайських відносин, і він намагався притримуватися визначеної лінії взаємовигідної для Росії та Китаю політики. Тому однозначно звинувачувати його в створенні передумов до Російсько-японської війни не можна.

Наведені думки О. П. Извольського дозволяють, на нашу думку, зробити декілька висновків.

По - перше, враховуючи що «Спогади» написані до вступу О. П. Извольського на посаду міністра закордонних справ, можна зрозуміти, чому автор так послідовно та впевнено відстоює свої власні погляди на певні події. Завжди набагато легше робити висновки та давати поради, знаходячись при цьому осторонь від основного виру подій (Извольський не займав посаду міністра закордонних справ на момент ведення війни та укладання Портсмутського договору). Така лінія поведінки автора досить яскраво прослідковується через усе джерело. Однак тут же для автора можна знайти виправдання: О. Извольський прагнув забезпечити для імперії зовнішньополітичну рівновагу з метою втримати внутрішній спокій країни. І тому його думки з приводу зовнішньої політики імперії можна також сприймати як поради для уникнення конфліктних ситуацій.

По - друге, однак, не варто забувати, що джерела особового походження загалом, і мемуари зокрема володіють певним відсотком суб'єктивізму, і тому не можна однозначно сприймати всі слова автора «Спогадів» за об'єктивну істину. Можна припустити, що Извольський деякі події зображав саме такими, якими б він сам хотів їх бачити. Тому не варто використовувати характеристики особистостей та інформацію джерел особового походження без всебічної джерелознавчої критики.

Джерела та література:

1. Витте С. Ю. Воспоминания. Т. 2 Царствование Николая II. М.: Издательство социально – экономической литературы, 1960. 580 с.
2. Извольський А. П. Воспоминания. М.: Международные отношения, 1989. 192 с.
3. Извольський О. П.: про нього. URL: http://www.hrono.info/biograf/bio_i/izvolski.php
4. Портсмутський мирний договір: характеристика і зміст. URL: http://www.hrono.ru/dokum/190_dok/19050825portsmut.php

3. ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Маргарита Гарига-Грихно

ЗАСТОСУВАННЯ АНТРОПОЛОГІЧНИХ МЕТОДИК НА ПРАКТИЦІ ІСТОРИКО-АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

У статті надано аналіз наукових робіт з методики реконструкції зовнішності особи за черепом. Зроблено спробу оцінити ступінь вивченості й актуальність застосування антропологічних методик на практиці історико-археологічних досліджень.

Ключові слова: криміналістика, остеологія, череп, краніологія.

Антропологічні та медичні дослідження показали, що череп людини складається з 23 кісток. Усі вони, крім нижньощелепної і під'язикової, міцно з'єднані швами. Обсяг мозкового черепа – близько 1500 см³. Верхня його частина утворює дах, а нижня – основу черепа. Зсередини в основі містяться три парні поглиблення (передня, середня і задня ямки), де розташовані (відповідно) лобові і скроневі частки і мозочок. Через численні канали й отвори основи проходять нерви і кровоносні судини, а через великий потиличний отвір порожнина черепа зв'язується зі спинномозковим каналом. Лицевий череп утворює кістковий скелет верхніх відділів органів дихання (ніс) і травлення (рот, горлянка), у ньому розташовані органи слуху, зору, нюхова частина носа. Сукупність кісток лицьового черепа визначає форму обличчя. Середня окружність черепа людини 52 – 64 см, довжина 15 – 18 см, ширина 12 – 15 см.

У процесі росту форма черепа підлягає змінам. При народженні кістки розвинуті не цілком, а між ними маються сполучні перетинки. У ранньому дитинстві мозковий череп має значно більший обсяг у порівнянні з лицевим. З віком ці відмінності згладжуються, відбувається поступове окостеніння швів. У старечому віці відзначається зменшення розмірів нижніх частин лица (при атрофії нижньої щелепи). Вивчення варіацій розмірів і форми черепа і складових його кісток має велике значення в антропології. При антропологічних дослідженнях визначають нормальну статеву і вікову мінливість черепа в різних групах сучасного населення, зв'язки цієї мінливості з типами статури, гормональним станом, соціальними і природними умовами життя, спадковістю тощо. У чоловіків череп дещо більший, його кістки масивні, сильніше розвинутий кістковий рельєф (надбрів'я, лінії прикріплення м'язів на скроневій і потиличній кістках, на нижній щелепі). З віком міняються співвідношення мозкового і лицевого відділів, заростають шви, відбувається зміна зубів тощо. У процесі антропогенезу череп поступово як би втрачає «мавпячі» риси і здобуває будову, властиву сучасній людині: мозковий відділ починає переважати над лицевим, підвищується черепний дах, її лобовий відділ стає ширшим і вищим, що обумовлено збільшенням лобової і тім'яно-скроневої областей мозку. Особливості будови черепа використовуються у расознавстві й етнографії [5, с. 42].

Зокрема, форма черепа сучасної людини не має чітких ознак статевого диморфізму. Проте деякі відмінності між чоловічим і жіночим черепом є. Абсолютні розміри всіх частин черепа і об'єм

мозкової порожнини у жінок дещо менші, що узгоджується з меншими довжиною і масою тіла жінок порівняно з чоловіками.

Загальний рельєф зовнішньої поверхні черепа (надбрівні дуги, соскоподібні відростки, зовнішня потилична горбистість, шорсткі м'язові лінії тощо) у чоловіків виявлений більше. Стінки кісток черепа у чоловіків товщі, ніж у жінок, що дуже виразно спостерігається в серединно-лобовому (у чоловіків 12 мм, у жінок 8 мм) і потиличному відділах. Очні ямки у жінок абсолютно вузчі, але відносно більші, ніж у чоловіків. Лоб у чоловіків похиліший (кут нахилу менше 80°), ніж у жінок. Випуклість тім'яного склепіння більша у чоловіків.

Перераховані статеві відмінності черепа мають лише відносний характер і в більшості випадків потребують підтвердження щодо інших частин скелета, особливо таза.

Лицевий череп має 6 парних і 3 непарних кісток. Парні кістки: верхньощелепна, вилична, носова, слъзова, піднебінна, нижня носова раковина. Непарні кістки: нижньощелепна, леміш і під'язикова. Нижньощелепна кістка має тіло і дві гілки, які закінчуються суглобовим і вінцевим відростками. Леміш знаходиться в носовій порожнині і ділить її на дві половини. Під'язикова кістка знаходиться в області ший. До неї підвішується гортань [3, с. 210].

Лицевий череп має такі ямки: орбітальну, носову, ротову, скроневу і підскроневу. Орбітальна ямка утворена лобовою кісткою, крилами клиноподібної, паперовою пластинкою гратчастої кістки і слъзовою. З мозковим черепом вона сполучається зоровим отвором і орбітальною щілиною В орбітальній ямці знаходиться орган зору [2, с. 57].

Роль вивчення скелету та черепа людини в медицині та антропології загальновідома і спеціальної аргументації не потребує. Багато років як опорна система організму надзвичайно ретельно вивчається в анатомії, гістології та біомеханіці людського тіла. Але в більшості випадків скелет розглядається як типова «норма», як оптимальна «середня», що відображає варіанти будови людини тимчасового виду, що найбільш часто зустрічаються З іншого боку, в медицині при все можливих дистрофіях і диспластії кісткової тканини, а також у палео-патології, для якої, до речі сказати, кістковий матеріал служить, як і для палеоантропології, майже завжди єдиним предметом дослідження, зазвичай розглядаються лише патологічні відхилення [4, с. 105].

Вивчення скелета набуває особливого значення, оскільки при сучасному стані антропологічної методики воно дозволяє більш надійно порівнювати фізичні особливості різних народів, ніж це можна зробити на підставі вимірів живих людей, і в той же час, дає єдину можливість скласти уявлення про антропологізацію типів стародавніх народів. Останнє обумовлено тим, що знахідки залишків покривів (волосся, шматочків шкіри і т. д.) і мумій при розкопках, а також зображення стародавніх людей в скульптурі і живопису зустрічаються вкрай рідко. До того ж, їх використання для характеристики фізичного типу не завжди придатне за станом збереженості.

Основу антропологічної методики складає антропометрія, тобто виміри тіла або скелету людини. За традицією, вона включає також антропоскопію – візуальне визначення так званих якісних, або описових, ознак, що не піддаються вимірюванню. Для оцінки величини (ступеня вираженості) якісних ознак їх умовно відносять до певних категорій (наприклад, відтінок кольору волосся: світле, змішане, темне та ін.). Розрізняють такі розділи антропометрії:

- краніометрію та краніоскопію – вивчення вимірних та описових ознак черепа;
- остеометрію та остеоскопію – дослідження розмірів та візуальних характеристик кісток посткраніального скелета;
- соматометрію та соматоскопію – визначення розмірів та якісних ознак тіла живої людини,

включаючи голову [1, с. 15]. Антропометричні обстеження останньої називають кефалометрією та кефалоскопією.

Традиційна антропологічна методика з роками поповнилася новими розділами: одонтологією, котра вивчає будову зубів; дерматогліфікою, завданням якої є дослідження папілярних ліній та візерунків долоні; гематологією або серологією, – вивченням груп крові, та ін.

Методами краніології для характеристики будови черепа використовують вимірювальні ознаки (краніометрія), описові (краніоскопія), а також визначають індивідуальні особливості будови за допомогою спеціальних приладів, що дозволяють отримати зображення черепа в різних площинах і проєкціях (краніографія). Краніологічні дослідження широко застосовуються в антропології, у тому числі – і в нашому дослідженні. У морфології людини досліджують закономірності мінливості та зв'язків ознак будови черепа, вікові зміни, статеві відмінності тощо, для вирішення загальнотеоретичних проблем і для задач прикладної антропології. У вченні про антропогенез дані краніології використовують при характеристиці етапів фізичної еволюції людини і мавп, що дозволяє виділити комплекси особливостей, властиві послідовним стадіям формування черепа. У расознавстві на основі вивчення черепного матеріалу робляться висновки про шляхи диференціації расових типів. Зіставлення краніологічних серій однієї або різних епох, пов'язаних з певною територією, виявляє схожість або відмінність стародавнього населення цих територій. Широку популярність здобули роботи, що стосуються відновлення по черепу вигляду викопних і сучасних людей [5, с. 20].

Вивчення описових ознак є також одним із головних методів антропологічного дослідження. При антропологічному вивченні сучасного населення визначення описових ознак відіграє важливу роль. Це пояснюється тією обставиною, що багато особливостей будови м'яких тканин обличчя не можуть бути виміряні або їх вимір буває пов'язаний з великими труднощами. Тому при визначенні ступеня розвитку цих особливостей замість вимірів доводиться користуватися баловими схемами і шкалами. Останні складаються з таким розрахунком, щоб охопити всі градації розвитку ознаки у межах сучасного виду людини. Той чи інший ступінь його розвитку позначається балом, причому зростання бали зазвичай відповідає посиленню виразності ознаки [3, с. 63].

У краніометрії описовий спосіб визначення розвитку тої чи іншої ознаки має незрівнянно менше значення. На черепі практично можуть бути виміряні всі його ділянки з необхідною точністю. Удосконалення краніометричної методики і техніки дозволяє постійно розширювати програму вимірювань і включати в неї ті ознаки, які цікавлять дослідника в даний момент. Крім того, в краніометрії постійно має місце процес переходу описових ознак в категорію вимірювальних, оскільки постійно винаходяться способи вимірювання тих краніологічних особливостей, які до цього визначалися описово. Проте навіть в даний час, коли краніометрична методика існує вже більше 100 р., описовий спосіб визначення вираженості деяких особливостей зберіг своє значення, як більш простий і зручний, ніж виміри [2, с. 57].

Як і при соматологічних дослідженнях, описова характеристика здійснюється за допомогою спеціальних схем. Останні складені з урахуванням всіх можливих варіантів розвитку ознак які є не тільки в різних етнічних групах сучасного людства, але і в індивідуальних випадках. Іншими словами, в основу описових схем покладено не групова, а індивідуальна мінливість в межах виду *Homo sapiens*. Індивідуальна мінливість завжди більше групової, і тому саме вона враховується, при складанні схем. В іншому випадку ми мали б індивідуальні варіації, які виявлялися б за межами взятого для оцінки ознаки масштабу і не могли б бути оцінені з його допомогою. Слід особливо підкреслити, що для оцінки індивідуальної мінливості застосовується груповий, а не внутрішньо груповий масштаб. Це означає, що варіаційні ознаки оцінюються не за відношенням до розмаху мінливості всере-

дині тієї краніологічною серії, яка піддається вивченню, а по відношенню до розмаху мінливості в рамках всього Людства.

Остання обставина вимагає особливої уваги до описових визначень, яку схильні недооцінювати початківці.

Джерела та література:

1. Герасимов М. М. Основы восстановления лица по черепу. М.: Советская наука, 1949. 465 с.
2. Зинин А. М. Внешность человека в криминалистике (субъективные изображения). М.: Академия, 1995. 240 с.
3. Лебединская Г. В. Реконструкция лица по черепу. Методическое руководство. М.: Старый сад, 1998. 125 с.
4. Федосюткин Б. А. Медицинская криминалистика. Ростов-на-Дону: ДГТУ, 2006. С. 337–353.
5. Rathbun, Ted. «Personal Identification: Facial Reproductions.» Human Identification. Case Studies in Forensic Anthropology. Ed. Ted A. Rathbun and Jane E. Buikstra. Springfield, IL: Charles C Thomas Publisher, LTD, 1998. 347–355.

Денис Захарченко

З ТВОРЧОЇ СПАДЩИНИ П. М. СОЛОНИНИ

Стаття присвячена постаті П. М. Солонини та основним віхам його земської діяльності на посаді члена Чернігівської губернської земської управи. Фокус робиться на його земській спадщині, а саме на основних напрацюваннях, які були створені на земській службі.

Ключові слова: П. М. Солонина, Чернігів, Чернігівська губернська земська управа, гласний, член управи.

Петро Миколайович Солонина (1843 – після 1917) – викладач, а потім директор Чернігівської земської учительської семінарії, губернський гласний та член Чернігівської губернської земської управи упродовж тридцяти років. Він залишив помітний слід в історії Чернігово-Сіверщини, в земській, громадській, педагогічній царинах і тому є цікавим для дослідників регіональної історії Чернігівщини. Втім, життєвий шлях П. М. Солонини, громадська діяльність у земських установах губернії ще не знайшли відображення на сторінках наукових публікацій. У даній статті зроблена спроба заповнити цю прогалину та проаналізувати його основні напрацювання на службі у земських установах.

Активна земська діяльність П. М. Солонини розпочинається з 1883 р. 31 травня 1883 р. він був обраний гласним Остерського повітового земського зібрання, а 30 червня того ж таки року – гласним Городнянського повітового земства. 18 серпня 1883 р. остерські земські гласні обрали його гласним Чернігівського губернського земського зібрання [1, 94 зв. 95]. На засіданні останнього 20 грудня 1883 р. він більшістю голосів (37 проти 20) був обраний членом Чернігівської губернської земської управи. На посаду члена Чернігівської губернської земської управи П. М. Солонина переобирався на десять трирічних термінів, за виключенням 1899 – 1901 рр., і чимало прислужився земству й населенню Чернігівської губернії [2, с. 731–732].

Протягом своєї довгої і плідної діяльності в земських установах, він активно залучався до розробки різноманітних питань, які виникали в рамках земських засідань, висловлював думки, які вносили конструктив у обговорення проблемних моментів, часто впливаючи на прийняття рішень по тому чи іншому питанню. Неодноразово П. М. Солонина отримував від Чернігівської губернської земської управи, земського зібрання доручення, які вимагали дослідження стану земських справ різного гатунку та формування підсумкових звітів з найрізноманітніших питань. Всі ці аспекти земської діяльності вилилися у «особые мнения», у доповіді в рамках загальних звітів Чернігівської губернської земської управи, у доповідні записки, статті, які є досить важливими для розуміння проблем, які вирішувались земством у той час, і питань, які піднімалися і обговорювались.

Однією з перших серйозних робіт П. М. Солонини в рамках земської діяльності стала розробка Правил для видачі грошової допомоги із сум Остерського повітового земства церковно-парафіяльним школам. Дані правила були укладені за дорученням Чернігівського земського зібрання гласними М. А. Константиновичем та П. М. Солониною в 1888 р. Правила були надруковані в Земському збірнику Чернігівської губернії саме за редакцією останнього. В них говорилось про те, що грошові видатки церковно-парафіяльним школам, а також домашнім селянським школам грамотності, які знаходяться під протекцією духовенства, видаються одноразові і постійні. Ці та інші видатки призначаються згідно постановам земського зібрання. Грошова допомога з бюджету земства надається тільки тим церковно-парафіяльним школам, які існують не менше одного навчального року і мають не менше ніж 15 учнів. Кошти, які були виділені земством, але не були використані в поточному році, зараховуються у запасний капітал училища, і можуть бути використаними на будь-які потреби. Згідно з правилами, училище кожного року має формувати кошторисний звіт, в рамках якого показувати як були використані кошти, виділені земством. Дуже важливою складовою даних правил є пункт, що стосується збору інформації про стан навчальної і виховної роботи церковно-парафіяльних шкіл. Дані про стан навчальної і виховної частини церковно-парафіяльних шкіл збираються з одного боку головою земської управи, з іншого – членами від земства у повітовій училищній раді. М. А. Константиновичем та П. М. Солониною була також розроблена форма звітів про стан церковно-парафіяльних шкіл за певний навчальний рік [11, с. 131–133]. Правила для видачі грошової допомоги із сум Остерського повітового земства церковно-парафіяльним школам і створена членами управи форма звітів про стан церковно-парафіяльних шкіл за певний навчальний рік зробили можливим налагодити чітку фінансову допомогу земства церковно-парафіяльним школам, а також дали можливість земству реагувати більш практичніше на потреби того чи іншого училища.

Згідно з розподілом обов'язків між членами Чернігівської губернської земської управи, П. М. Солонина завідував бухгалтерією, питаннями народної освіти та громадської опіки, земською друкарнею, здійснював нагляд за складанням кошторисів, фінансового та господарського звітів губернської земської управи тощо.

У 1888 р., П. М. Солонина зробив ряд доповідей в рамках Звіту Чернігівської губернської земської управи за 1888 р. Перша доповідь члена земської управи стосувалась сирітського будинку. П. М. Солонина писав, що станом на 1 січня 1888 р. в сирітському будинку перебувала 71 дитина (48 хлопчиків, 23 дівчинки). Вихованці розташовувались в двох окремих садибах. Більшу з них, яка знаходилась за міським садом, поблизу міста Бобровиця займали хлопчики, а меншу (колишня загальна квартира вихованців учительської семінарії) займали дівчата. Протягом 1888 р., кількість вихованців зросла на 11 чол. П. М. Солонина у своїй доповіді відмічає, що сирітський будинок має у своєму складі дітей з усіх 15 повітів Чернігівської губернії. Серед вихованців були діти дворян і чиновників

(28 чол.), діти селян (30 чол.), діти міщан (14 чол.), 1 дитина почесного громадянина, діти військових (9 чол.). В навчальному 1888-1889 році у двохрічній школі при сирітському будинку навчалось 68 дітей, які були поділені на 5 груп, згідно з п'ятирічним курсом школи. В чоловічій і жіночій гімназіях навчалось 7 дітей. П. М. Солонина у своїй доповіді досить детально показує особливості, структуру, складові навчально-виховного процесу сирітського будинку, дає інформацію про щоденний розклад вихованців, предмети, які вони мають вивчати, позакласні обов'язки вихованців. Детально робиться огляд промислів, якими займалися діти під керівництвом вчителів.

Про морально-виховний аспект діяльності сирітського будинку, П. М. Солонина робить наступний висновок: «особенно выдающихся проступков, которые обнаруживали бы злую волю или крайнюю испорченность натуры, между детьми Сиротского дома не замечалось вовсе; отдельные же и к счастью редкие случаи подобного рода объясняются скорее невоздержностью характера, слабостью воли и нехорошими привычками, усвоенными в семье, нежели дурными наклонностями, укоренившимися в душе ребенка благодаря недостатком надзора и воспитательного влияния в стенах самого заведения» [12, с. 166].

Дуже цікавим є огляд методів і прийомів, які застосовують робітники сирітського будинку і вчителі для запобігання різного роду проступків, а також про міри стягнень і виправлень. До перших відноситься безперервна праця, яка «даёт нормальный, естественный выход накапливающейся нервной и мускульной силы детей, совместная работа их с определенной целью, как средство для поддержания в детях порядка, для развития духа товарищества, законности, собственный пример наставников и воспитателей, дружелюбные и гуманные отношения их к детям и проч.» [12, с. 167]. До других методів і прийомів відносяться настанови, догани, позбавлення однієї зі страв за обідом, позбавлення відпустки.

П. М. Солонина у своїй доповіді звернув увагу на склад посадових осіб, на стан бібліотеки сирітського дому, на стан здоров'я вихованців. Він проаналізував фінансову сторону утримання вихованців, зробив аналіз грошових виплат, які йдуть на обслуговування, ремонт і догляд споруд будинку. П. М. Солонина в ході своєї доповіді постійно робить аналітичні висновки щодо тієї чи іншої інформації, наводить порівняльну статистику за минулі роки (зокрема, була наведена таблиця, в якій міститься інформація про кількість дітей, які вступили в сирітський будинок, і які вибули з нього протягом 1882 – 1888 рр., тобто з моменту заснування сирітського будинку) [12, с. 151–180].

Наступна доповідь в рамках загального звіту Чернігівської губернської земської управи, яка була зроблена П. М. Солониною, стосувалася сиріт, які виховуються в сімействах. Член управи вказує, що такою формою громадського піклування користуються круглі сироти, які втратили батьків у віці, коли вони ще не можуть бути прийнятими до сирітського будинку, а також напівсироти, котрі живуть з матір'ю, у родичів чи опікунів. Таким особам губернська управа виділяє певну матеріальну підтримку на утримання дітей до вступу їх в сирітський будинок. Круглі сироти, чи діти, котрі були підкинуті, передаються в сім'ї приватних осіб, частіше всього в родини селян, за певну плату і на визначений термін – від 7 до 15 років. П. М. Солонина зазначає, що на початок 1888 р. на виховання губернського земства було передано 39 дітей (13 хлопчиків, 26 дівчаток). Член управи аналізує інформацію, що була зібрана і стосувалась даних про сиріт кожного повіту, фінансової сторони питання, допомоги сім'ям і окремим особам. Дуже показовими є данні, що стосуються смертності дітей. За 1888 р. померло 3 дитини (всі троє були підкинуті у віці до одного року), у 1887 р. померла одна дитина, у 1886 р. – 6 дітей. Для порівняння наводиться статистика, що стосується Московського і Петербурзького виховних будинків, в яких смертність вихованців, що були віддані в села дорівнює бл. 60 % [9, с. 181–186].

Звіт по земській друкарні представлений П. М. Солониною торкався питань матеріального, технічного, побутового, фінансового обслуговування самого приміщення типографії та функціонального стану земської установи. Він робить висновок, що стан земської друкарні – задовільний, більше того, типографія не тільки не несе збитку, а й приносить певний прибуток. Друкарня, за словами П. М. Солонини, в рамках її функціонування, є дуже корисною для роботи всього земства [5, с. 302–309].

Провівши досить детальний аналіз діяльності позичково-ощадних товариств губернії, член губернської земської управи П. М. Солонина показав себе як громадського діяча, що досить точно і аналітично бачить як загальну фінансову картину губернії, так і потреби товариств для нормального їх функціонування. Він рекомендує для покращення роботи подібного роду товариств, встановити постійний контроль зі сторони земства над їхньою діяльністю. На думку члена управи, це дасть можливість контролювати діяльність правління та піклувальної ради товариств з метою створення більш прозорої та ефективної системи роботи позичково-ощадних товариств [10, с. 319–329].

Особливу увагу П. М. Солонина приділяв розвитку народної освіти і робив усе можливе для покращення її стану в Чернігівській губернії. Він написав статтю «Воздвиженская сельскохозяиственная школа (Из личных впечатлений)», опубліковану в «Земському збірнику Чернігівської губернії» (1893 р). Відвідавши цей навчальний заклад за дорученням губернської управи задля того, щоб безпосередньо ознайомитися з особливостями його організації та діяльністю, отримав цілком позитивне враження. П. М. Солонина описав господарство Трудового братства, побут вчителів та учнів, говорячи про гарно впорядковану територію навколо школи, він назвав її «поетичний куточок... для тихої вдумливості та душевної рівноваги» [3, с. 84]. Автор зауважував, що за браком часу він не встиг детально вивчити виховну систему школи та її результати, але він відмітив працьовитість учнів, відсутність сварок, дбайливе ставлення як до особистих так і до шкільних речей, добрі і щирі відносини учнів з вихователями.

Окрім питань розвитку народної освіти в Чернігівській губернії, П. М. Солонина звертав увагу на стан ремесел та промислів, проводив дослідження в цій сфері, на основі яких активно вносив пропозиції для обговорення перед земськими засіданнями. З цією метою він неодноразово здійснював особисті поїздки у різні населені пункти губернії. Результатом цього стали доповіді П. М. Солонини в рамках звітів Чернігівської губернської земської управи: «О командировке в с. Алешня для изучения условий устройства земской гончарной мастерской» [7], «Гончарная учебная мастерская Полтавского земства» [4], «О деятельности гончарной мастерской Губернского земства в с. Алешня Городнянского уезда» [6], «О поездке в г. Кролевец для осмотра земской ткацкой мастерской» [8]. В рамках вищезначених доповідей, він звертав особливу увагу на матеріально-технічне забезпечення майстерень, на стан приміщення, кількість персоналу та учнів майстерень, аналізував методично-практичну роботу по формуванню вмінь і навичок в учнів того чи іншого ремесла. Автор проводив порівняльну характеристику з майстернями інших губерній, які вийшли на якісно новий рівень розвитку ремесел та промислів, з метою запозичення досвіду для кращого функціонування подібних установ в межах Чернігівської губернії. Таким чином, П. М. Солонина намагався зібрати максимально точну, достовірну інформацію, здійснюючи поїздки особисто, проаналізувати стан майстерень губернії і внести конструктивні пропозиції перед земськими зібраннями для покращення ситуації в губернії.

Отже, протягом своєї довгої і плідної праці в земських установах Чернігівської губернії загалом та Чернігівської губернської земської управи зокрема, П. М. Солонина проявив себе як висококваліфікований, відповідальний земський діяч. Ним були проведені якісні аналітичні дослідження з різних питань, що стояли на порядку денному перед земством, і які були формалізовані у вигляді

доповідей в рамках загальних звітів Чернігівської губернської земської управи, доповідних записок, статей, тощо. Дані напрацювання дозволили більш якісно працювати земським установам губернії, з метою покращення стану життя населення.

Джерела та література:

1. Дежархів Чернігівської обл. Ф. 145. Оп. 3. Спр. 804. Арк. 90–104.
2. Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. К, 1914. Т. 4. 858 с.
3. Солонина П. Н. Воздвиженская сельскохозяйственная школа. (Из личных впечатлений). *Земский сборник Черниговской губернии*. 1893. № 8-9. С. 81–96.
4. Солонина П. Н. Гончарная учебная мастерская Полтавского земства (Отчет по командировке). *Земский сборник Черниговской губернии*. 1895. № 10-12. С. 34–53.
5. Солонина П. Н. Доклад по земской типографии. Отчет Черниговской губернской земской управы за 1888 год. Чернигов, 1889. С. 302–309.
6. Солонина П. Н. О деятельности гончарной мастерской Губернского земства в с. Алешня Городнянского уезда. Отчет Черниговской губернской земской управы за 1896 год. Чернигов, 1896. С. 73–85.
7. Солонина П. Н. О командировке в с. Алешня для изучения условий устройства земской гончарной мастерской. Отчет Черниговской губернской земской управы за 1892 год. Чернигов, 1893. С. 113–127.
8. Солонина П. Н. О поездке в г. Кролевец для осмотра земской ткацкой мастерской. Отчет Черниговской губернской земской управы за 1897 год. Чернигов, 1898. С. 32–43.
9. Солонина П. Н. О сиротах, призываемых в семействах. Отчет Черниговской губернской земской управы за 1888 год. Чернигов, 1889. С. 181–186.
10. Солонина П. Н. О ссудо-сберегательных товариществах. Отчет Черниговской губернской земской управы за 1888 год. Чернигов, 1889. С. 319–329.
11. Солонина П. Н. Правила для выдачи денежных пособий из сумм Остерского уездного земства церковно-приходским школам. *Земский сборник Черниговской губернии*. 1888. № 3-5. С. 131–133.
12. Солонина П. Н. Сиротский дом. Отчет Черниговской губернской земской управы за 1888 год. Чернигов, 1889. С. 151–180.

Ірина Зінченко

ПОГЛЯДИ МИТРОПОЛИТА ВОЛОДИМИРА (САБОДАНА) НА ДЕРЖАВНО-ЦЕРКОВНІ ВІДНОСИНИ

У статті розглядаються погляди митрополита Української православної церкви Московського патріархату Володимира (Сабодана) на державно-церковні взаємини, особливо у часи політичної нестабільності. Окреслюються головні напрями співпраці держави та церкви й наголошується на недоцільності політизації церковного життя, в результаті чого поглиблюється соціальне протистояння.

Ключові слова: держава, церква, митрополит, релігійне життя.

Державно-церковні відносини неодноразово позначалися на суспільно-політичній стабільності в Україні й сьогодні, на жаль, не є виключенням. Навпаки, врегулювання проблем у державно-церковній царині, що нині створюють істотні ризики для збереження державного суверенітету

та підтримки соціального спокою, стало надзвичайно актуальним, адже конфлікти між Українською православною церквою Московського патріархату (далі – УПЦ МП), з одного боку, й державою та Українською православною церквою Київського патріархату (далі – УПЦ КП) – з іншого – зумовлюють чвари в українському суспільстві. З огляду на це важливим може бути досвід налагодження конструктивного діалогу УПЦ МП із керівництвом нашої держави. Таким прикладом, вважаємо, є діяльність очільника УПЦ МП митрополита Володимира (Сабодана) у дуже складний час, коли церковний розкол став фактором дестабілізації як суспільно-політичних, так і державно-церковних відносин. Відтак, метою нашої розвідки є спроба дослідити генезу поглядів митрополита Володимира (Сабодана) на державно-церковні відносини в Україні. Задля того ми скористалися опублікованими джерелами, першочергово, працями Володимира (Сабодана), та науковими студіями з означеної тематики.

Отож, умови, в яких опинилася українська православна церква (розкол в українському православ'ї, відродження української греко-католицької церкви, нестабільна суспільно-політична ситуація), призвели до необхідності вести постійний діалог із владою, суспільством, представниками інших конфесій та віруючими УПЦ; спонукали нині покійного митрополита Володимира (Сабодана) до публічного оприлюднення власної позиції й власного бачення стану і перспектив державно-церковних відносин. З нашої точки зору, у першу чергу заслуговує на увагу інаугураційна промова Блаженнішого Митрополита Володимира у Варшаві з нагоди присвоєння йому ступеня почесного доктора «Honoris Causa» Християнської богословської академії Польської Православної Церкви від 18 лютого 2008 року [5, с. 313–322]. Вона розкриває ключові засади світогляду митрополита. Так, у його розумінні, основна функція держави – це забезпечення умов для вільного існування церкви, а також утримання від спокуси розглядати церкву або так звані традиційні віросповідання як неофіційне «міністерство духовних справ». Церква ж, був переконаний митрополит Володимир, має побороти спокусу шукати державної підтримки у конкуренції з іншими конфесіями [5, с. 314]. Навпаки, незважаючи на історичні негаразди й труднощі у взаєминах із державною владою, церква повинна прямувати шляхом свободи, залишаючись внутрішньо й зовнішньо незалежною від держави [5, с. 317]. Будь-який тиск на церкву з боку держави в умовах демократії, наголошував митрополит, є неприйнятним і, навіть, нераціональним, оскільки він не може радикальним чином і протягом тривалого часу впливати на церковне життя.

На думку покійного очільника УПЦ МП, найбільше шкодить єдності церкви вплив політичних процесів у державі, що, проникаючи всередину церковного життя, отруюють і ділять віруючих на «правих» і «лівих», «помаранчевих» і «біло-синіх», прихильників «східної» і «західної» цивілізаційних моделей [5, с. 319].

Питання церковно-державних відносин знайшли своє відображення і в Посланні митрополита Володимира до 20-ї річниці Харківського Собору Єпископів УПЦ «Українська Православна Церква на межі тисячоліть: здобутки та виклики», що відбувся 27 травня 2012 р. Зокрема, він зазначав, що відповідно до Конституції, церква в Україні є відокремленою від держави. І цю конституційну норму, твердив, митрополит, слід не тільки зберігати, але й захищати. Конституція має оберігати релігійні громади від втручання в їхнє внутрішнє життя державних органів влади. Українська православна церква виступає за реалізацію «коопераційної» моделі відносин між церквою і державою (співпраця в різних сферах). Царинами, де повинна відбуватися співпраця держави і церкви, наголошував Володимир (Сабодан), є турбота про збереження моральності в суспільстві; духовні, культурні, моральні й патріотичні, освіта та виховання; справи милосердя й благодійності, розвиток спіль-

них соціальних програм в усіх галузях служіння ближньому; відродження й збереження історичної та культурної спадщини (особливо пам'яток історії і культури) тощо. Однак співробітництво церкви і держави не означає, що церква повинна підтримувати ту чи іншу форму державного устрою або ту чи іншу політичну ідеологію. Хоча церква і відкрита до діалогу з усіма політичними силами, переконував митрополит, але, водночас, церква не є і не повинна бути суб'єктом політичного процесу. Церква має протистояти спробам політизації релігійного життя [6, с. 435–440].

Понад те, Блаженніший митрополит Володимир приділяв увагу питанням церковно-державних відносин, політичного і суспільного життя в рубриці «Благословіть запитати» телевізійної програми «Православний календар», що виходила в ранковому ефірі ТРК «ЕРА» протягом 2003 – 2005 рр. Власне, це були відповіді на запитання від парафіян на вулицях Києва або від редакторської групи телеканалу [3]. Приміром, митрополит Володимир зазначав, що церква ніколи не віддавала і не віддає переваги жодній з форм суспільного устрою і способу керування державою. Основна увага церкви звернена не на систему зовнішньої організації держави, не на характер управління, а, насамперед, на моральний стан влади та громадян цієї держави. Зауважимо, що під принципом світськості держави покійний Предстоятель УПЦ МП розумів певний поділ сфер компетенції Церкви і влади, невтручання їх у внутрішні справи одна одної [3, с. 215–221].

Також Володимир (Сабодан) вказував на те, що «церква незмінно закликає своїх вірян бути законослухняними громадянами земної вітчизни. Однак, твердилося, що існує межа законослухняності для християнина. Якщо закон або влада вимагає зректися віри у Христа чи здійснити очевидний гріх щодо Бога або ближнього, в такому випадку християнин покликаний до сповідництва» [3, с. 223–230].

На думку Владики, займатися державним управлінням або політичною діяльністю не повинні священнослужителі, основним призначенням яких є служба Богові і Його Церкві. Щодо православних мирян, то ніщо не перешкоджає їхній участі у діяльності органів законодавчої, виконавчої й судової влади або політичних організацій. Але така робота повинна будуватися на нормах євангельської моралі, на справедливості та милосерді, на піклуванні про духовне й матеріальне благо людей, на прагненні перетворювати навколишній світ за словом Христовим [3, с. 223–240].

Митрополит Київський і всієї України Володимир (Сабодан) чудово розумів, що церква все-таки перебуває у «світі цьому», її члени можуть дотримуватися тих чи інших політичних переконань. Державний устрій передбачає участь громадян у виборі того, хто ними керуватиме. Внаслідок цього церква не може і не хоче позбавляти християнина його права брати участь у суспільному і політичному житті. Проте, водночас, «церква, у силу своєї природи, не може вдаватися до політичної агітації, адже її чада можуть виявитися по різні сторони політичних барикад», що в свою чергу призведе до конфронтації суспільства [2, с. 157–165].

Як під час Помаранчевої революції, так і під час Революції Гідності митрополит Володимир закликав до діалогу сторін, які розділені внаслідок різних поглядів на суспільно-політичне життя, дотримання законів і конституційних прав громадян, у відмові від силового способу вирішення питань, в молитві до Бога [1, с. 423–424]. Також Предстоятель УПЦ МП зазначав, що «всі ми громадяни єдиної країни, діти одного народу доти, доки бачимо один в одному перш за все брата або сестру, а не ворога. Людська кров не повинна пролитися за жодних обставин, бо тоді буде втрачена будь-яка надія на мирне порозуміння. Тому з усією відповідальністю Українська Православна Церква заявляє, що не буде мати благословення Божого той, хто перший проллє або спровокує пролиття крові».

Таким чином, наголосивши на ключових засадах у поглядах митрополита Володимира (Сабо-

дана) на взаємини держави і церкви, можемо бачити, що він, з одного боку, підтримував ідею тісної співпраці держави і церкви, особливо у соціальній сфері, освіті, а з іншого – вказував на потребу церкви цінувати й оберігати свою свободу, пам'ятаючи, що її дуже легко втратити і надто важко повернути. Його розумінні, надто тісний союз церкви з державою може призвести до того, що народ втратить до неї довіру, сприйматиме церкву як державну установу, де організовується релігійне життя й відправляються релігійні потреби. Хоча церква і відкрита до діалогу з усіма політичними силами, утім, церква не є суб'єктом політичного процесу. І одним із викликів для Української Православної Церкви стали спроби політизації церковного життя.

Джерела та література:

1. Андрущенко А. Таков нам подобаше архиерей. Київ: Издательство Киевской Митрополии, 2015. С. 515.
2. Драбинко О. Блаженніший митрополит Володимир: служіння Богу і людям. Київ: Видання Київської Митрополії, 2005. С. 315.
3. Драбинко О. «Благословіть запитати»: відповіді на питання вірних УПЦ. Київ: Видання Київської Митрополії, 2005. С. 357.
4. Коцаба В. Право правящий слово истини. Київ: Видання Київської Митрополії. 2015. С. 392.
5. Сабодан В., митрополит Київський і всієї України. Доповіді, промови, звернення. Київ: Видавничий відділ УПЦ, 2012. С. 415.
6. Серафима (Шевчик), ігумена. Блаженніший митрополит Володимир (Сабодан): доповіді, промови, звернення. Київ: Фонд пам'яті блаженнішого Митрополита Володимира, 2014. С. 454.

Ігор Карась

ПОХОВАЛЬНО-ХТОНІЧНА ФУНКЦІЯ ОБРАЗУ «КІНЬ» У СЛОВ'ЯНСЬКОМУ МІФОЛОГІЧНОМУ СВІТОГЛЯДІ

У статті, на основі фольклорного та археологічного матеріалів розглянуто поховально-хтонічну функцію образу «кінь» притаманну слов'янському світогляду.

Ключові слова: медіатор, слов'янський поховальний обряд, зоосимвол, кенотаф, Марко-Королевич.

Традиційна культура слов'янських народів, а в тому числі й традиції конярства як частини матеріальної та духовної культури є досить актуальною темою для досліджень.

Упродовж історії слов'ян, кінь відігравав важливу роль у їхньому побуті. А виходячи з його значення для життя людей, яке не спадало аж до ХХ ст., він доволі природно вплився в духовну культуру народів даної групи. Роль коня в житті людини призвела до відображення даного образу в фольклорі та релігійних уявленнях у двох основних формах: солярному символі (героїчно-солярна функція) та сакральному образі (поховально-хтонічна функція).

Аналіз окремих компонентів явища дає можливість створити цілісну картину стосовно його характеру. Тобто, аналіз окремих функцій певних зооморфних образів, дає можливість показати єдину картину загальних властивостей певного об'єкту міфології.

Мета роботи полягає у виділенні тих властивостей образу «кінь», які дозволяють наділити його поховально-хтонічними функціями у слов'янській культурній традиції.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. В українській науці спеціалізовані дослідження присвячені розгляду функцій конкретних зоосимволів, а в тому числі й образу коня в його символічному навантаженні, на сьогодні практично відсутні. Основною базою з розгляду значення даного символу в слов'янському світогляді є розвідка подана у науковому словнику «Слов'янська міфологія» В. Петрухіним [7]. Також, окремі питання зооніму коня, на базі дослідження фольклорних матеріалів, було розглянуто О. Левчук [5; 6] та О. Поріцькою [10].

Найдавніші рештки коня для території України знайдені на Наддніпрянщині та датуються IV тис. до н. е., їх прийнято трактувати як залишками приручених тварин. Археологічним свідченням зародження культу цієї тварини вважають знахідки її поховань, а також зображення коня чи його голови.

Анімістичні уявлення наділяли всі об'єкти навколишнього світу рисами живого, кінь при цьому не стає виключенням, будучи постійним супутником людини, він отримав риси здатні перетворити його в сакральну сутність з надприродними властивостями.

У народних уявленнях кінь виступає однією з найбільш міфологізованих істот. У даному зоосимволі простежується зв'язок з солярним культом, але крім цього, яскраво проявляється його хтонічна сутність та відношення до поховального культу.

Фольклорний, писемний та археологічний матеріал дозволяє виділити в поховально-хтонічній функції коня прогностичні та медіаторні властивості. З допомогою першої, кінь виступає передвісником смерті, уособлює своєрідні знання про кінцеву дату життя, а під другу підпадає функція зв'язкового між потойбіччям і світом живих.

Згідно археологічного матеріалу, кінь є однією з найбільш чисельних жертвних тварин на поховальних пам'ятках слов'ян [7, с. 245–247]. Також, на користь його зв'язку зі світом мертвих виступають народні уявлення, у яких він своєю нестримною поведінкою передбачає смерть Поширеним є гадання по поведінці коня, якщо він б'є копитом в землю – це до швидкої смерті [7, с. 246].

Мотиви того, що кінь має зв'язок з потойбіччям, можна простежити в легенді про Марко-Королевича та у міфологізованій формі в Повісті минулих літ (під 912 р.), де волхвом було пророковано смерть Олега від його коня. Розглянемо їх більш детально.

Легенда про Марко-Королевича відноситься до південно-слов'янського епосу, та має сербське та болгарське походження [13, с. 287], кінь Марко – Шарц-кінь. Шарц означає курчавий, саме ця його особливість виділяє його на фоні інших і дозволяло йому бачити самовіл [12, с. 25], своєрідних демонів, з неоднозначним статусом, яких пов'язують з недугами, природою, світом мертвих [1, с. 11]. Саме здатність коня бачити потойбічних істот є проявом його хтонічної сутності.

Момент прогностичності у коня оспіваний у баладі «Смерть Марко-Королевича»:

«Рано едет Королевич Марко /
...А когда был Марко на Урвине, /
Стал тут Шарец часто оступаться, /
Оступаться, лить горячи слезы. /
Опечалился Кралевиц Марко, /
Говорил он своему Шарину: /

«Что ты, Шарец? Что, слуга мой верный? /
...Никогда ты так не оступался. /
А теперь ты оступаться начал, /
Оступаться, лить горючи слезы. /
Видно, скоро быть беде великой /
Над моей или твоей главою». /
Говорить еще не кончил Марко, /
А с Урвина отвечает вила, /
Подзывает Кралеви́ча Марка: /
«Побратим мой, Марко Королевич! /
Знаешь ты, что Шарец предвещает? /
расстаться скоро вам придется» [11, с. 82–83].

Легенда про віщого Олега є яскравим міфологізованим зразком образу коня, який є передвісником смерті [9, с. 80–81]. Княжий кінь, своєрідний соратник і постійний супутник Олега, своєю смертю приніс загибель і йому.

Про сакральне значення коня свідчить археологічний матеріал, померлого в битві коня ховали на спеціальних помостах і насипали над ним курган. Дані поховання, зазвичай відносять до кенотафів. Їм притаманні всі складові поховального обряду, за виключенням наявності решток померлої людини. Для прикладу, розглянемо два кургани з Шестовицького некрополю (IX – XI ст.), це кургани № 111 та № 120. У першому випадку в могильній ямі було вміщено кістяк осідланого коня у позі що нагадував біг риссю [2, с. 177]. Другий курган, мав рештки споруди та залишки жертвних тварин, в тому числі й кінські. У обох випадках тварина була похована рівноцінно до аналогічних людських поховань того часу. Розглядаючи дані кургани як кенотафи, можна говорити що тварина тут виступала як своєрідна данина померлій людині [2, с. 180–181]. Доволі логічним є висновок, що після поховання кінь мав стати соратником воїна, в честь якого було споруджено курган.

Характерними були знахідки кісток коня в похованнях давньоруського періоду. Вони є одними з основних в остеологічному матеріалі значної кількості могильників IX – XI ст., що підтверджує обряд поховання руса, описаного ібн Фадланом [8, с. 153–170]. У даному творі зазначається що кінь, на ряду з собакою, виступає складовою поховального обряду русичів. Доречно провести аналогію з іншим індоєвропейським народом – варягами, зі схожими поховальними традиціями. Внаслідок більшої збереженості міфологічного пласту даного етносу, можна говорити що кінь у них виступав засобом пересування померлого у потойбічний світ. На думку В. Петрухіна, курган уособлював собою початок шляху душі покійника до загробного життя і у цьому їй мав допомогти кінь [8, с. 153–170]. Подібне трактування може бути застосоване й у випадку слов'ян. Враховуючи, що кінь перебуває у тісному контакті з іншими світом, будучи хтонічною істотою, саме він мав можливість доставити душу померлого до загробного життя.

Отже, у слов'янському міфологічному світогляді кінь має тісний зв'язок з потойбіччям і є хтонічною істотою. Даний зв'язок проявляється в його здатності бачити надприродніх істот та в можливості передрікати смерть. Виходячи з хтонічного походження, коню відводилася одна з найголовніших місій – супроводити померлого в потойбічний світ.

Джерела та література:

1. Айданич Д. Віли в народних баладах балтських слов'ян. *Народна творчість та етнологія*. 2012. № 2. С. 11–16.
2. Бліфельд Д. І. Давньоруські пам'ятки Шестовиці. Київ: Наукова думка, 1977. 233 с.
3. Житие святых князей страсотерпцев Бориса и Глеба. Житие и творение русских святых. Москва: Современник, 1993. С. 42–46.
4. Костомаров Н. И. Русская история в жизнеописании её главнейших деятелей. Москва: Книга по требованию, 1907. Т. 1. 726 с.
5. Левчук О. Зооморфні образи українського фольклору: історія і методологія дослідження. *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства: збірник наукових праць*. Ужгород: Говерла, 2011. Вип. 15. С. 173–178.
6. Левчук О. Інтерпретація образу-символу кінь в дослідженнях фольклористів. *Вісник Львівського університету*. Львів, 2006. Серія: Філологія. Вип. 37. С. 317–324.
7. Петрухин В. Я. Конь. *Славянская мифология. Энциклопедический словарь*. Москва: Международные отношения, 2002. С. 245–247.
8. Петрухин В. Я. Погребение знати эпохи викингов. *Скандинавский сборник*. Таллин, 1976. Вип. 21. С. 153–170.
9. Повесть временных лет. Москва: Институт русской цивилизации, 2014. 544 с.
10. Поріцька О. Образ коня в традиційних уявленнях українців: загальнослов'янський контекст. *Етнокультурна спадщина Полісся*. Луцьк, 2005. Вип. 5. С. 49–55.
11. Смерть Марко Королевича. Песни о Марко Королевиче. Поэзия славян. Санкт-Петербург: Типография имперской академии наук, 1871. 542 с.
12. Русская література. *Русское слово. Литературно – ученый журнал издаваемый графомъ Гр. Кушелевым-Безбородько*. Т. 3. Январь 1861. С. 23.
13. Телескопъ: журналъ современного просвещения, издаваемый Николаем Надеждиным. Москва: Типография Н. Степанова, 1835. Часть XXVII. 546 с.

Катерина Ромашко

ГЕНДЕРНА СПЕЦИФІКА ПОНЯТТЯ «НОВИЙ ПОБУТ» (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ВІДДІЛУ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ГУБЕРНСЬКОГО ВИКОНАВЧОГО КОМІТЕТУ КП(б)У ПО РОБОТІ СЕРЕД ЖІНОК)

У статті розглядаються гендерні особливості впровадження поняття «нового побуту» у повсякденне життя радянських громадян у 1920-х рр. на прикладі Чернігівщини. Увага акцентується на роботі жінвідділів по боротьбі з мещансько-буржуазними пережитками в облаштуванні «нового побуту».

Ключові слова: «новий побут», гендерна специфіка, жінвідділ, комуна.

На початку 1920-х рр. в країні Рад особливого значення набуло поняття «новий». Нова країна, в якій формувалася тип нової людини, будувала нове суспільство. Ця проблема була основною для радянської культури раннього періоду. Якщо звернутися до тлумачного словника, то одне зі значень слова «новий» – це зовсім інший, не той, що був раніше [12]. Таким чином, наголос ставили на «інакшості» суспільства, яке будувалося. Іншим, тобто «новим», був і побут, особливе місце в якому

відводилося радянській жінці. Метою даної статті є схарактеризувати гендерну специфіку впровадження поняття «новий побут» в радянському суспільстві 1920-х рр.

Джерельну базу даної наукової розвідки складають документи відділу Чернігівського губернського виконавчого комітету КП(б)У по роботі серед жінок, що зберігаються в Державному архіві Чернігівської області [1–3], періодичні видання Чернігова 1920-х рр. [5; 6; 14] та твори теоретиків соціалізму [9]. Вітчизняні науковці не займалися спеціальним дослідженням цієї проблеми, але вона побіжно висвітлена в роботах з повсякденного життя українців зазначеного періоду [11] та у дослідженнях з жіночої історії [8, 10]. Окрему групу складають дослідження житлового простору у Радянському Союзі 1920-х рр. [4; 7; 13].

Радянський період – це епоха колективного, коли все приватне нівелювалося, заперечувалося, коли людина перетворювалася на гвинтик, який чекає, коли йому знайдуть соціально-важливе застосування [7]. В центрі нового радянського світу знаходився соціальний експеримент 1920-х рр.: новий побут, нова жінка, нова мораль. Відбувся перегляд суспільних норм, особистого життя, вони поступово почали потрапляти під суворий контроль партійних органів [8].

Так, в основі шлюбу і кохання, за твердженням теоретиків соціалізму, лежить почуття власності. Чоловік володіє дружиною, тому й ревнує її. Виходячи заміж, жінка опиняється в сімейному рабстві, вона змушена вирішувати побутові питання: прати, готувати їжу, стежити за дітьми, забезпечувати комфортне життя чоловіка. Кохання сприймалося як «ідеологічне лушпиння», тобто як щось важливе, але не те, що мало основне значення [9].

У новому світі все мало бути по-новому. Основою життя нової людини повинна була стати колективна праця і суспільно-корисна діяльність. У випадку з чоловіками реалізувати такий підхід було відносно легко, оскільки їхню свободу від побуту забезпечували жінки. Але що ж робити з жінками, які повинні були стати рівноправними товаришками по боротьбі та будівництву нового світу? Адже якщо їх звільнити від «кухонного рабства», то хто повинен прати, готувати, виховувати дітей? І що ж робити з почуттям власності, на якому раніше базувалася сім'я? Відповіді на ці питання стали причиною появи концепції «нового побуту». Якщо основою старого побуту були окремі сім'ї, то основою побуту нового мали стати комуні – великі об'єднання людей, що існують на принципах усуспільнення майна і спільного ведення господарства. Готувати їжу, прати одяг, стежити за дітьми пропонувалося на громадських засадах.

Практичним втіленням «нового побуту» стають будинки-комуні. Ідеї створення комун вперше з'явилися ще в XIX ст. і були сформульовані французьким соціалістом-утопістом Шарлем Фур'є (1772 – 1837 рр.). Його послідовники створили «фаланстери» – тип житла, в якому люди мали можливість жити на колективістських принципах, ведучи спільне господарство, відмовившись від усього приватного, особистого. Жодна зі створених комун не проіснувала довше 12 років, але основу було закладено [13].

Для 1920-х – першої половини 1930-х рр. зразковим місцем проживання став будинок-комуна, основною ідеєю якої був принцип – «всі разом». Приватне розумілося як міщанське, тобто суто мерзенне. Ідеалом проголошується свідомий пролетар-колективіст, громадський працівник, для якого в майбутньому не існуватиме навіть сім'ї як пережитку минулого. Жінку активно відлучають від ролі домогосподарки: обід – в їдальні, діти – в яслах-садочку-школі, а сама – на мітинг чи на диспут.

Архітектор Георгій Крутіков представив проєкт летючого міста-комуні. Він пропонував залишити землю тільки для праці, активного відпочинку та культурного дозвілля, а житлові приміщення

перенести в надземні поселення. Інший мрійник – Віктор Калмиков – створює свій «Сатурн» – план мегаполісу, розташованого в кільці, яке огортає планету. Зрозуміло, що і це місто-кільце теж було комуною [7].

Основний акцент в радянських комунах робився на створенні громадської інфраструктури, яка забезпечувала потреби комунарів. Питання харчування повинні були вирішуватися в громадських їдальнях, прання білизни – в пральнях, дозвілля і спілкування – в клубах і бібліотеках, а дітей передбачалося виховувати в дитячих садках.

Зазвичай проект складався з кількох будівель. У комплексі будинку-комуни створювали колективну інфраструктуру, яка дозволяла вирішувати побутові питання: перш за все, це простір для повсякденних занять – колективна кухня або громадська їдальня, пральня, дитячий садок і ясла. Другий неодмінний атрибут – це простір, на якому мешканці комуни можуть зустрічатися і спілкуватися. Третя складова – інфраструктура для дозвілля і суспільного життя: клуб, бібліотека, гімнастичний зал, солярій на даху [13]. Передбачалося, що дозвілля комунара неодмінно повинно бути колективним, тому нормою були колективні свята.

В кінці 1920-х рр. «Товариством радянських архітекторів» були розроблені стандартні типи «комірок» – варіанти планування індивідуальних приміщень для будинків-комун. Очікувалося, що в невеликих приміщеннях по одному і вдвох будуть жити самотні громадяни без дітей, тому їм буде простіше і комфортніше користуватися колективними зручностями. Квартири в цих будинках планувалися багаторівневими. Відкривши двері, людина потрапляла в загальний для двох квартир хол-передпокій, звідки вгору і вниз, в «комірки», вели сходи. Нижня «комірка» була однорівнева, а верхня ділилася ще на дві – на першій розміщувалася вітальня і кухня, на другій – спальня і душ. Згідно з початковим проектом навіть ванні кімнати мали бути колективними та розташовуватися біля ліфтів, а в «комірках» передбачалися тільки вмивальник і душ. Стрічкове скління дозволяло освітлювати приміщення, а розташування вікон забезпечувало провітрювання, що мало сприяти боротьбі з туберкульозом – одним із головних захворювань того часу. Вікна та частина дверей, зокрема двері до душу та туалету, мали бути зроблені розсувними на коліщатках [9].

Архітектори таких будинків прагнули досягти постійної зміни просторових відчуттів [13]. Це виражалося в освітленні та забарвленні житлових приміщень. Для просторового розширення за допомогою системи освітлення використовували розташовану майже під стелею горизонтальну світлову стрічку і холодну гамму забарвлення. Колір використовувався і для орієнтації у внутрішньому просторі та для функціонального забарвлення оточуючих предметів. Так, кожна пара суміжних дверей в коридорі фарбувалася в чорний і білий кольори для відмінності «верхніх» і «нижніх» «комірок».

Спочатку ідеї створення будинків-комун були сприйняті з ентузіазмом. Це було пов'язано, перш за все, з тим, що після революції в країні досить швидко почала розвиватися промисловість, що призвело до прискореної урбанізації. Міське населення вимагало нового житла [4, с. 139]. Однак з часом їхнє існування все більше піддавалось критиці [13].

Для пропаганди поняття «новий побут» серед жіночого населення країни, значну роль відігравали створені при ЦК РКП (б) відділи по роботі серед жінок, відомі у народі як жінвідділи. Вони мали проводити агітацію серед жінок-трудівниць з метою залучення їх до радянського і професійного будівництва, навчати та спрямовувати діяльність парткомів у галузі роботи серед жінок, брати участь у розробці питань загальнопартійного будівництва, вносити пропозиції з питань, пов'язаних

із фактичним побутовим «розкріпаченням» жінки. Перші роки радянської влади характеризувалися появою книг, брошур, статей відповідної тематики [10].

З другої половини 1920-х рр. до жінвідділів надходили циркуляри, інструкції, в яких вимагалось звертати особливу увагу на особисте життя робітників, особливо комуністів та «відповідальних робітників». Так, зокрема, до відділу Чернігівського губернського ВККП(б)У по роботі серед жінок 12 жовтня 1929 р. надійшов циркуляр, в якому наголошувалось, що нові форми побуту не можна нав'язувати силою, а лише шляхом культурної та пропагандистської роботи [1, арк. 37]. Виносались пропозиції щодо анонімного анкетування побутових умов робітників з особливим акцентом на виявленні застарілих форм побуту.

В цьому циркулярі вказувались заходи, рекомендовані жінвідділу для впровадження «нового побуту», серед яких зустрічаємо, наприклад, ознайомлення робітників та комуністів з питаннями «нового побуту», залучення дружин комуністів до суспільної роботи, організація дитячих будинків та їдалень, розвиток клубів, боротьба з релігійною обрядовістю, забобонами та навіть боротьба з нецензурною лексикою [1, арк. 38]. При цьому вказувалось, що подібна робота особливо важлива в сільській місцевості, де залишилось найбільше пережитків минулого [3, арк. 42].

Наголошувалось, що саме колективне виховання дітей державою звільняло жінку від домашніх справ та надавало їй можливість брати активну участь у суспільному житті [6, с. 1].

Способи звільнення жінки доповнювалися також яслами, дитячими будинками, піонерськими організаціями, будинками-комунами, трудовими школами, клубами, хатами-читальнями, колективними господарствами в селі, делегатськими зборами робітниць і селянок [5, с. 1]. Проте основна роль в організації соціального виховання покладалась на саму жінку [14, с. 1].

Для контролю за впровадженням «нового побуту» створювались спеціальні комісії при Губжінвідділах, делегатських зборах та на кожному пункті, де йшла робота серед жінок. Комісії складалися з представників жінвідділу, відділу охорони здоров'я, комітету КСМ, профорганізації, кооперації, компартії [2, арк. 38]. Комісії займалась різноманітними побутовими питаннями, наприклад, у 1923/24 р. комісія при Губжінвідділі розглядала наступні питання: соціального виховання, будівництва житла, дошкільної освіти, бюджетних асигнувань для фінансування впровадження колективного побуту на наступний рік [2, арк. 39]. Однак, впровадження «нового побуту» стикалося з низкою перепон і негараздів, які подекуди зазначались у звітах жінвідділів з усупільнення побуту. В основному вони були пов'язані з недостатнім фінансуванням. Так, наприклад, у 1927 р. в Україні існувало всього лише 195 ясел в містах та 800 в селах на 11 тис. нас. пунктів, але утримання в них коштувало від 24 – 54 руб. за дитину, що подекуди складало більш ніж половину середнього доходу [11, с. 37]. Було відкрито 176 жіночих консультацій в містах та 223 в селах та 117 їдалень, безумовно, цього не вистачало для обслуговування всього населення країни, що і зазначалось в подібних звітах [3, арк. 212].

На межі 1920 – 30-х рр. виявилось, що експеримент зі створення «нового побуту» не відповідає інтересам держави. Індустріалізація і колективізація вимагали достатньої кількості робітників, а «нові жінки», молоді дівчата не поспішали народжувати дітей. Окрім того, консервативно налаштована частина радянського керівництва з великим негативом ставилася до етичної складової експерименту. Адже частиною поняття «новий побут» був і новий тип кохання – товариське кохання, союз вільних і рівноправних членів трудового колективу [13]. Відносини між людьми, що укладають шлюб на основі такого кохання, тривають лише до тих пір, поки вони мають почуття один до одного.

Побут не обтяжував ці відносини, адже в комунах всі питання подібного роду вирішуються колективною інфраструктурою. У разі, якщо шлюб розпадається, велика частина обов'язків з виховання дітей залишається на колективі, тому жінка не боїться завершити відносини, якщо бачить в цьому необхідність.

На початку 1930-х рр. був прийнятий ряд постанов, які засуджували «перегини» в реалізації політики «нового побуту». Прихильників перетворень звинувачували у вульгарному розумінні та перекручуванні соціалістичних ідей.

Отже, «новий побут» – це результат пропаганди 1920-х рр., коли питання побудови колективного та особистого простору було актуальним. Архітектурним рішенням стають будинки-комуни, основною ідеєю існування яких є усупільнення особистого. Особливе місце в новому побуті належить жінці, яка представлена також новим типом «жінки – будівниці соціалізму», що мала рівні права та можливості з чоловіком-пролетарем, вела активну трудову та суспільну діяльність, могла пожертвувати своїми інтересами задля «загального суспільного блага». При цьому особисте життя, соціальна незахищеність, сімейні негаразди залишалися в тіні. Це було пов'язано з тим, що людина сприймалася, перш за все, як істота усупільнена. Особливу роль відігравала пропаганда самими жінками ідеї «нового побуту» через жінвідділи, при цьому наголос робився на звільненні робітниці від традиційного патріархального суспільства.

Джерела та література:

1. ДАЧО (Державний архів Чернігівської області). Ф. П–10. Оп. 1. Спр. 52. 53 арк.
2. ДАЧО. Ф. П–10. Оп. 1. Спр. 242. 242 арк.
3. ДАЧО. Ф. П–10. Оп. 1. Спр. 484. 256 арк.
4. Борисенко М. В. Житло та побут міського населення України у 20 – 30-х роках ХХ століття: Монографія. К: ВД «Стилос». 2013. 270 с.
5. Волкова В. Роль работницы в социальном воспитании. *Страничка работницы*. 1920. № 2. С. 1.
6. Женщины-работницы. *Знамя Советов*. 1920. 13 августа (№ 184). С. 1.
7. Иванкина Г. Площадь VS Кухня. *Завтра*. 30. 05. 2014. URL: <http://zavtra.ru/blogs/ploschad-vs-kuhnya> (дата звернення: 14.04.2018).
8. Лахач Т. Історія шлюбно-сімейних відносин у радянській Україні 1920-х років в умовах повсякденності. *«Історія повсякденності: теорія та практика»*: матеріали Всеукр. наук. конф., Переяслав-Хмельницький. 14 – 15 трав. 2010 р. Переяслав-Хмельницький. 2010. С. 131–133. URL:<http://history.org.ua/LiberUA/978-966-2464-02-3/43.pdf> (дата звернення: 14.04.2018).
9. Маркс К., Энгельс Ф., Ленин В. И. Брак и сім'я. О диалектическом и историческом материализме. Москва: Политиздат. 1984. URL: <http://marxistphilosophy.org/diahismat/index.htm> (дата звернення: 14.04.2018).
10. Мирошниченко М. И. Содержание первой советской гендерной модели в 1920-е гг. *Вестник Южно-Уральского государственного университета*. Серия «Социально-гуманитарные науки». 2015. № 1. URL: <http://vestnik.susu.ru/humanities/article/view/3113/2906> (дата звернення: 14.04.2018).
11. Мовчан О. М. Прибутки робітничих родин в УСПР у 1920-ті рр. Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. 2010. № 19. С. 34–58. URL:http://history.org.ua/JournALL/pro/pro_2010_19_1/4.pdf (дата звернення: 15.04.2018).
12. Новий академічний тлумачний словник. URL:<http://sum.in.ua/s/novyj> (дата звернення: 14.04.2018).
13. Пушкарев А. Дома-коммуны. Дом, интерьер. 20. 04. 2011. URL:[HTTP://WWW.DOMINTERIER.RU/?P=2853](http://WWW.DOMINTERIER.RU/?P=2853) (дата звернення: 14.04.2018).
14. Страничка из жизни детского сада. *Страничка работницы*. 1920. № 1. С. 1.

ГРОМАДСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ О. ХАНЕНКА

У статті здійснено аналіз громадської діяльності Олександра Івановича Ханенка (1816 – 1895), що була переважно пов'язана з Чернігівською губернією. Особлива увага приділена участі О. Ханенка у реалізації на теренах губернії низки реформ, що у середині XIX ст. були ініційовані імперським урядом.

Ключові слова: О. Ханенко, громадська діяльність, Чернігівська губернія, реформи, дворянське зібрання.

Відомий громадський діяч Чернігівщини, історик та збирач старожитностей Олександр Іванович Ханенко походив з відомого роду, який мав козацько-старшинське коріння. Представники родини Ханенків залишили помітний слід в історії України. Чимало з них уславились у військовій, державницькій та культурній сферах.

Родинне оточення мало великий вплив на становлення О. Ханенка, який зростав і формувався під впливом освічених родичів, у атмосфері поваги до українських звичаїв і традицій, любові до рідної землі. Таке середовище сприяло формуванню духовно багаті особистості, з активною життєвою позицією, небайдужою до проблем оточуючих. Адже саме таким був О. Ханенко.

Народився О. Ханенко 12 липня 1816 р. у с. Городище Стародубського повіту Чернігівської губернії. Батько О. Ханенка, Іван Іванович Ханенко, був військовим, юнкером Кавалергардського полку, корнетом Ізюмського гусарського полку. У відставку вийшов у чині штабс-ротмістра [16, с. 49–50]. У 1846 – 1847 рр. І. Ханенко був почесним наглядачем повітового училища в Київському навчальному окрузі. В. Белінський, який приятелював з І. Ханенком, згадував про нього у листі до В. Боткіна: «Прекрасный, благородный, чудесный человек, рожденный для идеи, но гибнущий в естественной потребности. Это тем досаднее, что знает славно по-немецки. Прими его, как брата моего сердца, и, пуше всего, натолкни его на немецкие книги, которые могут познакомить его с духом Гегеля. Он человек достаточный и может купить. Возьми его в руки и буди, буди, пока не проснется.» [13, с. 177].

Мати О. Ханенка – Катерина Іванівна Третьякова була поміщицею с. Лісконог.

Подружжя Івана та Катерини Ханенків мало трьох синів, Олександра, Івана, Михайла, та три дочки. Як зазначав О. Лазаревський, всі три брати отримали гарну освіту, за його припущенням, у Московському благородному пансіоні, і всі вони мали літературну жилку.

У першій половині XIX ст. у дворянському середовищі Лівобережної України поширеною була практика відправляти дітей з метою здобуття вищої освіти до Санкт-Петербурга, Москви або ж за кордон. [15, с. 26–36].

Відомості про здобуття освіти О. Ханенком неоднозначні. О. Лазаревський стверджував, що він навчався у Московському благородному пансіоні. В. Модзалевський вважав, що О. Ханенко був студентом Московського університету, але не закінчив його. Останнє підтверджується атестатом з Міністерства іноземних справ, в якому зазначається, що О. Ханенко вступив до Імператорського Московського університету, слухав там лекції по відділу словесних наук, проте не закінчив повного курсу і «по прошенію» з університету був звільнений [3, арк. 197].

На початку XIX ст. Московський університет відзначався демократичним складом студентів та професорів. Це, насамперед, визначалося широким поширенням серед учнів і викладачів передових ідей, під впливом яких опинився і О. Ханенко. У цей час університет займав провідне місце у суспільному житті Російської імперії. Його вихованцями були й члени декабристських організацій. Слухачами лекцій в університеті у часи навчання О. Ханенка були В. Белінський, А. Герцен, Н. Огарьов, Н. Станкевич та ін. Усі ці фактори, без сумніву, впливали і на особистість О. Ханенка [20, с. 62–72].

Професійна діяльність О. Ханенка була переважно пов'язана з Чернігівською губернією. Саме тут після навчання в Московському університеті він працював на різних посадах.

На державній службі О. Ханенко стартував 7 липня 1835 р. в канцелярії чернігівського цивільного губернатора, куди його призначили канцеляристом. Цю посаду він полишив 13 жовтня 1836 р. за власним бажанням [3, арк. 197]. Канцелярія була основним органом, через який здійснювала управління вища державна влада [14, с. 70].

7 червня 1836 р. О. Ханенку було надано чин колезького реєстратора [1, арк. 976 зв.]. Це найнижчий цивільний чин у Російській імперії: згідно Табелю про ранги, він відносився до 14 класу.

14 травня 1837 р. О. Ханенко був направлений в Санкт-Петербурзький Головний архів канцеляристом. Указом Сенату від 24 лютого 1838 р. йому надали звання колезького реєстратора «со старшинством». З 1 лютого 1839 р. О. Ханенко займав посаду помічника столоначальника того ж архіву. У 1840 р. «согласно прошенію» через хворобу та домашні обставини був звільнений з посади [3, арк. 200].

10 жовтня 1840 р. О. Ханенка було обрано депутатом Чернігівського дворянського депутатського зібрання від дворянства Стародубського повіту. На цій посаді він перебував впродовж трьох років [3, арк. 200]. У першій половині XIX ст. дворянські депутатські зібрання, офіційно регламентовані згідно до змісту «Жалованої грамоти дворянству» 1785 р., займалися розглядом справ претендентів на російське дворянство.

16 березня 1841 р. Міністр Народної освіти призначив О. Ханенка наглядачем Погарського повітового училища, де він перебував до жовтня 1846 р. і викладав «отечествоведение». Директор училищ Чернігівської губернії Я. Ростовцев у листі до Попечителя Київського навчального округу С. Давидова зазначав, що О. Ханенко згоден відмовитись від посади депутата Чернігівського дворянського зібрання у зв'язку із призначенням наглядачем училища [5, арк. 1].

3 листопада 1845 р., без відриву від державної служби, О. Ханенко був обраний предводителем дворянства Суразького повіту. Предводитель дворянства обирався на загальному губернському дворянському зібранні і затверджувався губернатором. З огляду на особисті якості та службові здобутки, 12 травня 1848 р. О. Ханенка вдруге переобрали на цю посаду [1, арк. 978 зв.–979]. На ній він перебував до 14 травня 1849 р. [8, с. 367–368].

У 1846 р. О. Ханенко був обраний на 3 роки суразьким повітовим маршалом, а у 1858 р. – членом Чернігівського губернського комітету з поліпшення побуту селянства [9, с. 368]. Подібні дворянські комітети протягом березня – жовтня 1858 р. були створені по всі губернії Російської імперії. О. Ханенко одразу ж заявив про себе як прихильника реформи, що мала на меті скасування кріпацтва. Він працював у складі комітету до його ліквідації у лютому 1859 р. [12, с. 11].

16 липня 1860 р. було утворено Чернігівську межову палату і дворянство Чернігівської губернії обрало О. Ханенка її членом. На цій посаді він перебував кілька трирічних термінів поспіль [7,

с. 1]. Межова палата в Чернігові працювала у 1859 – 1890-х рр. Функції палати передбачали нагляд за відповідністю ходу Генерального межування діючим законам, контроль за діяльністю повітових межових комісій, затвердження їх рішень. Межові палати були вищою судовою інстанцією у розгляді справ щодо межування: вони розглядали апеляції на рішення повітових комісій та проводили слідство по скаргах на посадові порушення.

3 жовтня 1864 р. О. Ханенку було надано чин колезького радника. За службові досягнення 7 грудня 1867 р. імператор Олександр II розпорядився нагородити його орденом Св. Станіслава 2 ступеня [6].

У 60-х рр. XIX ст. О. Ханенко перебував на посаді члена Чернігівського губернського у селянських справах присутствія та вів активне громадське життя.

О. Ханенко мав безпосереднє відношення до створення у Чернігові в 1865 році жіночої гімназії. Увійшовши до складу Тимчасового комітету для обговорення питання про заснування у Чернігові жіночої гімназії, він приймав активну участь у фундації даного навчального закладу. Гімназія була створена за сприяння князя С. Голіцина. 4 березня 1865 р. на квартирі останнього відбулося перше засідання «совещательного комитета», де обговорювалося питання про створення гімназії. В цьому засіданні брав участь і О. Ханенко як член губернського по селянським справам присутствія.

Гімназія була заснована як училище 1-го розряду. Спочатку заклад тимчасово розташовувався в кам'яному будинку, де знаходилось Ланкастерське приходське училище. А у 1867 р. поряд з будинком Дворянського зібрання було зведено окремих будинок для гімназії. Подібний заклад, який давав загальну освіту значному числу дівчат, забезпечував велику кількість сільських шкіл вчителями, мав величезне значення для губернії [21, с. 63–71].

У наступні роки О. Ханенко був дійсним членом «Общества вспомоществования нуждающимся воспитанницам Черниговской женской гимназии» і підтримував її грошовими внесками [19, с. 117].

Свою діяльність О. Ханенко провадив у руслі активної участі у різного роду громадських ініціативах. Так, 18 червня 1865 р. О. Ханенка було призначено директором Чернігівського «попечительного о тюрьмах комитета». Згідно інформації, вміщеної у листі Президента Товариства князя В. Трубецького до Чернігівського губернатора М. Жукова, метою комітету було «спостереження і нагляд за злочинцями шляхом настанов їх в законі Божому, моральності, праці й заняттях, у співчутті, людяності..., що повинно привести їх до каяття, ... усунути те, що може ще більше їх зіпсувати». На підставі імператорського рескрипту від 17 червня 1827 р. тюремні комітети отримали в безпосереднє розпорядження «кормові гроші» для засуджених.

З 7 липня 1865 р. по 7 вересня 1876 р. О. Ханенко займав посаду директора Чернігівського дитячого притулку [9, с. 1–3]. Залишивши посаду директора, він тривалий час був дійсним членом Чернігівського губернського попечительства дитячих притулків, щорічно жертвував кошти на їх потреби [18, с. 116].

Після прийняття «Положення про губернські та повітові земські установи» сирітський будинок перейшов з підпорядкування Приказу громадської опіки до губернського земства. Дитячий притулок того часу в Чернігові налічував 75 вихованців. Рішення про зарахування дітей до сирітського дому приймала міська управа, розглядаючи клопотання батьків або родичів. За соціальним походженням переважна більшість вихованців притулку належала до селянства, міщанства, рідше серед них зустрічалися діти солдат, купців, чиновників та дворян [17, с. 49].

За службові заслуги 15 травня 1883 р. О. Ханенку було надано чин дійсного статського радника. Він був нагороджений орденами Св. Володимира 3-го і 4-го ступенів [2, арк. 86], Св. Анни і Св. Станіслава 2-го ступеня [10] та медалями: бронзовою на Андріївській стрічці в пам'ять про російсько-турецьку війну 1853 – 1856 рр. та срібною на Олександрівській стрічці за особистий внесок у справу визволення селян з кріпосної залежності [7, с. 2].

25 травня 1884 р. Чернігівське губернське дворянське зібрання обрало О. Ханенка депутатом для розкладки приватних дворянських повинностей по Стародубському й Суразькому повітах. 16 червня того ж року він був затверджений на цій посаді [18, с. 231].

О. Ханенко долучився й до запровадження земської реформи в Чернігівській губернії. Відповідно до положення про реформу з 7 липня 1864 р. до 23 червня 1865 р. функціонував Чернігівський тимчасовий губернський комітет, членом якого був О. Ханенко [4, арк. 1]. Разом з іншими членами комітету він вживав заходів щодо організації в губернії органів місцевого самоврядування – земських установ. Як свідчать записи у журналах засідань комітету, О. Ханенко брав участь у обговоренні основних положень реформи, зокрема питань про обрання гласних, надання духовенству, землевласникам та жінкам права брати участь у виборчих з'їздах, визначав процедуру обрання в повітову та земську управи, особливості проведення з'їздів виборців у містах та ін. [4, арк. 2–15].

Впродовж 1865 – 1876 рр. О. Ханенко п'ять разів поспіль обирався на річні терміни гласним Стародубського повітового і Чернігівського губернського земських зібрань. Вперше губернським гласним він був обраний 5 липня 1865 р. у Стародубському повітовому земському зібранні.

Восени 1870 р. губернське земське зібрання переважною більшістю голосів обрало О. Ханенка головою губернської земської управи. Вдруге на цю посаду його було обрано 9 грудня 1871 р. На цій посаді він залишався протягом наступних трьох років до 14 грудня 1874 р. У 1870 – 1880-х рр. 1871 – 1873 і 1883 – 1885 рр. повноваження гласного губернського земського зібрання йому довірили виборці Чернігівського повіту [19, с. 118–119].

Перебуваючи на державній службі, О. Ханенко одночасно тривалий час був дійсним членом та помічником голови Чернігівського губернського статистичного комітету, членом-співробітником Російського географічного товариства. Він також був членом братства Св. Михайла, князя Чернігівського, на користь якого регулярно сплачував грошові внески [11].

Як людина активна та небайдужа до минувшини свого народу, О. Ханенко захоплювався колекціонуванням стародруків. Він зібрав велику бібліотеку, до якої входили «старые южнорусские книги, черниговские и киевские издания XVII и XVIII в.» [9, с. 367]. О. Ханенко ділився книгами зі своєї бібліотеки, а також документами з фамільного архіву, які знаходилися в с. Городище Стародубського повіту, з дослідниками історії України [12, с. 9].

Він вів активне спілкування з представниками тогочасної еліти. На різних етапах свого життя він підтримував ділові, а також людські відносини з Л. Глібовим, О. Лазаревським, М. Костомаровим, О. Кістяківським та іншими. У спогадах своїх сучасників постає людиною щирою, доброю, сердечною, здатною прийти на допомогу в скрутний час.

Отже, поєднуючи службову діяльність з громадською, О. Ханенко неодноразово обирався на громадські посади члена училищної ради, губернського гласного, голови опікунської ради та ін. Багато разів він обирався депутатом дворянських зібрань. О. Ханенко був причетний до реалізації реформи по звільненню селян з кріпосної залежності, взяв найактивнішу участь у створенні Чернігівської жіночої гімназії, активно впроваджував на Чернігівщині земську реформу.

Джерела та література:

1. Формулярные списки о службе чиновников разных присутственных мест. 1848 г. *ДАЧО* (Державний архів Чернігівської області). Ф. 127. Оп. 14. Спр. 2111. 1253 арк.
2. Формулярные списки о службе чиновников учреждений губернии. 1827–1830 гг. *ДАЧО*. Ф. 127. Оп. 17. Спр. 1724. 386 арк.
3. Дело о службе Черниговского губернского и уездных предводителей дворянства и депутатов дворянского депутатского собрания. 31 октября 1838 – 2 июля 1848 гг. *ДАЧО*. Ф. 133. Оп. 1. Спр. 283. 400 арк.
4. Журналы заседаний Черниговского временного губернского комитета. 1864–1865. *ДАЧО*. Ф. 776. Оп. 1. Спр. 1. 85 арк.
5. Повідомлення директора училищ Чернігівської губернії Я. П. Ростовцева Попечителю Київського навчального округу. *Центральний державний історичний архів України*. Ф. 707. Оп. 7. Спр. 117. 20 арк.
6. В день 7 сентября император соизволил пожаловать члена от дворян Черниговской межевой палаты А. Ханенко... *Черниговские губернские ведомости*. 1867. № 49. 3 декабря. Часть официальная. С. 281.
7. Действительный статский советник Александр Иванович Ханенко (Некролог). *Черниговские губернские ведомости*. 1895. № 495. 6 июля. Часть неофициальная. С. 1–3.
8. Кістяківський О. Щоденник (1880 – 1885). Київ: Наукова думка, 1995. Т. 2. 583 с.
9. Лазаревский А. Александр Иванович Ханенко (Некролог). *Киевская старина*. 1895. Т. 50. № 9. С. 367–368.
10. Ханенко А. Рассказы о старине. *Русский архив*. 1868. С. 1070–1079.
11. Список членов Братства св. Михаила, князя Черниговского, за 1894 – 1895 год. *Черниговские епархиальные известия*. 1896. № 11. 1 июня. Часть официальная. С. 399.
12. Герасименко Н. О. І. Ханенко та його рід. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики*. К., 2014. Число 24. С. 6–16.
13. Избранные философские сочинения / под ред. М. Т. Иовчука. Москва: ОГИЗ, 1941. 562 с.
14. Леміш Н. О. Канцелярія Чернігівського цивільного губернатора: особливості побудови, функціонування та реорганізації в першій половині ХІХ ст. *Сумська старовина*. 2010. № XXXI-XXXII. С. 67–73.
15. Литвинова Т. Освітні стратегії і соціальна відповідальність дворянства Лівобережної України в першій половині ХІХ ст. *Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: зб. наук. праць*. Дніпропетровськ: Видавництво ДНУ, 2012. Вип. 11. С. 26–36.
16. Модзалевський В. Л. Малороссийский родословник / упоряд. В. Томазов. Київ, 2004. Т. 5. Вип. 3. 80 с.
17. Морозова А. З історії Чернігівського сирітського будинку. *Сіверянський літопис*. 2008. № 1. С. 47–53.
18. Рахно О. Історіограф Чернігівської губернії (О. І. Ханенко). *Краснзнавство*. 2009. № 3. С. 228–233.
19. Рахно О. Чернігівські земці (історико-біографічні нариси). Чернігів: Чернігівські обереги, 2009. С. 115–131.
20. Феофанов А. М. Университет и общество: студенты Московского университета XVIII – начала XIX века (социальное происхождение и быт). *Вестник Волжского университета им. В. Н. Татищева*. 2010. № 4. С. 62–72.
21. Хижняков В. М. Чернігівська старовина. Чернігів: Десна-Поліграф, 2016. 352 с.

ЦЕРКОВНО-ПОЛІТИЧНІ ТА КАНОНІЧНІ ОСНОВИ РОЗДІЛЕННЯ КИЇВСЬКОЇ МИТРОПОЛІЇ У СЕРЕДИНІ XIII ст. – НА ПОЧАТКУ XV ст.

У статті розглянуто діяльність та роль Київських митрополитів сер. III – поч XV ст. в руслі проблеми розділення митрополії, висвітлено суперечливі церковно-політичні обставини життя митрополії та вплив діяльності Київських архієреїв на міжнародне церковно-політичне життя Східної Європи пізнього Середньовіччя. Особливу увагу приділено суперечливим свідченням і поглядам щодо ролі митрополитів в житті Київського православного діоцезу як єдиного цілого загалом та розділених його частин (Литовської, Галицької, Київсько-Московської) зокрема.

Ключові слова: Київська митрополія, Велике князівство Литовське, розділення діоцезу, митрополит, анафема, Новоградівський собор, канонічність, кафедра.

Православна Київська митрополія в часі XIII-XV ст. на східнослов'янських теренах часто не була єдиною: довкола Київської кафедри постійно спалахували гострі церковно-політичні суперечки й конфлікти, які призводили до роз'єднання митрополії та дестабілізації духовного й політичного життя на колишніх землях Київської Русі. В роки монгольської залежності руських земель та польсько-литовську добу (XIII – поч. XV ст.) церковно-політична ситуація навколо Київської митрополії значно загострилась, що пояснюється монгольським спустошенням східнослов'янських князівств, прагненням політичних сил нових держав (Галицько-Волинської держави, Великого князівства Литовського та Московії) до гегемонії на колишніх землях Київської Русі. Саме в той час почали виірвати й проявлятися глибинні церковно-політичні суперечності, які ставили питання формування окремих діоцезів Києво-Руської митрополії та канонічності їх існування. Ці суперечності продовжують й надалі існувати в Українській Православній Церкві. Саме ґрунтовне розуміння канонічних та політичних проблем отримання православним діоцезом статусу автономії та автокефалії може дати шлях до вирішення й нинішньої складної церковно-політичної ситуації в Україні.

Більшість досліджень історії Київської митрополії висвітлено у працях як зарубіжних науковців та істориків Церкви, так і вітчизняних дослідників. Серед дореволюційних істориків слід особливо виділити митр. Макарія (Булгакова) [7], Є. Голубинського, А. Карташова [5] та ін., які висвітлили життя Київської митрополії в руслі історії всієї Руської Церкви. Серед сучасних зарубіжних дослідників варто згадати Г. Прохорова, А. Турилова, П. Знаменського [3], В. Петрушко [11] та ін. Серед вітчизняних науковців-істориків слід виділити Ю. Пелешенка [10], І. Власовського [1], В. Ульяновського [15], архієп. Ігоря (Ісіченко) [4]. Щодо питань канонічного православного права, яке також неможливо обійти увагою, слід згадати праці єп. Никодима (Мілаша) [8], прот. Владислава (Ципіна) [16], прот. Василя (Заєва) [2] тощо.

У добу монгольського ярма на Руських землях роль Київських митрополитів у церковному й політичному житті значно посилилась, що об'єктивно пояснювалось необхідністю відновлення соціально-культурного життя на руських землях. У ту ж пору, як зазначав А. Карташов, почала закріплюватися практика хіротонії кандидатів серед обранців місцевої руської влади [5, с. 339]. Історію Київської митрополії другої половини XIII – початку XV ст. умовно можна розділити на два періоди: час перебування митрополічної кафедри у Києві (від митр. Кирила III до митр. Петра) та Москов-

ський період Київської митрополичої кафедри (від остаточного перенесення кафедри до Москви митр. Петром і надалі).

Міждержавна боротьба за Київську кафедру зумовлювалась і самою роллю предстоятеля Руської Церкви у тогочасному суспільно-духовному і політичному житті. Велике значення Київського митрополита не тільки у відношенні церковно-релігійному, але і в національно-політичному, як морально й церковно-правового об'єднуючого осередку для східнослов'янських племен в роз'єднаних і часто ворожих одне до одного князівствах, добре розуміли видатні князі ще в дотатарську добу. [1, с. 100]. В умовах монгольської залежності, а надалі посилення Литовського князівства, Польського королівства, Галицько-Волинської держави та князівств Північно-Східної Русі значення митрополитів для релігійного та політичного життя східнослов'янського світу значно посилилось.

Дослідник В. Петрушко зазначає, що після страшного розгрому Русі Батиєм Київська митрополія мало цікавила візантійських ієрархів. Зносили з Царгородом, з причини татарського лихоліття, були перервані, сам патріарх митрополита не прислав, водночас князі Північно-Східної Русі не проявляли жодної ініціативи на той час. У зв'язку з цим у справі Київської митрополії почали втручатись галицько-волинські князі. Данило Галицький, у володінні якого знаходився і Київ, у 1242 р. провів на митрополичу кафедру свого кандидата – Кирила (митр. Кирило III, 1243 – 1281 pp.) [11, с. 86].

З часів митрополита Кирила III кафедра поступово почала відчувати певне віддалення Предстоятеля Руської Церкви від управління церковними справами безпосередньо Київської землі. Як вказував А. Карташов, за збереженими пам'ятками можна зробити висновок, що попередники митр. Кирила III досить міцно й осіло перебували в кафедральному Києві; ніхто з них ще ніколи не бував у Північній Русі [5, с. 291]. З іншого боку, практично з початку правління митр. Кирила III, навпаки, майже не перебуває у кафедральному Києві, а присвячує більшу частину свого часу поїздкам по землям тогочасної Русі. З 1250 р. Предстоятель Київської митрополії був уже у Володимирі-на-Клязьмі. А. Карташов характеризував це як «перше, рокове для Києва, розлучення митрополита зі своєю резиденцією» [5, с. 291].

І. Власовський так оцінює перебування на чолі Київської кафедри митр. Кирила III: «Він започаткував своєю діяльністю ряд тих церковних ієрархів з українців, що впродовж історії взаємовідносин України з Московською державою відіграли значну роль в політичному зміцненні і культурному піднесенні Московії» [1, с. 102]. В контексті доцільності перенесення кафедри ми можемо спостерігати складне переплетення різноманітних суперечливих політичних та соціальних проблем на території великої Київської митрополії. Митр. Макарій (Булгаков), описуючи причини перенесення митрополичої кафедри з Києва, вказував на доцільність обрання новим місцеперебуванням Київського митрополита Володимир-на-Клязьмі, оскільки «на землях Північно-Східної Русі знаходилось більше багатолюдних єпархій, ніж на території Південно-Західної Русі»; на думку дослідника, перенесення митрополії до Галича надто віддалило б кафедру від земель Північно-Східної Русі, до того ж на той час у Володимирі не було свого єпископа (єпархією з 1239 р. керував єпископ Ростовський Кирило) [7, с. 846–847]. В той же час, як зазначає І. Власовський, землі Галицько-Волинської держави також потребували присутності митрополита у зв'язку з тиском на православ'я у XIII ст. з боку католицької церкви [1, с. 102]. Як не дивно, але митр. Кирило III, ймовірно, майже не відвідував Південно-Західної Русі, оскільки не збереглося жодної згадки про відвідування Предстоятелем Київської митрополії тамтешніх єпархій.

Наступником Кирила на митрополичій кафедрі став грек Максим. З 1285 р. новий очільник Руської Церкви прибув до Володимирської кафедри; відриваючись від київської резиденції, і цей митрополит багато подорожував по ввіреном йому епархіям. Як у відношенні до митр. Кирила III, так і стосовно його наступника Никонівський літопис повторює свої слова: «он по обычаю своему хожаше по всей земле рустей, учаше, наказуяше, исправляше» [5, с. 291, 296]. За митр. Максима активізується соборне начало в Руській Православній Церкві в силу необхідності вирішувати найважливіші справи церковного життя.

Спочатку митр. Максим, як пише В. Петрушко, не збирався переїжджати до Володимира Суздальського, про що свідчать хіротонії архієреїв для Володимира-на-Клязьмі – єп. Іакова (1288 р.) та Симеона (1295 р.). Лише в 1299 р. Київський Предстоятель після переведення єпископа Симеона до Ростова все-ж таки вирішив перебраться з Києва до Володимира Суздальського. Це перенесення митрополії носило ще формальний характер (переносилось «седалище» митрополита, а не кафедра), так як митрополія продовжувала називатись Київською і ще не отримала згоди Царгородського патріарха на перенесення (дозвіл було отримано пізніше) [11, с. 93].

Слід зазначати, що це перенесення митрополії оцінюється і російськими істориками також неоднозначно. Зокрема, російський історик Церкви, архієпископ Філарет зазначав: «Переїзд митрополита на північ не міг не засмутити людність Півдня. Звикнувши бачити митрополита біля себе, сильні волинські князі почали домагатись окремого для себе митрополита півдня» [1, с. 103].

Ймовірно, вибір місцеперебування митрополита залежав також від внутрішньополітичної ситуації. Зокрема, в численних князівських міжусобицях, які були на той час нерідким явищем, саме Київський митрополит відігравав роль одного з найважливіших арбітрів поряд з рішенням хана Орди, але не завжди подібні втручання митрополита були вдалим. Зокрема, так про це пише С. М. Соловйов: «Максим не довго прожив на півночі: він не зміг виступити посередником в усобиці між синами Невського, тому намагався перешкодити усобиці між князями московським і тверським, але його старання залишилися марними» [14].

Щодо причин перенесення митрополичої кафедри в 1299 р. до Києва Никонівський літопис повідомляє: «митрополит Максим, не терпя татарского насилия, оставя митрополью и збежа из Киева, и весь Киев разбежался; а митрополит иде к Брянську, и оттоль иде в Суждальскую землю, и сов сем своим житьем и с крылосом» [5, с. 296]. Загалом можна помітити, що російські науковці вказують на доцільність вчинку Київського митрополита [7, с. 846–847; 11, с. 87], а українські історики характеризують перенесення митрополичої кафедри як побіг Київського митрополита із кафедрального міста [1, с. 102-104; 15, с. 26].

Перенесення митрополичої кафедри на північ порушило суперництво в Галичі, де онук Данила Юрій Львович почав намагатися заснувати самостійну митрополію. Князь Юрій I Львович за невідомих обставин перший добився утворення Галицької митрополії, окремої від Київської [1, с. 103]. Як вказує В. Ульяновський, досі немає єдиної думки щодо дати утворення Галицької митрополії (між 1301 – 1306 рр.) [15, с. 26]. Як зазначав А. Карташов, за свідомством грамоти короля Казимира 1371 р. можна зробити висновок, що першим Галицьким митрополитом був Ніфонт. Проте він перебував на чолі митрополії недовго – до смерті у 1305 р [5, с. 297–298]. Того ж року помер митрополит Київський Максим і був похований в Успенському соборі у Володимирі Суздальському, а не у Софії Київській. На думку І. Власовського, з перенесенням митрополичої кафедри велике національно-церковне та національно-державне значення, яке мав митрополит для українського народу в домонгольську добу, відтоді втрачалось для нього [1, с. 103].

Після смерті Ніфонта галицький князь Юрій I Львович послав до Константинополя в якості кандидата на Галицьку митрополію ігумена Ратненського монастиря Петра, вихідця з Галицько-Волинської Русі. Великий князь Володимирський Михайло Тверський послав свого кандидата – ігумена Геронтія. Врешті-решт імператор Андронік II Палеолог і патріарх Афанасій в якості компромісного варіанту скасували Галицьку митрополію, а на Київську кафедру був поставлений Петро. Як вважає І. Власовський, таким кроком візантійські ієрархи намагались задовольнити і Галицько-Волинського князя, кандидат якого міг дбати про стан і розвиток церковно-релігійного життя рідного народу, проте Петро, як пише дослідник, «став ревним помічником у здійсненні політично-державних планів московського князя Івана Калита» [1, с. 103]. Митрополит Петро майже безвиїзно прожив і останні роки життя у Москві, хоча на той час ще не йшла мова про офіційне перенесення митрополичої резиденції з великого центру – Володимира до невеликої Москви. За порадою Київського митрополита князь Іван Калита спішно заклав храм Успіння Пресвятої Богородиці в Москві, де Київський митрополит і був похований у грудні 1326 р.

На початку XIV ст. на політичній арені тогочасної Східної Європи посилюється Велике князівство Литовське, яке починає закономірно втручатись і у справи Київської митрополії. Важливу роль у прагненні отримати окремого митрополита для очільників князівства Литовського відіграла й політична боротьба між Москвою та Литвою у їх прагненні до великодержавності. Кожна з цих держав хотіла б мати авторитет «спадкоємиці Київської Русі». Щодо тогочасної церковно-політичної ситуації В. Ульяновський слушно зауважує: «Керівництво паствою на території ВКЛ, з яким Московське князівство не завжди було у приязних стосунках і часто у стані війни, виявлялося дуже нелегким для митрополита, який сидів у Москві». «Українська й білоруська людність, – продовжує дослідник, – десятиліттями не бачила свого наставника. Разом з тим, митрополити з Москви збирали податок з литовських територій і це викликало незадоволення місцевої влади» [15, с. 25]. Зокрема, так про це писав В. О. Ключевський: «Великі матеріальні кошти, якими володіла на той час руська церква, стали стікатися до Москви, сприяючи її збагаченню. Ще важливішим було моральне враження, справлене цим перенесенням митрополичої кафедри, на населення Північної Русі. Тут з великою довірою почали ставитись до московського князя, вважаючи, що всі його дії вчиняються з благословення верховного святителя руської церкви» [6, с. 311–312].

Як пише І. Власовський, є припущення, що перша Литовська митрополія була утворена вже за князя Гедиміна його стараннями. Зокрема, в «Каталозі» церков, підпорядкованих царгородському патріарху, зазначено, що при патріархові Іоанні Гликові й візантійському імператорі Андроникові Палеологові (1282 – 1320) було виділено окрему Литовську митрополію (ймовірно, вона включала лише Туровську і Пінську єпархії), яка, однак, була невдовзі скасована «зادля малого числа християн та близькості їх до Русі» [1, с. 108]. Як вказує В. Петрушко, Константинополю натоді була необхідна союзна допомога князівства Литовського, і до того ж новий митрополит міг бути поставлений ціною підкупу патріарха [11, с. 100].

Після смерті митр. Петра московський князь Іван Калита висунув свого кандидата на митрополічу кафедру – архімандрита Феодора, проте царгородський патріарх висвятив у митрополита Київського грека Феогноста. Даний факт може свідчити про посилення уваги патріархату до Київської митрополії. На той час Галицька митрополія вже була скасована, про що свідчить постановлення митр. Феогностом архієреїв на кафедрі у Галичі й Володимирі-Волинському у 1328 р.

Митр. Феогност, як зазначав А. Карташов, «у своїй громадянській політиці став настільки старанним москвичем, як тільки можна було очікувати від місцевого уродженця». За Феогноста роль

московських князів значно посилювалась: Київський митрополит наклав за вбивство ханських послів анафему на тверського князя, і останній втратив свій сильний вплив на Русі [5, с. 305]. До того ж, як вказував Карташов, новий митрополит допомагав московському князю у будівництві кам'яних храмів (в честь прп. Іоанна Ліствічника, ап. Петра, архістр. Михаїла та церкви Спаса на Бору). Також саме за митр. Феогноста відбулось остаточне перенесення митрополичої кафедри до Москви, так як там вже перебував великий князь. Митрополит Київський Феогност також активно сприяв канонізації нових руських святих – зокрема, у 1339 р. за грамотою патр. Іоанна Каліки був канонізований митр. Петро (він був першим приєднаним до лику святих серед Київських митрополитів). Цей факт також сприяв посиленню Московії [5, с. 306].

В часі перебування на чолі Київської кафедри Феогноста митрополія двічі зазнавала розділень – вперше у 1331 р., коли була відкрита окрема Галицька митрополія. На той час в актах Константинопольської патріархії, як вказує В. Петрушко, згадується митр. Феодор [11, с. 103] (Власовський називає Галицьким митрополитом Гавриїла) [1, с. 104]. Стараннями митр. Феогноста у 1332 р. Галицька митрополія знову була скасована царгородським патріархом [11, с. 103].

Вдруге митрополія була розділена у 1346 р. – на той час Галицький єпископ зміг добитися у Царгороді постановлення окремого Галицького митрополита. Натоді на території Галицької Русі, як вказує В. Петрушко, посилювався вплив католицизму, що було пов'язано з діяльністю останнього галицького князя Юрія II Болеслава, перехрещеного католика. Проте і цього разу новостворена митрополія не проіснувала довго – вже у 1347 р. візантійський імператор Іоанн Кантакузин та царгородський патріарх Ісидор Вухир ліквідували митрополію і підпорядкували п'ять єпископій Феогносту [11, с. 103–104].

Наступником митр. Феогноста на київській кафедрі з 1353 р. був Олексій, син знатного чернігівського боярина Феодора Бяконта, який перебрався з розореного Чернігова на службу до московського князя Даниїла Олександровича. Факт обрання русича на Київську кафедру вважався на той час виключним рішенням патріархії. Загалом у XIV-XV ст. загострилися відносини між руською та грецькою ієрархією з приводу висвяти Київських митрополитів – русичі намагались закріпити своїх кандидатів на митрополію, в той час як греки прагнули зберегти свій вплив в умовах натиску на імперію турків-осман та балканських народів – сербів та болгар.

Ще в 1353 р. царгородський патріарх за сприяння впливового литовського князя Ольгерда номінував, окрім Київського митрополита, окремого Литовського митрополита Романа (1353 – 1362 рр.). Дані рішення патріарха в значній мірі можна пояснити надзвичайно складною внутрішньополітичною обстановкою у Візантійській імперії, яка перебувала на межі краху, про що свідчить той факт, що у 1354 році імператор Іоанн V Палеолог, відчайдушно шукаючи порятунку на Заході, прийняв католицизм і почав роздавати останні грецькі території імперії італійцям в обмін на їхню обіцянку військово-морської допомоги проти турків. Митрополит Роман, окрім ввірених йому литовських єпархій, намагався поширити свою юрисдикцію і на Київ, в чому йому активно сприяв Ольгерд Гедимінович. Новий очільник литовського діоцезу невдовзі зайняв Київ, а самого митр. Олексія було взято в полон за наказом литовського князя Ольгерда.

Врешті у 1362 р. митр. Роман помер, проте боротьба за окремого литовського митрополита не припинилася. Як слушно вказує І. Власовський, царгородська патріархія була поставлена у скрутне становище між двома політичними силами Східної Європи – великими князями московськими та литовськими; у своїй політиці Константинополь був змушений намагатися знаходити посереднє рішення і задовольняти обидві сторони [6, с.109].

У 1355 р. за сприяння митр. Олексія відбулось офіційно-канонічне перенесення митрополичої кафедри до Володимира-на-Клязьмі. Митр. Олексій, як намісник Феогноста, вже носив титул Володимирського митрополита, залишаючись при цьому водночас і «митрополитом Київським і всієї Русі». Вийнятковим водночас є той факт, що після смерті московсько-володимирського князя Івана Івановича в 1359 р. митрополит Олексій прямо призначався регентом над малолітнім спадкоємцем Дмитром Івановичем, на деякий час фактично поєднавши функції духовного очільника та світського володаря [5, с. 310]. Це був єдиний прецедент регентства Київського митрополита на всій території східнослов'янських православних держав. Ця подія свідчить про дуже тісні зв'язки між церковною та політичною владою в князівствах Північно-Східної Русі, завдяки яким Московія змогла посилити свій вплив. Водночас ми не можемо спостерігати подібних зв'язків між світською та церковною владою у Великому князівстві Литовському та Галицько-Волинській державі.

У 1370 р. польський король Казимир звернувся до патріарха Філофея з проханням поновити митрополію на галицьких землях. Казимир заявляв, що кандидат на митрополичу кафедру вже обраний – єпископ Антоній. Врешті у 1371 р. патріарх відновив Галицьку митрополію, і Антоній отримав право висвяти єпископів [15, с. 27]. Слід зазначити, що польський король та литовська шляхта часто використовувала в якості важеля впливу на царгородську патріархію погрози переведення своїх підлеглих у католицизм. Зокрема, польський король Казимир погрожував царгородському патріарху в 1370 р.: «Поставте Антонія митрополитом, щоб не зник і не пропав закон русинів. А якщо не буде Божого і Вашого благословення на цього чоловіка, то потім не жалуйтеся на нас: прийдеться хрестити русинів на латинську віру...» [15, с. 27].

Утворення Галицької митрополії ще більше загострило конфлікт навколо проблеми окремої Литовської кафедри. Православний болгарський ієромонах Кипріан дуже сподобався великому князю Ольгерду, і він став кандидатом на Київську митрополію. Православні литовські князі склали грамоту до Царгородського патріарха, у якій, посилаючись на прецедент з Галицькою митрополією і погрожуючи переходом у католицизм, вимагали висвячення окремого Литовського митрополита. Врешті у 1376 р. патріарх висвятив Кипріана на окрему Київську митрополію. Таким чином, у 70-х рр. XIV ст. Київська митрополія зазнала найбільшого роз'єднання: фактично у кожній самостійній державі була утворена окрема православна митрополія. На чолі Київської кафедри перебував Кипріан, на Московській до 1378 р. – Олексій, Галицьку митрополію очолював Антоній.

Після смерті митр. Олексія у 1378 р. московські князі не захотіли приймати Кипріана Цамблака як ставленика литовського князя, і тому Київський митрополит був змушений певний час (1378 – 1380, 1383 – 1390 рр.) жити в Києві. У Москві тимчасово справами митрополії управляв ставленик Дмитрія Донського, ігумен Спаського монастиря Михаїл, за прізвиськом Мітяй (керував справами митрополії до 1380 р.). У 1380 р. патріарх надав Кипріану Малу Русь і Литву, а Московського архієрея (колишнього архімандрита Пімена) висвятив на митрополію Великої Русі. Великий князь не визнав архімандрита Пімена, і запросив до себе митр. Кипріана. Проте у 1383 р. після розриву стосунків з московським князем Кипріан знову повернувся до Києва. Московсько-Київською митрополією на той же час керував архімандрит Пімен. При цьому під час цих гострих церковно-політичних конфліктів з Константинополя приїхав ще один висвячений у 1384 р. митрополит – єпископ Суздальський Діонісій, який, однак, на шляху до Москви був затриманий князем Володимиром Ольгердовичем у Києві, де і помер 15 жовтня 1385 р. Врешті у 1389 р. у Царгороді помер і митрополит Пімен, куди він був відправлений на патріарший суд. І лише після смерті Пімена Кипріану вдалось об'єднати під своєю владою Литовську і Київсько-Московську митрополії: він був затверджений на соборі в Кон-

стантинополі і нарешті визнаний Москвою. Цікаво, що український дослідник І. Ісіченко пише про цей факт так: «Кипріан, однак, не утримався від спокуси взяти після смерті митрополита Алексія в свою юрисдикцію і Церква Росії» [4]. Слід зазначити, що намагання митрополитів утримати під своєю владою розрізнені діоцези можна не завжди пояснити лише владолубством, а скоріше тим фактом, що саме Київсько-Московський митрополит мав найбільшу стабільність та авторитет як у внутрішньополітичних, так і міждержавних церковно-політичних відносинах, та загальноприйнятим з боку митрополитів Київських на той час поглядом на митрополію як єдину велику складову Константинопольського патріархату. Зокрема, про це свідчить й літописець: «И перестал мятеж в митрополии и бысть едина митрополия, Киев и Галич и всея Руси» [3].

У той же час, саме за митр. Кипріана відбулась інша важлива подія – Кревська унія, яка сполучала князівство Литовське з Польським королівством. Шляхом династичного шлюбу між великим литовським князем Ягайлом і польською королевою Ядвігою Литовське князівство та Польське королівство об'єднувались персональною унією. Небезпека для українсько-білоруської православної церкви була в тому, що Ягайло за обрання його польським королем сам переходив з православ'я до католицизму і зобов'язувався латинську віру поширити на території ВКЛ поміж боярами і простими людьми. Як вказує І. Власовський, ця акція не могла бути проведеною безоглядно з огляду на сильні позиції православ'я у Литовському князівстві, де існувала впливова верства православного боярства і удільних князів. З огляду на це литовський князь Вітовт намагався проводити обережну церковну політику [1, с. 111–112].

Незважаючи на об'єднання під владою Кипріана Київсько-Московської митрополії, митрополиту Київському так і не вдалося долучити під свою юрисдикцію Галицьку митрополію до своєї смерті у 1406 р. Після смерті митрополита Антонія у 1391 – 1392 рр. єпархіями Галицької митрополії (Галицькою, Перемишльською, Володимирською та Холмською) керував за сприяння короля Ягайла Луцький єпископ Іоанн, який формально підпорядковувався Кипріану, але фактично керував сам справами єпархій Галицької митрополії.

Остаточне об'єднання Галицької та Київської митрополій відбулося лише за наступника Кипріана – митр. Фотія. За походженням грек, він був висвячений на Київську митрополію в ході гострого протистояння між литовським князем Вітовтом та очільником Московського князівства Василем Дмитрієвичем. Константинопольська патріархія задовольнила прохання московського князя, і 1 вересня 1408 р. на чолі Київської митрополії був поставлений Фотій. Йому вдалося примиритися з Вітовтом, проте це примирення було недовготривалим.

Ще попередній митрополит, Кипріан, відчуваючи наближення смерті, викликав до себе свого вченого монаха й книжника Григорія Цамблака, ймовірно, саме з ціллю поставити його в кандидати на Київську кафедру, як це зазначає Ю. Пелешенко: «Не виключено, що літній митрополит вже попередньо домовився з князем Вітовтом про поділ Київської митрополії на московську і литовську, а кандидатом на останню став Кипріянів земляк Григорій Цамблак» [10, с. 256–257]. На поч. XV ст. навколо митрополії спалахнув ще один затяжний конфлікт, який також призвів до розділення єдиної Київської митрополії на Литовський і Московський діоцези у 1415 р.

Необхідно торкнутись і питання канонічності щодо отримання статусу автономії чи автокефалії православною митрополією. Це дозволить зрозуміти мотиви дій церковних ієрархів того часу і зробити відповідні висновки.

Згідно православного вчення, автокефалія – (грец. «Авто» – сама, «кефалі» – голова: «самоочолювання») – адміністративна незалежність національної (Помісної) Церкви, право обирати сво-

їх єпископів. Православна Церква існує в вигляді самостійних Помісних Церков, ця самостійність виключно адміністративна, зовнішня. Право на автокефалію визнається вселенською Церквою за кожним православним народом, здатним до церковного самоврядування [13].

Дослідник церковної історії, прот. Василій Заєв зазначає: «З приводу питання про надання автокефалії немає єдиного всеправославної думки (...) Але, вивчаючи практику Православної Церкви, можна прийти до цілком певних висновків. Автокефальність для нової Помісної Церкви може бути дарована тільки тією Церквою, в управлінні якої вона перебувала спочатку і частиною якої вона спочатку перебувала. Умовами автокефалії є наявність в Церкві як мінімум трьох єпископів, які мають канонічне право обрати і висвятити главу Церкви; високий рівень церковного життя місцевого Православ'я; згода Матері-Церкви (...)» [2, с. 9].

У свою чергу, автономна Церква («автономний» від грец.: *αὐτόνομος* – «сам» + «закон», тобто керований власними законами, самостійний) – помісна Церква, яка володіє досить широкою, але не повною самостійністю [9]. Як вказує К. Скурат, термін «автономія» увійшов в церковний ужиток з цивільного права [12, с. 14]. Зазвичай така Церква має незалежність у питаннях внутрішнього управління, яку надає та чи інша Автокефальна Церква, до складу якої дана Церква входила раніше на інших засадах. Зокрема, Київська Православна митрополія на поч. XV ст. була де-факто автономною одиницею Константинопольського патріархату, маючи при цьому досить широкі самоврядні повноваження.

Як зазначає прот. Владислав Ципін, «підставою для проголошення частини Церкви автономною найчастіше служить знаходження останньої поза межами держави в якому знаходиться кириархальна Церква, географічна віддаленість і етнічна своєрідність. Історично проголошення автономії Церкви часто слідує за придбанням політичної самостійності державою, в якій знаходиться Церква» [16, с. 161]. З огляду на це можна зробити висновок, що із посиленням Північно-Східної Русі та Галицько-Волинського князівства, а згодом у зв'язку із входженням Південно-Західної Русі до складу Великого князівства Литовського очільники цих держав природно часто намагались вибороти для своїх земель церковну автономію.

Розглядаючи далі ці канонічні аспекти, слід вказати і на ознаки залежності автономної православної одиниці від автокефальної Церкви. Як вказує прот. Владислав Ципін, «головна відмінність між Церквами автокефальними і автономними полягає в тому, що перші мають самостійний ланцюг апостольського спадкоємства, і їхні єпископи, включаючи і першого серед них, поставляються архієреями цих Церков, а автономні Церкви такої незалежності позбавлені» [16, с. 161].

Як вже було зазначено вище, єдність Православної Церкви на Руських землях протягом XIV – XV ст. неодноразово порушувалась внаслідок втручання світської влади у церковні справи. З приводу впливу політичних факторів на церковне життя прот. Владислав Ципін вказує: «Траплялося, що автокефалія проголошувалася органом державної влади або місцевим єпископатом, що самовільно вийшли з підпорядкування соборному єпископату автокефальної Церкви і її першого єпископа. Незаконність подібних акцій з канонічної точки зору очевидна; хоча в тих випадках, коли це було викликано дійсно назрілими потребами церковного життя, що виникали услід за самочинним актом, то це вдавалося вилікувати пізнішим законним даруванням автокефалії з боку Церкви-матері» [16, с. 158]. При цьому слід зауважити, що на прикладі Київської митрополії такі проміжні періоди часто супроводжувались гострими конфліктами, анафемами щодо ієрархів-ініціаторів відділення, частими втручаннями політичної влади у справи Церкви.

Особливої уваги також заслуговує питання канонічності перенесення митрополичої кафедри, оскільки саме зміна місцеперебування Київських митрополитів ставала найгострішою проблемою і приводом до багатьох церковно-політичних конфліктів довкола митрополії у XIV – XV ст.

Зокрема, цього питання стосується Правило 71 (82) помісного Карфагенського Собору, де зазначається: «Заблагоразсуждено, да не будет позволено никакому епископу оставляти главное место своя кафедра, и отходить к какой-либо церкви, в его епархии состоящей, или более надлежащего упражняться в собственном деле и оставляти попечение и прилежание о своем престоле» [8]. Дане правило забороняє церковним ієрархам без особливих причин, задля своєї вигоди, змінювати місцеперебування своєї кафедри. Також А. Карташов у праці «История Русской Церкви», посилаючись на тлумачення правил Вселенських соборів Феодора Вальсамона, відомого візантійського каноніста, вказував: «Таке перенесення (тобто митрополії) з канонічної точки зору не дозволяється без необхідних підстав і підтверджуючих формальностей, якими є затвердження собору і царський указ» [5, с. 296].

Отже, у вченні Православної Церкви немає чітких правил щодо отримання Помісною Церквою статусу автономії, автокефалії та перенесенні митрополії. Велику, часто перебільшену роль у конфліктах довкола Київської митрополії відігравала політична влада, яка мала важелі тиску на православну церковну ієрархію; часто подібні суперечності не вдавалось вирішити шляхом компромісу. Землі Південно-Західної Русі виявлялись розділеними між кількома державами, а Київська митрополія на той час продовжувала усвідомлюватися вагомим об'єднуючим чинником для всього східнослов'янського світу. Водночас слід зазначити, що єдиних правил, які б чітко визначали умови надання церковній одиниці автокефалії, автономії для всіх східнослов'янських земель, які різнилися між собою за політичними, правовими, культурними аспектами, не могло існувати.

Отже, впродовж XIV – поч. XV ст. Київська митрополія неодноразово зазнавала розділень, що найчастіше було пов'язано з прагненнями політичних сил окремих держав до церковної самостійності. Подібні розділення часто впливали негативно на духовне й політичне життя руських земель, яка в умовах монгольського ярма, посилення впливу католицизму, міжусобної боротьби потребувала єдиного об'єднувачого осередку для всієї слов'янської людності на теренах Східної Європи або сильної місцевої православної ієрархії в розрізнених державними кордонами територіях митрополії.

Джерела та література:

1. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. Т. 1. К., 1998. 294 с.
2. Заєв В., прот. Конспект по истории Православных Поместных Церквей. URL: <http://lib.kdais.kiev.ua/files/konspekt%20istoriya%20ppc.pdf>
3. Знаменский П. В. История Русской Церкви. М.: Крутицкое Патриаршее подворье, Общество любителей церковной истории, 2000. URL: http://www.orthedu.ru/books/znam_rpz/znam2.htm
4. Ісиченко І., архиеп. Православна церква України на шляху до незалежності. Релігія і демократія: На пути к свободе совести. Москва: Прогресс-Культура, 1993. Выпуск 2. С. 385–413. URL: http://krotov.info/library/10_i/si/chenko_1990.htm
5. Карташов А. Очерки по истории Русской Церкви. Т. 1. Париж, 1959. 681 с. URL: http://www.odinblago.ru/kartashev_1
6. Ключевский В. О. Русская история. Полный курс лекций в 2-х книгах. Книга 1. М., 2002. 735 с.
7. Макарий (Булгаков), митр. История Русской Церкви История Русской Церкви. М.: Издательство Спасо-Преображенского Валаамского монастыря. 1994 – 1996. URL: http://azbyka.ru/otechnik/Makarij_Bulgakov/istorija-russkoj-tserkvi/4#tom4

8. Мілаш Н., еп. Правила Поместных Соборов с толкованиями. URL: http://azbyka.ru/otechnik/Nikodim_Milash/pravila-pomestnyh-soborov-s-tolkovanijami/
9. Открытая православная энциклопедия «Древо». URL: <https://drevo-info.ru/articles/29.html>
10. Пелешенко Юрій. Українська література пізнього Середньовіччя (друга половина XIII – XV ст.): Джерела. Система жанрів. Духовні інтенції. Постаті. – К. : ВД «Стилос», 2012.
11. Петрушко В. И. Курс лекций по истории Русской Церкви. URL: http://royallib.com/book/petrushko_vladislav/kurs_lectsiy_po_istorii_russkoy_tserkvi.html
12. Скурат К. Е. История Православных Поместных Церквей. URL: http://lib.kdais.kiev.ua/files/skurat_istoriya_pomesn_pr_cerkvey.pdf
13. Словарь. Православная энциклопедия «Азбука веры». URL: <http://azbyka.ru/avtokefaliya>
14. Соловьёв С. М. История России с древнейших времен. История России с древнейших времен. Т. 3-4 М.: Голос, 1993. 768 с. URL: http://militera.lib.ru/common/solovyev1/04_03.html
15. Ульяновський В. І. Історія Церкви та релігійної думки в Україні. Кн. 1. К., 1994. 251 с.
16. Цыпин В., прот. Церковное право. Паломникъ: Сибирская благовозвница, 2000. 627 с.

Інна Шевченко

ВАСИЛЬ ХВІСТ – ДЕПУТАТ ДРУГОЇ ДЕРЖАВНОЇ ДУМИ РОСІЇ

У статті аналізуються головні віхи життєвого шляху та думської діяльності депутата Другої Державної думи Росії від Чернігівської губернії, наводиться текст розповіді про нього, записаний авторкою у листопаді 2017 р. як приклад того, що пам'ятають про видатних земляків зберігається в селі.

Ключові слова: Василь Хвіст, Чернігівська губернія, селянські депутати, Друга Державна дума Росії, національне питання, заслання.

У 2017 р. минуло 110 років від часу роботи Другої Державної думи Росії, яка стала чи не найвищим здобутком революції 1905–1907 рр., а розпуск Думи означав поразку і самої революції. Історія участі посланців від українських губерній інтенсивно вивчається сучасними вченими [6; 7], зокрема, це стосується й представників Чернігівщини [2; 3; 4; 5].

Серед послів (так у ті часи називали депутатів) був і мій земляк Василь Хвіст (1879–1912). Доля відпустила йому недовге життя, але в рідному селі залишилися жити його нащадки, про нього пам'ятають односельці. Зокрема, в музеї Великокошелівської ЗОШ зберігаються деякі документи, фотографії та речі цього діяча.

У селі Велика Кошелівка мешкає онука В. Хвоста. Жінка розповіла те, що їй відомо із споми-нів матері та односельців старшого віку, показала родинні реліквії, пов'язані з ним. Я записала оповідь і хочу оприлюднити її, але спочатку доречно буде повідомити деякі факти із життя В. Хвоста, як вони висвітлюються нині в історіографії.

Василь Іванович Хвіст народився у 1879 р. у с. Велика Кошелівка Ніжинського повіту в селянській родині козацького походження, здобув тільки початкову освіту, яку доповнював подальшою самосвітою, брав участь в аматорських виставах. В армії він був штабним писарем. Після повернення до рідного села його обрали, незважаючи на молодість, волосним старшиною. Судячи з усього,

В. Хвіст належав до тієї частини українського селянства, яка сподівалася на поліпшення своєї долі від законів Державної думи.

Побратим В. Хвоста, теж посланець чернігівських селян, тільки до Першої думи (1906 р.), І. Тарасенко схарактеризував його «людиною поступовою», підкресливши такі риси характеру як чесність, одважність і прямодушність [8]. Очевидно, від природи В. Хвіст був наділений задатками лідера, гострим розумом, талантом організатора, що зумовило його авторитет у односельців. Не випадково саме його вони направили ходоком до Першої Державної думи й обрали до Другої. Активна, насичена боротьбою не тільки за права селянства, а й усього українського народу, діяльність у Думі стала найвищим життєвим досягненням молодого депутата [3, с. 81].

У Думі В. Хвіст швидко привернув до себе увагу. Український журналіст В. Піснячевський відзначив: «Серед депутатів вже намічаються чудові оратори. Щасливе поєднання життєвого досвіду з молодими літами надає їх промовам велику вагу і робить чимале вражіння поки що на кулуари. Ось в невеликім гурткові ораторствує чернігівський посол Хвіст. Молодий, кобичкуватий, з русявою, кучерявою головою, у вишій сорочці з червоною стрічкою і широким червоним поясом, він, не вважаючи на свої 26 літ, робить вражіння 20-літнього хлопця» [4, с. 122].

Однак причини популярності крилися не лише в привабливій зовнішності й красномовстві. Хоча В. Хвіст у Другій Державній думі належав до фракції загальноросійської партії соціалістично-революціонерів, але швидко став активістом Української трудової громади, співпрацював з її друкованим органом «Рідна справа», а його виступи з думської трибуни привертати увагу і депутатів, і громадськості. Сучасні історики відзначаючи, що в них «бриніла любов до своєї землі та української історії», приходять до висновку: він був одних з небагатьох селянських депутатів, хто «зумів органічно поєднати загальноросійське з національним українським» [6, с. 227].

Зокрема, В. Хвіст піддав різкій критиці законопроект Міністерства народної освіти під назвою «Про школи в Україні». Він засудив практику запровадження церковнопарафіяльних шкіл із російською мовою викладання в українських землях та переслідування вчителів навіть за пояснення учням українською мовою незрозумілих висловів. Закликаючи всіх парламентарів сприяти підвищенню освітнього рівня населення, депутат наголосив, що «українська група буде боротись за те, щоб на Україні було якомога більше шкіл, щоб було загальне навчання, але викладання велось лише на місцевій українській мові» [7, с. 204].

Хоча Друга Державна дума пропрацювала дуже недовго, але діяльність українських депутатів у ній та в Першій думі згодом були оцінені, як найвища точка національного відродження до революції 1917 р. [5, с. 101]. У цю боротьбу В. Хвіст зробив свій внесок. Його практична діяльність стала немовби відповіддю на заклик М. Грушевського: використати думську трибуну «для ширення в найширших кругах суспільності понять національної солідарності й національної дисципліни – на ґрунті, розуміється, поступово-демократичного українства...» [1, с. 9].

Радикальні виступи й активність у Думі зробили В. Хвоста вкрай небезпечним в очах царської влади. Його заарештували за нібито організацію «великої розбійної ватаги», а в ході слідства інкримінували ще й «переховування якогось визначного терориста» [4, с. 123].

Умови утримання В. Хвоста були вкрай важкими: півтора роки він провів у камері-одиночці чернігівської тюрми, закутий у кайдани. Проте він і надалі спілкувався з однодумцями, зокрема з І. Шрагом, який ділився з ним «їжею та українськими книжками» [3, с. 83].

Згодом в'язня відправили етапом до Красноярської в'язниці, а звідтіля вже на заслання до села Рибного Єнісейської губернії (за 360 верст від найближчого міста).

В. Хвіст став потроху облаштовувати своє життя. Він, очевидно, вів жваве листування, зокрема, писав листи до І. Тарасенка. Про їхній зміст можна судити із статті-некролога останнього [8]. Опубліковані також листи В. Хвоста до І. Шрага й А. Марголіна [3].

Діяльність Василя Хвоста у Другій Державній думі переконливо доводить, що він був справжнім виразником і захисником інтересів українського селянства. Такі, як він, люди, повністю реалізувати свій потенціал в Думах не могли, але це не значить, що вони не повинні були туди йти, бо саме там служили справі пробудження національної свідомості у селянських масах. Ніжинському послу не пощастило дожити до революції 1917 р. Він так і залишився постаттю передреволюційної доби, але його коротке життя висвітило на мить шлях до жаданої волі й землі.

Розповідь онуки В. Хвоста

Булавко Ольги Іванівни (народилася 27 вересня 1939 р.)

«Василь Іванович Хвіст – рідний батько моєї матері. Багато чого про дідуся я довідалась від неї та односельців-старожилів. Дід Юфко, який дожив до 100 років, часто розповідав про мого діда, також Закуска – вчитель історії у сільській школі.

Ще один вчитель історії Куниця Михайло Корнійович першим почав досліджувати життя та діяльність В. Хвоста. Він їздив до Петербурга в архів та ознайомився з особовою справою Хвоста, зробив багато нотаток.

Коли діда вислали, бабуса поїхала за ним. У них було 3 дітей. У Сибіру народились моя мама та ще один син.

З особистих речей діда залишився широкий червоний пояс; групове фото членів Другої Державної думи та фото з армії я віддала ще 20 років тому в історичний музей в Ніжині.

В. Хвіст закінчив 6 класів Дрімайлівської церковнопарафіяльної школи. В армії служив в артилерійському управлінні писарем.

Депутатом в Державній думі його обрали селяни Вертіївської волості.

В. Хвіст був націоналістом. У першу чергу він добивався, аби землю віддали селянам. Вперше його хотіли заарештувати відразу після промови на засіданні Державної думи. Та односторонні доповіді втекти. Він переховувався у с. В. Кошелівка, де навколо нього почали згуртовуватись односторонні. Сусіди наказали в волості наглядати за будинком Василя. Люди приходили городами і йшли теж ними. У будинку вихід був саме на город. Сусід все бачив та доносити не став. Пізніше почали збиратися у лісі в старому будиночку, коли приходили якісь документи, що треба було негайно передати «гурту». Бабуса пекла пиріжки, брала з собою документи (клала під пиріжки) і йшла до лісу, ніби у своїх справах.

У 1907 р. В. Хвіст переїхав до Києва. М. Заньковецька влаштувала його на роботу рахівником (двоюрідна сестра бабусі). Там він весь час перебував під наглядом. Старша дочка (їй було 7 років) одного вечора разом з ним поверталась додому. Коли дід помітив, що їде поліція, вже знав, що то за ним. Дочку попросив їхати додому. Зупинив «телегу», та вона відмовилась їхати без нього. Коли доїхали додому, його заарештували (жили неподалік Володимирського собору у Києві). Привезли до Кошелівки на очну ставку у кайданах. Зібрали сходку села і оголосили його бунтарем. Коли везли на залізничну станцію в Дуболугівку, молоді хлопці бігли позаду та питали: «Василь Іванович, що буде далі?» Він відповів: «Через 20 років буде комуна». І дійсно, з 1928 року почалась колективізація.

У 1912 році В. Хвіст помер, похоронили його у Мінусінську. Олександр Волощук (чернігівський журналіст) двічі побував у Мінусінську і знайшов могилу дідуся. Там стоїть пам'ятник з

написом «Василий Иванович Хвост. Член партии эсеров, депутат Государственной Думы от Черниговской губернии. Скончался в ссылке в октябре 1912 года».

Після смерті діда, М. Грушевський просив бабусю повернутися до України під приводом, що дітям треба навчатись. На той час найстаршій дочці було 15. Вона залишилась жити у Києві, а бабуся з рештою дітей повернулась до Великої Кошелівки.

Історія, розказана О. Булавко, на нашу думку, є переконливим доказом того, що пам'ять про видатних земляків живе в родинах їхніх нащадків. Історикам же варто подбати про те, щоб всі жителі села знали й шанували посланця ніжинських селян до вищого законодавчого органу Росії доби революції 1905 – 1907 рр.

Джерела та література:

1. Грушевський М. При кінці року. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. Львів: Світ, 2005. Т. 2: Серія «Суспільно-політичні твори (1907 – 1914)». С. 3–9.
2. Демченко Т. П., Онищенко В. І. Депутат II Державної Думи Російської імперії В. Хвіст: нетипова доля українського селянина. *Український селянин: Збірник наукових праць*. Черкаси, 2005. Вип. 9. С. 38–41.
3. Демченко Т. Листи Василя Хвоста. *Сіверянський архів: Збірник наукових праць*. Чернігів, 2010. Вип. 4. С. 81–90.
4. Демченко Т. Побратими: сторінки життя двох чернігівських депутатів. *Літературний Чернігів*. 2015. № 4 (72). С. 116–124.
5. Демченко Т. Чернігівські депутати в Державних думах Російської імперії (1906 – 1917 рр.). *Скарбниця української культури: Збірник наукових праць*. Чернігів, 2007 – 2008. Вип. 10. С. 101–107.
6. Коник О. О. Депутати Другої Державної Думи Російської імперії від губерній Наддніпрянської України (1906 – 1917 рр.): монографія. Дніпропетровськ: Герда, 2013. 454 с.
7. Милько В. Українське представництво в Державній думі Російської імперії (1906 – 1917 рр.): монографія. К.: Інститут історії України НАН України, 2016. 396 с.
8. Тарасенко І. Над дорогою могилою. *Рада*. 1912. 8 листопада. С. 4.

4. ІСТОРИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО

Тетяна Гребеник

ВІДРОДЖЕННЯ ТЕАТРАЛЬНОГО МИСТЕЦТВА В ЧЕРНІГОВІ ПРОТЯГОМ 1945 – 1953 рр.

У статті проаналізовано шлях відновлення діяльності театральних установ у Чернігові в післявоєнний період та висвітлено особливості культурного середовища періоду 1945 – 1953 років. Здійснено спробу розглянути процес відродження театрального життя в місті на прикладі одного з найбільших мистецьких осередків області – Чернігівського обласного академічного українського музично-драматичного театру ім. Т. Г. Шевченка.

Ключові слова: відновлення культурного життя, театральне мистецтво, Чернігів, Чернігівський обласний академічний український музично-драматичний театр ім. Т. Г. Шевченка.

Українське національне мистецтво – це складова української культури, важливий чинник відтворення світосприйняття українського народу, його психології, прагнень і охоплює всі види народної творчості. У важкі часи випробувань воно відіграло неабияку роль у духовному відродженні культури суспільства, утвердженні гуманістичних цінностей, формуванні національної самосвідомості та патріотизму.

Важливою складовою українського мистецтва був і залишається театр. Друга світова війна втрутилася в діяльність театральних осередків України, суттєво порушила їх ритм роботи. Від рук окупантів зазнали знищення й плундрування велика кількість закладів культури України. Проте, театральні колективи не тільки намагалися підтримувати містян у період окупації, а й несли своє мистецтво фронтовикам, надихаючи їх на боротьбу за свободу і незалежність Батьківщини. По завершенню війни, у надзвичайно складних умовах, розпочинається відродження української театральної культури. Ціннісно-смісловий та естетичний потенціал роботи театральних осередків в Україні, і, зокрема в Чернігові, допомагає усвідомити унікальну роль театру в процесі націоналізації суспільства, проблемах націотворення та державотворення. Зважаючи на це, дослідження процесу відродження театрального мистецтва в Чернігові в 1945 – 1953 роках є актуальним питанням сьогодення.

Проблематика дослідження регіональних аспектів театрального життя України представлена в студіях Я. Партоли, О. Шлемко, О. Боньковської, Р. Леоненко, П. Даценко, П. Чуприни, В. Ковтуненка та інших. Їх розвідки присвячені становленню та діяльності театральних колективів Західної України, Полісся, Волині, Слобожанщини, АР Крим.

Однією з перших ґрунтовних студій, з означеної проблеми, була монографія доктора мистецтвознавства, заслуженого діяча мистецтв України В. Гайдабури «Театр, захований в архівах: сценічне мистецтво в Україні періоду німецько-фашистської окупації (1941–1944): історія, політика, документи, ідеї, художні реалії, людські долі». Автор уперше в історичній та театральній науковій літературі представив історію сценічного мистецтва України періоду німецько-фашистської окупа-

ції 1941 – 1944 років. Крім того, як писав академік Іван Дзюба, «автор змалював низку небуденних театральних доль» [4]. Деякі аспекти театрального мистецтва Чернігова ХХ ст. викладено в розвідках Л. Студьонової, О. Зеленської [6], О. Васюти [1] та інших. Проте, слушно зазначити, що театральне життя міста 1945 – 1953 років залишається недостатньо висвітленим і потребує подальшого дослідження.

У даній статті здійснено спробу охарактеризувати реальний стан культурного середовища, в якому перебувало театральне мистецтво в період післявоєнної відбудови, прослідкувати шлях відновлення діяльності театральних установ Чернігова та розкрити особливості процесу відродження театрального життя в місті на прикладі одного з найбільших мистецьких осередків області – Чернігівського обласного академічного українського музично-драматичного театру ім. Т. Г. Шевченка.

Лесь Танюк так характеризує причини реконструкції театрального життя: «Українці свідомо розбудовували театр – для багатьох з них це була єдина можливість бодай у зашифрованому вигляді поговорити про те, що було на серці, висловити себе справжнього у дійстві, захованому під народну гру, чи під мелодраму, чи то під фарс, чи то під вертепну комедію» [4, с. 70].

До початку війни Чернігівщина досягла значних успіхів у культурному розвитку, про що свідчить інформація тогочасних ЗМІ: «Радянський уряд завжди з виключною увагою ставився до справи народної освіти, культури, охорони здоров'я. Витрати на ці галузі в 1939 р. становили на Чернігівщині лише по установах місцевого підпорядкування 152,1 млн. крб. або 70 проц. усього обсягу місцевого бюджету області» [10]. Друга світова війна розмежувала розвиток української театральної культури на дві історичні епохи: на «до» і «після» війни. У воєнні роки український театр продовжував існувати, допомагаючи народові у його боротьбі з фашизмом як в евакуації, так і на фронті та тимчасово окупованих територіях. Завершення війни поклало початок повоєнному відродженню української театральної культури, яке відбувалося у надзвичайно складних умовах чергового посилення тиску сталінського режиму, з його репресіями та суворими вимогами чіткого дотримання методу соцреалізму [9, с. 501]. Крім того, матеріальні збитки, яких зазнало театральне мистецтво, і, зокрема Чернігівщини, були колосальними: «Німецькі фашисти завдали величезних збитків культурному фонду Чернігівщини. Вандалізм фашистів особливо яскраво виявився у знищенні ними історичних пам'яток, закладів освіти, культури. Матеріальні збитки, завдані окупантами соціально-культурним закладам області, дорівнюють 424 мільйонам крб.» [10].

Велике значення для відродження міст мала постанова Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) від 21 серпня 1943 р. «Про невідкладні заходи по відбудові господарства в районах, визволених від німецької окупації» [7]. Відповідно до Постанови, у 1944 р. на відбудову міст було асигновано 315 млн. крб. За рішенням ЦК ВКП(б) і Раднаркому СРСР Чернігів був включений до переліку міст, які підлягали першочерговій відбудові. У лютому 1946 р. ЦК КП(б)У і Раднарком УРСР прийняли постанову «Про відбудову міста Чернігова», якою було затверджено генеральний план відродження обласного центру [7].

Після перемоги над фашизмом театри Чернігівщини поверталися додому. Звітна документація дозволяє прослідкувати активізацію діяльності театрального мистецтва в цей період та ознайомитися з заходами, які проводилися для відновлення культурного життя в місті. Так, в газеті «Деснянська правда» за 16 листопада 1946 р. була опублікована стаття начальника планового сектору облплану Є. Теплова, у якій розповідалося про відбудову культурних установ Чернігова за період четвертої п'ятирічки, а також зазначено подальші плани щодо будівництва в місті нового приміщення для

театру на центральній площі: «За три роки самовідданої праці після визволення області від німецьких загарбників трудящі Чернігівщини домоглися значних успіхів у відбудові і розвитку народної освіти, культури, охорони здоров'я. ... До кінця п'ятирічки (1946 – 1950 рр.) в м. Чернігові буде споруджено драматичний театр на 800 місць вартістю в 6 млн. крб. Театр буде одним з найкращих будинків у місті і прикрасить центральну площу ім. Куйбишева» [10].

Про діяльність театрів у Чернігові та області в 1946 р. можна дізнатися із звіту обкому партії ЦК КП (б) У станом на 10 квітня 1947 р.: «На протяженні 1946 г. в Черниговской области работали Черниговский музыкально-драматический театр, областная государственная филармония, областной театр кукол, ... 2 музыкальные школы в городах Чернигове и Нежине ...» [2]. Попри всі труднощі, які зазнавало культурно-мистецьке життя Чернігова, звіт свідчить про певні зрушення у цій галузі уже в перші роки повоєнної відбудови. На пожвавлення життя театральної сфери вказує кількість вистав протягом 1946 р.: «На протяжении 1946 г. театры области и областная государственная филармония дали 576 платных пьес, 257 концертов, был обслужен 151 371 зритель» [2]. В звіті представлена інформація про вистави для дітей, що вказує на значне покращення обслуговування театрами області дітей дошкільного і шкільного віку, адже тепер спостерігається систематичний показ вистав, які розраховані на дану вікову категорію глядачів: «Если раньше театры давали дневные постановки для детей не систематически, то сейчас все театры каждое воскресенье дают дневные спектакли для детей. Областной театр кукол каждую новую свою премьеру сначала демонстрирует по всем школам Чернигова, а потом выезжает в районы области» [2].

В звітній документації йшла мова про важливість для держави відновлення культурного життя в містах та про заходи, що сприяли цьому процесу. У доповіді облфінвідділу на сесії облвиконкому про використання бюджету за роки четвертої п'ятирічки від 2 червня 1951 р. представлена інформація про значні кошти, що виділялися на відновлення культурного життя Чернігова і області, а також про заклади культури, що відновили свою діяльність за роки повоєнної відбудови: «Трудящиеся Черниговщины, идя в ногу со всем советским народом, за годы послевоенной пятилетки также имеют серьезные успехи во всех отраслях народного хозяйства и культуры. За годы послевоенной пятилетки на социально-культурные мероприятия по бюджету Черниговской области израсходовано 1 393 767 тыс. руб. ... Только за 1950 г. израсходовано на социально-культурные мероприятия из бюджета области 336 518 тыс. руб. ... Особенно возросла сеть культурно-просветительных учреждений. ... В области работают 2 театра и госфилармония, 69 кинотеатров, 181 кинопередвижка» [3].

18 березня 1948 р. Рада Міністрів УРСР прийняла Постанову про скорочення та об'єднання пересувних театрів. На початок 50-х років на Чернігівщині залишилося всього 2 театри: Ніжинський український пересувний музично-драматичний театр ім. М. Коцюбинського та Чернігівський обласний український музично-драматичний театр ім. Т. Г. Шевченка.

Отже, головним осередком відновлення театрального мистецтва в Чернігові в післявоєнний період був Чернігівський обласний український музично-драматичний театр ім. Т. Г. Шевченка. Театр був заснований у травні 1926 р. шляхом реорганізації робітничого драматичного гуртка при Єлисаветградському (нині – Кропивницький) машинобудівному заводі «Червона зірка» в пересувний Робсільтеатр імені Т. Г. Шевченка з залученням ряду професійних акторів. Очолював цей робітничо-селянський український пересувний драматичний театр ім. Т. Г. Шевченка відомий на той час актор і режисер Л. Предславич. У 1933 р. після гастролей театру в Казахстані, де тоді проходив двомісячник української культури, Наркомат освіти УРСР відрядив театр у повному складі на об-

слуговування населення новоутвореної Чернігівської області (7 жовтня 1932 р.). На початку 1934 р. театр отримує статус стаціонарного сценічного колективу і отримує статус Чернігівського державного обласного українського музично-драматичного театру ім. Т. Г. Шевченка і був одним з кращих обласних театрів України. Художнє керівництво в театрі здійснював Г. Воловик, музичну частину очолював М. Васильєв. У довоєнний період діяльності театр розміщувався в приміщенні обласної державної філармонії. [11, с. 4–5].

Друга світова війна перервала унормований ритм творчого життя театру. У червні 1941 р. театр перебував на гастролях у м. Орел, в Росії. Того ж дня, коли було оголошено про початок війни, в театрі відбулися загальні збори колективу, на яких він прийняв рішення, що театр, як творча одиниця, припиняє свою роботу. На цих же зборах були створені три концертні бригади, які вирушили на фронт. Після визволення Чернігова від фашистської окупації робота театру була відновлена у приміщенні колишнього Єлецького монастиря, яке випадково уціліло, хоча й було зовсім не пристосоване для театральних вистав. Тут була організована невелика глядацька зала, що налічувала до 300 місць. З кінця 1943 по 1953 роки художнє керівництво в театрі здійснював заслужений артист УРСР Д. Котевич [11, с. 5–6].

Труднощі, з якими стикнулися працівники театру, були пов'язані з відсутністю майна (усе театральне майно згоріло), відповідної театральної бібліотеки, мала місце недостатня кількість акторів. Все це створювало значні перешкоди творчій роботі. Проте, поступово відновлювався довоєнний репертуар, готувалися нові вистави, приходили нові актори – майбутні заслужені артисти УРСР: М. Розцвіталов, М. Бебешко, П. Губарєв, І. Лиховид, В. Ігнатенко, актори – П. Сердюк, Т. Бовкун, Г. Заславець, А. Яценко, М. Уманець, В. Майська, Г. Гродзицька, балетмейстери В. Кальницький, М. Сахно, композитор і диригент Ю. Котеленець, який очолив музичну частину театру [6].

Театр розпочав відновлювати свою роботу з новою силою. В репертуар театру були включені такі вистави, як «Не судилось» та «Циганка Аза» М. Старицького, «Безталанна» І. Тобілевича, «У неділю рано зілля копала» за О. Кобилянською, «Украдене щастя» І. Франка, «Платон Кречет», «Марка Діброва» та «В степах України» О. Корнійчука, «Останні» та «На дні» М. Горького, «Одруження Белугіна» О. Островського, «Ревізор» М. Гоголя, «Дві сім'ї» та «Дай серцю волю, заведе в неволю» М. Кропивницького, «Олеся» О. Купріна, «Остання зупинка» Е.-М. Ремарка, «Лисиця і виноград» Г. Фігейредо та інші. У чернігівських виставах «Украдене щастя» та «В степах України» декілька разів брали участь видатні майстри української театральної сцени Наталія Ужвій, Амвросій Бучма, Юрій Шумський та Євген Пономаренко [11, с. 6]. Кілька разів на сцені театру різними режисерами ставилася вистава «Назар Стодоля» за п'єсою Т. Шевченка. В архівах театру, на жаль, не збереглося даних про виконавців головних ролей цих вистав [1, с. 126].

З гастролями до Чернігова приїздили театри з інших міст, тобто театральне мистецтво не обмежувалося діяльністю суто чернігівських акторів. Так, у 1948 р. у Чернігів прибув Київський російський драматичний театр ім. Лесі Українки. Для міста це стало значною подією. Гості представили три спектаклі, участь в яких приймали відомі актори УРСР. Ця подія була висвітлена в газеті «Денянська правда» за 22 серпня 1948 р.: «Гастроли ансамбля артистів Киевского русского драматического театра им. Леси Украинки были для Чернигова большим культурным событием. Ансамбль показал 3 спектакля – комедию Бернарда Шоу «Пигмалион», пьесы А. Толстого «Нечистая сила», К. Симонова «Так и будет». В эти дни зал Черниговского театра им. Шевченка был переполнен. Бурные овации сопровождали игру народного артиста УССР М. К. Высоцкого, Л. Г. Шах, заслуженного артиста УССР П. И. Киянского и др. ...» [8, с. 33].

До колективу Чернігівського музично-драматичного театру ім. Т. Г. Шевченка прийшло визнання, його підтримувала професійна критика, хоча відсутність постійного приміщення давалася взнаки. У 1953 р. художнє керівництво театру очолив постановник, заслужений артист Казахської РСР Б. Лур'є, який керував театром до 1960 р. Разом з цим, на центральній площі ім. Куйбишева (нині – Красна площа) будувалося нове приміщення для облмуздрамтеатру імені Т. Г. Шевченка. До його спорудження багато зусиль доклали муляри П. Чистяков і А. Кравцов, штукатурки І. Мороз і Г. Куц, столяри Я. Пінчук і М. Сисенко, теслі В. Синток і М. Стародуб, бригада малярів, яку очолював П. Баранов. Особливої краси чернігівському «храму Мельпомени» надавав мармурник Б. Харченко. 5 листопада 1959 р. виставою Ю. Дольд-Михайлика «Щорс» відбулося відкриття нового театрального сезону у новозбудованому приміщенні обласного театру. Так розпочався новий сезон – плідний період роботи театру. У 60-ті рр. театр пропонував вистави з української та зарубіжної класики, сучасної драматургії, яким аплодували глядачі багатьох міст на теренах колишнього Радянського Союзу [11, с. 6].

Після війни народ потребував відпочинку. Люди, які були виснажені роботою по відбудові країни, виявили неабиякий інтерес до театрального мистецтва. Вистави проходили при переповнених залах. До середини п'ятдесятих років в усіх обласних центрах були відновлені та побудовані театрально приміщення [5, с. 533].

Отже, не зважаючи на складні умови, в яких опинилося театрально мистецтво Чернігова в післявоєнний період (відсутність нормальної матеріальної бази, нестача акторів, ідеологічний тиск та контроль державного апарату СРСР тощо), воно змогло відновити свою діяльність і утвердитися в мистецькому просторі тих часів. Головним осередком театрального мистецтва в Чернігові став Чернігівський обласний академічний український музично-драматичний театр ім. Т. Г. Шевченка, який взяв на себе відповідальність за відродження культурно-мистецької сфери серед населення міста і області.

Без всеохоплюючого досвіду минулого неможливий розвиток народу, держави, культури. «Хто не знає минулого, той не вартий майбутнього», – цей вислів М. Рильського продовжує бути актуальним і сьогодні. Вивчати і пам'ятати історію своєї держави, свого народу, не допустити повторення страшних подій повинен кожен громадянин своєї держави. Долучатися до цієї проблеми, досліджувати та висвітлювати її – обов'язок всіх молодих науковців суверенної України.

Джерела та література:

1. Васюта О. П. Музична культура Чернігівщини – тезаурус України: наукові праці з історії та теорії розвитку музичної культури Чернігівщини. Чернігів: Видавець Лозовий В. М., 2012. 232 с.
2. Отчет обкома партии ЦК КП (б) У о деятельности театров. 10 апреля 1947 г. ДАЧО (Державний архів Чернігівської області). Ф. П–470. Оп. 5. Спр. 659. Арк. 69–72.
3. Протокол заседания Исполкома обласного совета депутатов трудящихся. 2 июня 1951 г., ДАЧО. Ф. Р–5036. Оп. 2. Спр. 274. Арк. 22–24.
4. Гайдабура В. М. Театр, захований в архівах: сценічне мистецтво в Україні періоду німецько-фашистської окупації (1941 – 1944): історія, політика, документи, ідеї, художні реалії, людські долі. К.: Мистецтво, 1998. 221 с.
5. Заболотна В. Театральна Україна в полудень віку: український драматичний театр 40 – 60-х років ХХ століття. *Нариси з історії театрального мистецтва України ХХ століття* / Інститут проблем сучасного мистецтва Академії мистецтв України; [Редкол.: В.Сидоренко (голова) та ін.]. Київ: Інтертехнологія, 2006. С. 533–586.

6. Зеленська О. Д. Чернігівський театр: історія і сьогодення. *Чернігівські відомості*. 15 лютого. 2008 р.
7. Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Чернігівська область / АН УРСР. Ін-т історії; Голов. редкол.: П. Т. Тронько (голова) та ін. К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1972. 780 с.
8. Социалистическая Черниговщина. 1946 – 1980. Сборник документов и материалов / Сост. С. М. Мельник, В. Н. Волковинский, Н. М. Полетун, Л. Ф. Сурабко, В. Д. Фальчевская. К., 1987. 290 с.
9. Станішевський Ю. Український театр у перші повоєнні десятиліття. *Нариси з історії театрального мистецтва України ХХ століття* / Інститут проблем сучасного мистецтва Академії мистецтв України; [Редкол.: В. Сидоренко (голова) та ін.]. Київ: Інтертехнологія, 2006. С.501–532.
10. Теплов Є. Соціально-культурне будівництво в Чернігівській області. *Деснянська Правда*. 16 листопада. 1946 р.
11. Чернігівський обласний академічний український музично-драматичний театр імені Т. Г. Шевченка. Чернігів: Видавець Лозовий В. М., 2016. 96 с.

Марія Мужук

СУСПІЛЬНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС ТА ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ЖІНОК ЧЕРНІГІВЩИНИ У ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті розглянуто соціально-правовий статус жінки у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., громадсько-політичну діяльність чернігівського жіноцтва в контексті загальнонаціональної боротьби.

Ключові слова: жіночий рух, українське відродження, національні права

Однією із провідних характеристик суспільного становище жінок є їх суспільно-правовий статус. Адже саме дослідження правового становища дає необхідні факти для пояснення причин і характеру жіночого руху, розкриває мотиви активної участі жінок у боротьбі за свої права у ХІХ – на початку ХХ ст., а також дозволяє пояснити особливості відношення влади до жіночого питання.

Мета статті полягає у комплексному дослідженні основних аспектів суспільно-правового статусу та політичної діяльності жінок Чернігівщини в контексті розвитку українського жіночого руху ХІХ – початку ХХ ст.

Зародження інтересу до питання ролі та значення жіноцтва в історичному та суспільно-політичному розвитку державних формувань і пов'язаних із цим соціальних змін припадає на другу половину ХІХ ст. та пов'язане з розвитком української історіографії.

Першим вченим-істориком, що звернувся до розгляду проблеми місця і ролі жінки в історії вважається М. Костомаров. Учений проаналізував статус жінки відповідно до координат двох етнокультурних систем – «малоросійської» та «великоросійської». Вчений акцентує увагу на високому правовому статусі української жінки та її традиційній рівноправності в українському соціумі.

О. Левицький досліджував становище жінки та її соціальні ролі за козацької доби. Особливу увагу істориків О. Левицького, І. Малишевського, Й. Ролле привертала яскраві жіночі постаті, які розглядалися в контексті їхнього впливу на оточення та хід історичних подій.

Фемінологічний напрям досліджень простежується і у наукових доробках В. Антоновича та О. Лазаревського.

У ХХ ст. в українському наративі з'явився широкий спектр напрямів, форм та підходів, які з різних сторін розкривали проблему місця і ролі жінки в історії.

З проголошенням України незалежною державою науковий інтерес до даної проблеми набув нових форм та якостей і позначився становленням наукових жіночих студій та створенням фундаментальних праць з історії жіноцтва. Свідченням цього є праці М. Богачевської-Хомяк, О. Козулі, О. Кісь, Л. Смоляр. Хоча вони й не завжди у повному обсязі розкривають регіональний аспект діяльності жіноцтва та жіночих організацій.

Відсутність системного підходу у дослідженні регіональної історії українського жіночого руху зумовили обрання теми даного дослідження.

Нормативно-правовий стан суспільства в Україні з 1842 р. регламентувався «Зводом законів Російської імперії». Правове становище жінки визначалось сімейним законодавством Російської імперії, архаїчним за своїм характером, що сформувалося у феодальну епоху і повільно пристосовувалось до нових умов. Дискримінаційний характер мали більшість статей Зводу законів, які стосувалися правоздатності жінки, укладання шлюбу, розлучення, ставлення до позашлюбних дітей, визначення порядку успадкування майна тощо. З поширенням дії Зводу законів на Україні, застосування норм місцевого законодавства було офіційно припинено. Хоча окремі статті місцевого права дозволялися для Чернігівської та Полтавської губерній. Однак у 50 – 60-і рр. ХІХ ст. в умовах загострення кризи феодально-кріпосницького суспільства стало закономірним явищем зростання суспільного зацікавлення долею жінки. У контексті обговорення жіночого питання різко звучала критика правового становища жінки [12].

Л. Смоляр підкреслює, що у 60-ті роки ХІХ ст. права і свободи, як чоловіків, так і жінок в Російській імперії були обмеженими. Разом із тим, у відповідності з діючим в той період законодавством, жінки були обмежені у своїх правах у значно більшій мірі, ніж чоловіки. Безправне становище жінки за законами царської Росії стало головним джерелом активної участі жінок в боротьбі зі самодержавством [14, с. 19–23].

Значним феодальним залишком було законодавство про розлучення, за яким розрив шлюбу ставав практично неможливим і залежав виключно від церкви, а статті про розподіл спадщини закріплювали першочергове право успадкування за чоловіками. Так, в Полтавській та Чернігівській губерніях дочки після смерті батька не одержували спадщини, проте за відсутності спадкоємців чоловічої статі право успадкування могло переходити до дочок [14, с. 21–25]. В галузі політичних прав жінки були віднесені до категорії неправоздатного населення.

Громадянські стосунки селян та правове становище жінки у селянській сім'ї визначалося на основі звичаєвого права, що було особливою системою права та засновувалося на традиціях і звичаях селян певної місцевості. Правовий стан селянської жінки, яка відчувала дискримінацію у праві одержання спадщини та побутовій сфері, у реальному житті був набагато вищим, що пояснювалось її важкою працею та внеском у домашнє господарство.

В пореформений період звичаєве право під впливом цивільного законодавства «Зводу Законів» зазнає кодифікації і з 1864 р. Російський цивільний кодекс допускав чинність звичаєвого права у спадкових, родинних та земельних правовідносинах [1; 14].

Помітне значення мав матеріальний стан жінки, а її спадщина визначала економічне становище жінки та її права. Власність селянської сім'ї у другій половині ХІХ ст. складалася з домашнього майна, яке ділилося на дві частини: «материзну», що була у розпорядженні матері та «батьківщину» – майно батька. «Материзна», якою володіла дружина і що одержала у придане, належала особисто

їй та не входила у загальнородове майно, не поділялося між членами сім'ї, а передавалося у спадок лише по жіночій лінії [14, с. 29]. Існування «материзни» справило велике значення на становище жінки в сім'ї, визначало її певну незалежність.

М. Костомаров одним із перших визнав, що становище української жінки вигідно відрізнялось від становища жінки в Російській державі і що українську жінку не можна міряти за московськими масштабами «Домострою» [9, с. 62].

І. Франко, у свою чергу, висвітлюючи це питання, зазначав: «від давніх давен усі вчені люди, котрі пильно придивлялися до життя руського народу, визнавали, що русини обходяться зі своїми жінками далеко лагідніше, далеко гуманніше й свободніше, аніж сусіди. Свобідна воля жінки знаходить тут далеко більше шанування, ніж, наприклад, у великоросів; в родині жінка займає дуже поважне і почесне становище. Ніякого важливого діла мужик не робить без поради з жінкою» [13, с. 230]. «Жінка в українській родині була носителькою не тільки щастя щоденності, не тільки понять справедливості, але і суспільної й расової моралі. Вона більше, ніж чоловік формувала расу. Жінка – творець нових цінностей в українській духовності. В найтяжчих своїх хвиликах, в годину непорозумінь, конфліктів, загроз, українець найчастіше звернеться до українки й піде за її порадою. Бо у своїй мужеській шарпливості й непокою він відчуває, що жінка від віку була й буде символом дійсності і тривання», – зазначав Ю. Липа [10, с. 4].

У селянському середовищі в Україні поруч із церковним шлюбом також існував і особливий звичай «жити на віру». Цей звичай був розповсюджений у Подільській, Київській, Волинській, Чернігівській та ін. губерніях. Оскільки спілка у цих сім'ях укладалася на основі любові та не закріплювалася церковним обрядом, жінка була рівноправним членом сім'ї [14, с. 33].

Також характерною особливістю шлюбних стосунків за звичаєвим правом, була більш легка можливість здійснення офіційного розлучення селян.

Проблема емансипації жінки в Російській імперії була тісно пов'язана з кардинальним питанням епохи – ліквідацією кріпацтва та його наслідків, серед яких найбільш актуальними були й національні права. Ідея емансипації жінки набрала широкого розвитку в 30-40-х рр. XIX ст. XIX – початок XX ст. увійшли в історію України як епоха національного відродження, час розвитку української науки і культури. Жінки почали все частіше заявляти про себе і свої права.

Основними вимогами жіночого руху стали право на вищу освіту і на працю в усіх сферах, де були зайняті виключно чоловіки, в тому числі й право обіймати посади у галузі державної служби.

Підтримка демократами основних вимог жіночого руху – право на працю в державних та громадських організаціях, права на освіту, рівноправність в громадському і сімейному житті – була одним із способів залучення жінок до боротьби проти соціального гніту, одним із шляхів розширення рядів своїх прихильників. Активна життєва позиція, прагнення реалізувати себе через суспільно-корисну працю, знайомство з революційними ідеями привели частину дівчат та жінок в революційно-народницький рух ще в 60-ті рр. XIX ст. [14, с. 204]. Жіночий рух протікав у тісному співробітництві з чоловіками (подібного не було в жодній європейській країні), особливо яскраво це проявилось у вимірах народницького руху.

В «ходінні в народ», яке розпочалося з кінця 1873 р., виявилася вся специфіка жіночого характеру, прагнення до корисної роботи, вірність та самовідданість обраній справі, ініціативність та самостійність в прийнятті рішень.

В 1874 р. Марія Жебуньова, працюючи вчителькою в селі Дептевці Конотопського повіту Чернігівської губернії, проводила активну пропагандистську роботу серед місцевого населення. За

доносом була заарештована та притягнена у справі «193-х» (судова справа революціонерів-народників 1877 – 1879 рр.). Революційну агітацію серед селянства проводила Ганна Слюз, яка працювала сільською вчителькою в с. Марковці Козелецького повіту Чернігівської губернії. Волинянка Фекла Іванівна Донецька, що походила з дворянської сім'ї, наприкінці 1873 р. оселилася у с. Плисці Борзнянського повіту на Чернігівщині для поширення революційних ідей. Працюючи сільською вчителькою, вона проводила активну пропаганду серед селян. Значного поширення народництво в Чернігові набуває в 60 – 70-х рр. XIX ст. Наприкінці 1873 – на початку 1874 рр. проводив активну роботу народницький гурток, очолюваний студентом Г. Божко-Божинським. До членів Чернігівського революційного гуртка Божко-Божинського входило й чимало жінок: М. Імшенецька, М. Соколовська, О. Харченко. Всі вони були притягнені до відповідальності у справі «193-х». Також за активну участь у зібраннях та поширенні забороненої літератури до відповідальності у справі Чернігівського народовольського гуртка в 1879 р. були притягнені О. Рашевська та О. Савченко. Так само варто згадати про м. Ромни Чернігівської губернії та Роменський народовольський гурток, який існував у 1878 – 1884 рр. Активним членом Роменського революційного гуртка була Марфа Алексеєнко. На її квартирі відбувалися зібрання революційного гуртка. У 1882 – 1883 рр. вона також організувала в Ромнах гурток учнівської молоді, де читала революційні видання. За свою революційну діяльність вона була заарештована та за рішенням суду заслана до Сибіру [14, с. 206–218].

Протягом 80-х рр. у народницькому русі відбувалися складні процеси. Більшість активних революціонерів були заарештовані, ув'язнені або відправлені на каторгу чи в заслання. Частина народників приєдналася до марксистських гуртків, частина відійшла від революційної діяльності. Народництво опинилося на роздоріжжі й самогубство Марії Вітрової (народилась у с. Солонівка, що на Чернігівщині) 1897 р. стало завершальним акордом участі жінок у народницькому русі. Її вчинок продемонстрував готовність жінки заради свободи, людської гідності жертвувати власним життям.

Л. Смоляр у своїй праці «Минуле заради майбутнього» прийшла до висновку, що відносно широка участь жінок в народницькому русі була своєрідним протестом, по-перше, проти політики царського самодержавства, яке прагнуло будувати взаємини з народом на основі підпорядкованості і тим самим створювало ґрунт для поширення революційних ідей; по-друге, це був протест освіченої частини жіночої молоді проти побутового та громадського деспотизму [14, с. 223].

З процесом організаційного оформлення політичної думки суспільства помітною є діяльність жінок в українських та загальноросійських політичних партіях. Хоча їх участь і не була і багаточисельною, але важливою. У 1900 р., коли виникла перша українська партія – РУП (Революційна українська партія), жіноцтво активно долучилося до її діяльності. Наприклад, Ольга Ксешинська займалась агітаційною роботою серед чернігівських селян. У 1908 р. діяло «Товариство Українських поступовців» і об'єднало у собі весь цвіт української інтелігенції. Любов Яновська (уродженка Чернігівщини) була організатором гуртків-десяток по програмі ТУП, а в період першої світової війни вона входила до Ради ТУП. Активно співпрацювала з ТУП і Софія Русова [14, с. 239–241].

Все чіткіше формувався соціально-політичний світогляд жіноцтва і їх діяльність у здобутті своїх прав. Так як на Україні жіночий рух не відділявся від загальнонаціонального, тож і чоловіки долучались до висвітлення та захисту прав жінок.

Так, в 1904 р. з вимогою рівних прав для жінок пролунав виступ Івана Миколайовича Соколовського на сесії Чернігівського повітового земського зібрання. Мотивуючи свою вимогу він повідомив: «В сфері громадянських прав жінки мають майже рівні права. В сфері службовій жінки

досягли становища службовця як це ми бачимо в поштово-телеграфному відомстві, але чому до сих пір вони не допускаються у земські зібрання – незрозуміло, адже це суперечить основним земським положенням. Жінка інстинктивно моральніша чоловіка, вона ворог всього, що негативно впливає на суспільство. Залучення жінок до діяльності земств сприятиме зростанню культурних сил цих установ» [14, с. 178].

Підсумовуючи період українського відродження XIX – початку XX ст. можна говорити про відчутні зміни у становищі та ролі жінки у суспільстві. Українське жіноцтво у своїй єдності та згуртованості поступово вибороло економічні, соціальні та політичні права. Особливістю жіночого руху на українських землях було його формування та розвиток в контексті загальнонаціонального процесу українського відродження. Українські жінки долучилися до боротьби за національні права, а питання жіночого самовизначення не виходило за межі загальних вимог. Жіноцтво Чернігівщини не залишилось осторонь громадсько-політичних подій періоду. І хоча перед жінками стояли вагомі соціально-економічні та політичні перешкоди, українське жіноцтво в цілому (і чернігівські представниці зокрема) не тільки вистояли у боротьбі за свої права, а й зробили вагомий внесок у розвиток національного світогляду, оформивши його у політичному та культурному вимірах.

Джерела та література:

1. Богачевська-Хомяк М. Білим по білому: Жінки в громадському житті України (1884 – 1939). К.: Либідь, 1995. 424 с.
2. Енциклопедія українознавства: Т. 2 / Гол. Редактор проф. д-р В. Кубійович. Львів: Молоде життя, 1993. 799 с.
3. Жінки Чернігівщини: історія і сучасність: Матеріали обласної науково-практичної конференції, Чернігів, лютий 1997 р. / Чернігівський державний педагогічний університет імені Т. Г. Шевченка; редкол. М. Я. Ігнатенко [та ін.]. Чернігів: Редакційно-видавничий відділ, 1998. 122 с.
4. Жінки Чернігівщини: історія і сучасність. Жінка на порозі третього тисячоліття: Матеріали обласної науково-практичної конференції / Чернігівський державний педагогічний університет імені Т. Г. Шевченка; редкол. О. Б. Коваленко [та ін.]. Чернігів: Деснянська правда, 1999. 220 с.
5. Жінки Чернігівщини: історія і сучасність. Підприємництво Чернігівщини: гендерний підхід. Роль і проблеми становлення малого і середнього бізнесу серед жінок: Матеріали обласної науково-практичної конференції, Чернігів, грудень 2000 р. / Головне управління економіки Чернігівської Облдержадміністрації; редкол. Л. О. Коваленко [та ін.]. Чернігів: Обласна організація спілки жінок України, 2002. 119 с.
6. Жінки Чернігівщини: історія і сучасність. Проблеми гендеру та жіночої історії в міському просторі (на досвіді міст Чернігова, Ніжина, Прилук): Матеріали обласної науково-практичної конференції, Чернігів, 10 жовтня 2012 р. / Управління у справах сім'ї та молоді Чернігівської облдержадміністрації; редкол. І. В. Дорожкіна [та ін.]. Чернігів: Видавець Лозовий, 2012. 252 с.
7. Кісь О. Жінка в традиційній українській культурі (друга половина XIX – початок XX ст.). Львів: Інститут народознавства НАН України, 2008. 272 с.
8. Козуля О. Жінки в історії України. К.: Український центр духовної культури, 1993. 255 с.
9. Костомаров Н. Две русские народности. К.: Майдан, 1991. 72 с.
10. Липа Ю. Українська жінка. *Жінка*. 1938. № 7–8. С. 4.
11. Луговий О. Визначне жіноцтво України. К.: Ярославів Вал, 2004. 270 с.
12. Петришина Л. Правовий статус жінки Наддніпрянщини в історіографічному дискурсі XIX ст. Актуальні проблеми політики. 2010. № 39. С. 262–270.
13. Розовик О. Жінки в громадсько-політичному та соціально-культурному житті УСРР (1920-ті роки): Монографія / О. Розовик. Вінниця: Нілан-ЛТД, 2014. 454 с.

14. Смоляр Л. Минуте заради майбутнього. Жіночий рух Наддніпрянської України II пол. XIX – поч. XX століття. – Одеса: Астропринт, 1998. 408 с.
15. Смоляр Л. Жіночі студії в Україні: Жінка в історії та сьогодні. – Одеса: Астропринт, 1999. 440 с.
16. Юда Л. Долі видатних жінок Чернігівщини і проблеми виховання історією. *Жінки Чернігівщини: історія і сучасність*. Матеріали обласної науково-практичної конференції. Чернігів: Редакційно-видавничий відділ, 1998. С. 10–16.

Олександр Немченко

ДІЯЛЬНІСТЬ ЗЕМСТВ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ У СПРАВІ ДОПОМОГИ СІМ'ЯМ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Стаття присвячена проблемі надання земськими установами Чернігівської губернії допомоги сім'ям військовослужбовців в роки Першої світової війни. Визначено роль земств в організації такої допомоги, її форми.

Ключові слова: Російська імперія, Чернігівська губернія, земство, сім'ї військовослужбовців, попечительство.

Земські установи залишили помітний слід в історії Чернігівщини та України в цілому. Їх діяльність була невід'ємною складовою політичного, економічного, соціального та культурного життя. Втім, гуманітарна діяльність земств в роки Першої світової війни не знайшла ґрунтовного відображення на сторінках наукових публікацій. У даній статті здійснено спробу заповнити цю прогалину.

Окремі аспекти діяльності різноманітних громадських організацій та земств у сфері надання допомоги населенню, що постраждало від війни на українських теренах були висвітлені у публікаціях: О. М. Доніка [7; 8], І. Г. Сулими [17], Ф. Я. Ступака [16], Н. О. Шапошнікової [19], Н. І. Загребельної та І. А. Коляди [9].

Триває активна робота в напрямку дослідження історії та практичної діяльності земських установ Чернігівської губернії. Так, у публікації Л. О. Майбороди, окреслені форми та особливості благодійної допомоги сім'ям призваних з боку населення, громадських організацій, церкви і т.д. Окрему увагу приділено земствам [13]. Ю. М. Петровська висвітлила особливості та основні напрямки діяльності земств губернії на початку Першої світової війни в гуманітарній сфері, розглянула зокрема проблему надання допомоги сім'ям воїнів [15].

Таким чином увага істориків до діяльності земств Чернігівської губернії в роки Першої світової війни зростає, проте проблема допомоги сім'ям військовослужбовців, як і гуманітарна діяльність в цілому, наразі представлена виключно у вигляді окремих розвідок.

Мета статті полягає в тому, щоб на основі актуалізованої джерельної бази вивчити особливості діяльності земських установ Чернігівської губернії в роки Першої світової війни у справі надання допомоги сім'ям військовослужбовців, з'ясувати її форми, а також організаційні основи.

У роки Першої світової війни тисячі мешканців губернії були мобілізовані до лав війська. Пішовши на фронт, вони залишили вдома свої сім'ї, які відтепер потребували допомоги. Земські установи не залишилися осторонь проблеми. З самого початку війни надання допомоги сім'ям військовослужбовців стало важливим напрямом їх діяльності.

Допомога нижнім чинам та їх сім'ям з боку держави регулювалась законом «Про опікування нижніми військовими чинами та їхніми сім'ями» від 25 червня 1912 року [10]. Відповідно до закону передбачались такі види допомоги:

- 1) допомога родинам осіб, що були призвані на війну;
- 2) пенсії нижнім чинам, що втратили працездатність в зв'язку з військовою службою (як в мирний, так і в військовий час);
- 3) пенсії вдовам і повним сиротам після смерті нижніх чинів, якщо смерть сталася в зв'язку з військовою службою.

Продовольча допомога в грошовому еквіваленті на одну особу становила не менше 1 пуда 28 фунтів борошна, 10 фунтів крупи, 4 фунтів солі і 1 фунта олії на місяць. Для дітей, які не досягли п'ятирічного віку, продовольча допомога видавалася в розмірі половини вартості зазначених продуктів. До 1 вересня кожного року, а також за будь-якого істотного коливання цін на продукти вартість пайка переглядалася. У тих районах, в яких проводилася мобілізація, здійснювалася перевірка безпосередньо на місці складу всіх сімей призваних до армії. Проведення перевірки покладалося в міських поселеннях на міські управи, а в сільській місцевості – на виборні волосні попечительства. Видача допомоги підопічним родинам здійснювалася у волосних правліннях, міських управах, причому в сільській місцевості – 4 рази на рік, за 3 місяці вперед, а в міських поселеннях – за місяць вперед. Перша після оголошення мобілізації видача допомоги проводилася в містах до 1 числа наступного місяця, а в сільських місцевостях – до закінчення найближчої чверті року [14, с. 8].

Допомога сім'ям воїнів, що були призвані на війну, з боку повітових земств виявлялася в активній участі земських діячів у роботі повітових та волосних попечительств, що були створені з метою призначення та видачі таким сім'ям державної допомоги. Земці, зокрема, вивчали матеріальне становище сімей та займалися безпосередньою видачею допомоги [10, с. 937]. Варто наголосити, що очолювали попечительства повітові предводителі дворянства, а в разі їхньої відсутності – голови повітових з'їздів. Контроль за найважливішими справами покладался на повітову земську управу [10, с. 938].

Таким чином, роль земських установ в процесі надання грошової допомоги родинам військовослужбовців була значною й мала, передусім, організаційний характер. Зазначимо, що середній пайок від уряду на родину з чотирьох осіб складав приблизно 10 рублів на місяць. Це означало, що допомога земства до цієї суми мала бути додатковою, а не основною [3, арк. 60].

Земства надавали допомогу сім'ям військовослужбовців і поза схемою встановленою законом від 25 липня 1912 року. Зокрема, Чернігівське надзвичайне повітове земське зібрання висловилося за необхідність видачі нужденним сім'ям воїнів грошової допомоги [18, с. 5]. Варто відзначити також активні дії в цьому напрямку Борзнянського земства, яке на надзвичайному повітовому земському зібранні 12 серпня 1914 року дійшло висновку, що на перший план діяльності земців у роки війни має бути поставлено саме забезпечення сімей призваних. Борзнянське повітове земство дозволило повітовій управі витратити на військові потреби до 15000 рублів із залишків по різних статтях кошторису на 1914 р. [1, с. 7] Загалом всі земства губернії вирішили надавати таким сім'ям трудову допомогу, яка полягала в обробці землі, зборі урожаю, засіянні ланів та ін. Кролевецьке повітове земство обрало свій шлях в даному напрямку, намагаючись підтримувати збіднілі сім'ї наданням одночасно як грошової, так і трудової допомоги [12, с. 8].

Варто зазначити, що, вживаючи усіх необхідних заходів у цьому напрямі гуманітарної діяль-

ності, деякі повітові земства Чернігівської губернії виявили особливу увагу до дітей-сиріт, кількість яких почала зростати швидкими темпами одразу з початком війни. Зокрема, Городнянське надзвичайне повітове земське зібрання прийняло рішення використовувати для прихистку неповнолітніх приміщення шкіл, а також звернулися до місцевих вчителів з проханням про надання допомоги у цій нелегкій справі [2, с. 6–7]. Піклуючись про дітей-сиріт та напівсиріт, земські установи намагалися, перш за все, прилаштувати їх у сім'ї, забезпечуючи матеріальною підтримкою останні, розподіляти їх по притулках, призначали стипендії на навчання.

Земство також стало ініціатором надання допомоги сім'ям земських службовців, призваних на військову службу. Вже 3 – 4 серпня 1914 року на надзвичайному засіданні Чернігівського губерньського земського зібрання було прийнято відповідне рішення. Після розгляду доповіді про гостру необхідність матеріальної підтримки земців, що були призвані у військо та їх сімей зібрання ухвалило рішення зберегти за ними посади, а також продовжувати виплату заробітної плати, якщо вони пропрацювали в земських установах не менше шести місяців. Відповідними виплатами службовці мали забезпечуватися увесь період свого перебування на війні. Заробітна плата виплачувалася в повному обсязі або 50 % від неї, залежно від того, в якості яких чинів земські службовці були призвані на військову службу, а також залежно від їхнього сімейного стану (сімейними визнавалися не лише одружені, але й холостяки, на утриманні яких знаходилися батьки, брати або сестри) [6, арк. 190].

Доцільно більш детально зупинитися на такому напрямі земської роботи, як надання трудової допомоги сім'ям військовослужбовців. Даний вектор діяльності земств передбачав надання допомоги останнім у обробітку землі, зборі врожаю, забезпеченні технікою та реманентом і т. ін. [3, арк. 60 зв.]. Заходи в аграрній сфері були надзвичайно актуальними, оскільки у випадку несвоєчасного посіву зернових нужденність населення ще більше б загострилася і набула б постійного характеру. На прикладі Чернігівського повітового земства можна простежити масштаби проведеної ним роботи та оцінити її результативність. Надання цього виду допомоги, за даними проведеного земством обстеження, потребували 3000 господарств Чернігівського повіту з 2000 десятин землі. Було також визначено, що для задоволення потреб цих господарств знадобиться 16000 пудів жита на суму до 16000 рублів. Необхідні матеріальні ресурси було взято з запасного капіталу Чернігівського повітового земства безвідсотково, а близько 4000 рублів були виклопотані з двох мільйонів рублів, відпущених Радою Міністрів на допомогу сім'ям запасних і ополченців, призваних до війська [3, арк. 62 зв.].

Господарства, що потребували земської допомоги, були поділені на три категорії:

1) найбідніші або безземельні господарства, що існували завдяки «іспольній» оренді; господарства із землею, проте повністю або частково позбавлені робочих рук; господарства із землею до 6 десятин, але повністю позбавлені робочих рук;

2) господарства, в яких були відсутні підсобні заняття (ткацьке, чоботарське і т.п.), нараховувалося до 6 десятин землі, частково позбавлені робочих рук.

3) бідні господарства, в яких нараховувалося до 6 десятин землі, існували невеликі підсобні заняття, в більшості випадків позбавлені робочих рук [3, арк. 63].

Подібна практика була розповсюджена і в інших повітах Чернігівської губернії. Очевидно, що господарства, які залишалися без необхідних робочих рук, були б приречені на занепад, якби не активна допомога земських установ.

Варто констатувати, що потреба сімей у допомозі постійно зростала і сума виданих земських коштів щомісяця збільшувалася. Зважаючи на це, земства були вимушені шукати необхідні фінан-

сові ресурси і отримувати їх здебільшого у вигляді кредитів. Зокрема, вже у січні 1915 року Кролевецьке надзвичайне земське зібрання прийняло рішення клопотати про видачу позики з казни в розмірі 5000 рублів (оскільки клопотання про безповоротну допомогу було відхилено) [11, с. 10]. А 20 квітня 1915 року це ж саме земство звернулося з клопотанням до Чернігівського губернського у земських і міських справах присутствія про необхідність асигнування йому з казни вже 25000 рублів для надання допомоги сім'ям призваних на війну [4, арк. 2].

Процес отримання допомоги в такий спосіб передбачав подолання складних бюрократичних перепон, які доводилось проходити земським установам, витрачаючи на це величезну кількість часу. Адже Чернігівське у земських і міських справах присутствіє, в свою чергу, направило клопотання до Міністерства внутрішніх справ, останнє – до Головного управління у справах місцевого господарства і лише після цього повітове земство отримало відповідь, яка надійшла Чернігівському губернатору фактично через рік з моменту подачі клопотання повітовим земством – 14 квітня 1916 року. Головне управління у справах місцевого господарства дозволило отримати короткострокову безвідсоткову позику з губернського і громадського продовольчих капіталів губернського і повітового земств. І наостанок у відповіді зазначалося, що ефективніше було б замість прохання про виділення коштів із казни просити про виділення необхідної суми відповідно до існуючої процедури (пункт 4 статті 83 і 85 Положення про земські установи) з кас міського і земського кредиту [4, арк. 64–65]. З аналогічним клопотанням в січні 1915 року виступило і Городнянське повітове земство [5, арк. 2]. Все це свідчить про загострення проблеми нестачі коштів в гуманітарній сфері в цілому по Чернігівській губернії, а також про труднощі, що ставали все більш явними через загальне поглиблення кризи в державі та недостатньо дієві механізми їх подолання на загальноімперському рівні.

Таким чином, організація допомоги сім'ям військовослужбовців була одним з ключових напрямків діяльності земських установ Чернігівської губернії. Земці брали активну участь у процесі призначення державної допомоги сім'ям військовослужбовців, вивчаючи матеріальне становище останніх у рамках своєї роботи в місцевих попечительствах. Також надавали додаткову грошову допомогу тим сім'ям, для яких державне утримання виявлялося недостатнім. Не забували земські установи і про дітей-сиріт та напівсиріт. Актуальними для більшості родин військовослужбовців під час сільськогосподарських робіт були такі форми земської допомоги, як видача насінневих позик, забезпечення технікою та реманентом тощо.

В цілому заходи земців в гуманітарній сфері можна вважати ефективними, проте через надмірну бюрократизацію, відсутність належного фінансування своїх ініціатив земства не завжди могли оперативно вирішувати гострі проблеми. Втім, останнє аж ніяк не може применшити значення земських установ Чернігівської губернії в процесі надання допомоги сім'ям призваних в роки Першої світової війни.

Вивчення земської діяльності в роки Першої світової війни має стати предметом подальшого дослідження. Порівняння досвіду вирішення гуманітарних проблем у різних регіонах імперії, визначення місцевої специфіки земських ініціатив сприятиме формуванню наукової картини різновекторної діяльності земств та її результатів.

Джерела та література:

1. Борзенское экстренное уездное земское собрание. *Черниговская земская неделя*. 1914. № 34. – С. 7.
2. Городнянское чрезвычайное уездное собрание. *Черниговская земская неделя*. 1914. № 34. – С. 6–7.

3. Протоколы заседаний чрезвычайного уездного земского собрания с приложенными к ним документами: отчет о земской кассе мелкого кредита и др., 1914 г. *ДАЧО (Державний архів Чернігівської області)*. Ф. 145. Оп. 2. Спр. 582. 311 арк.
4. По ходатайствам Кролевецкого уездного земства об отпуске ему из казны денег для оказания помощи семьям призванных на войну с приложенными документами: Ведомости о бюджете, долгах, капиталах Кролевецкого уездного земства за 1913 г., о расходах по смете за 1914 г., об остатках и поступлении земских сборов с надельных земель, недвижимых казенных имуществ за 1913 – 1914 гг. и др., 1914 – 1916 гг. *ДАЧО*. Ф. 145. Оп. 2. Спр. 616. 68 арк.
5. По ходатайству Городнянского уездного земства о введении в Городнянском уезде земских участковых попечительств по призрению семейств лиц, призванных по мобилизации на действительную военную службу, 1915 г. *ДАЧО*. Ф. 145. Оп. 3. Спр. 1161. 13 арк.
6. Протоколы заседаний Черниговского губернского земского собрания с приложенными к ним документами, 1914 – 1915 гг. *ДАЧО*. Ф. 145. Оп. 2. Спр. 584. 420 арк.
7. Донік О. М. Всеросійський земський союз в Україні: структура, напрями та результати діяльності. *Український історичний журнал*. 2014. № 3. С. 22–37.
8. Донік О. М. Діяльність громадських організацій у справі допомоги армії та цивільному населенню. *Велика війна 1914 – 1918 рр. і Україна*. К.: ТОВ «Видавництво «КЛІО»», 2013. С. 536–562.
9. Загребельна Н. І., Коляда І. А. Велика війна: українство і благодійність (1914 – 1917 рр.) / Інститут історії України НАНУ, Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова. К., 2006. 193 с.
10. Закон «О призрении нижних воинских чинов и их семейств» 1912 г. *Полное собрание законов Российской империи*. – Собрание третье. СПб., 1915. Т. XXXII. Закон № 37507. С. 935–945. URL: http://www.nlr.ru/e-res/law_r/search.php?part=1957&regim=3 (дата звернення: 30.11.2017).
11. Корреспонденция. *Черниговская земская неделя*. 1915. № 33. С. 10–11.
12. Кролевецкое чрезвычайное уездное земское собрание. *Черниговская земская неделя*. 1914. № 34. С. 8.
13. Майборода Л. Благодійна допомога воїнам і цивільному населенню в роки Першої світової війни на Чернігівщині (за матеріалами місцевих газет). *Скарбниця української культури*. Збірник наукових праць. Вип. 8. Чернігів, 2007. С. 127–132.
14. О пособиях и пенсиях жертвам войны. *Черниговская земская неделя*. 1914. № 43. С. 8.
15. Петровська Ю. М. Особливості гуманітарної діяльності земств Чернігівської губернії на початку Першої світової війни за матеріалами «Черниговской земской недели». *Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка*. Чернігів: ЧДПУ, 2008. Вип. 52. Серія: Історичні науки. № 5. С. 271–276.
16. Ступак Ф. Я. З історії соціальної опіки громадських спілок і органів самоврядування в Україні під час Першої світової війни. *Проблеми історії України XIX – поч. XX ст.* Вип. 24. 2015. С. 135–144.
17. Сулима І. Г. Південно-Західні комітети Всеросійського земського союзу в Україні на початку Першої світової війни. *Проблеми історії України XIX – початку XX століття*. Вип. III. К., 2001. С. 234–239.
18. Черниговское чрезвычайное уездное земское собрание. *Черниговская земская неделя*. 1914. № 33. С. 5.
19. Шапошнікова Н. О. Продовольче становище в Україні в роки Першої світової війни (липень 1914 – лютий 1917 рр.). К.: Інститут історії України НАН Україн, 2002. 174 с.

ДІЯЛЬНІСТЬ ОРГАНІВ МІСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ У СФЕРІ НАДАННЯ ДОПОМОГИ БІЖЕНЦЯМ В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті розглянуто діяльність органів міського самоврядування Чернігівської губернії у сфері допомоги біженцям в роки Першої світової війни. Досліджено форми надання допомоги біженцям, співпрацю міського самоврядування з державними та громадськими інституціями.

Ключові слова: біженці, самоврядування, Чернігівська губернія, Перша світова війна.

Зі здобуттям Україною незалежності значно посилилась зацікавленість вчених до вивчення історії Першої світової війни, на яку за радянських часів наклали тавро «імперіалістичної та несправедливої». Одним із питань багатовекторної проблематики Першої світової війни, до якого останнім часом прикута пильна увага сучасних дослідників, є питання діяльності органів міського самоврядування в умовах воєнного часу. Перша світова війна, порушивши усталений ритм життя мешканців міст, змусила органи управління останніх внести значні корективи в свою діяльність. Зокрема, з'явилася ціла низка нових напрямків їх діяльності, одним із яких стала допомога біженцям. Російська імперія, як і інші держави-учасниці Першої світової війни, виявилася не готовою до такого суспільного явища, як біженство. Воно, без сумніву, стало справжнім випробуванням на міцність державної системи та суспільства.

Актуальність дослідження зумовлена, насамперед, необхідністю наукового осмислення та аналізу внеску органів міського самоврядування на теренах Чернігівської губернії у справу допомоги біженцям в умовах воєнного часу, оскільки ця складова їхньої багатовекторної діяльності не знайшла свого повного відображення в історіографії. Крім того, сьогодні, коли на території України відбуваються бойові дії в ході Антитерористичної операції та існує велика кількість переселенців зі Сходу України, вивчення позитивного досвіду діяльності органів міського самоврядування в сфері допомоги біженцям є необхідним та корисним, перш за все, із точки зору можливого запозичення відповідних практик надання гуманітарної допомоги населенню, вивчення механізмів взаємодії органів місцевої влади та самоврядування, а також громадськості у цій нелегкій справі.

Серед дослідників, які вивчають тему допомоги біженцям в роки Першої світової війни слід відзначити Л. М. Жванко [7–10], О. В. Сердюка [20], О. М. Доніка [5; 6], Н. І. Загребельну та І. А. Коляду [11]. В окрему групу можна виокремити науковців, які безпосередньо на регіональному рівні займаються проблемою діяльності органів міського самоврядування Чернігівської губернії. До них відносяться Л. М. Шара [23–27] та Л. О. Майборода [15].

Дослідження означеної проблеми цілком забезпечене необхідними джерелами. Передусім, законом «Про забезпечення потреб біженців» від 30 серпня 1915 р. [12]. Також вивчення діяльності міського самоврядування у справі допомоги біженцям стало можливим завдяки використанню журналів і постанов чергових та надзвичайних сесій міських дум та управ, доповідей і звітів органів самоврядування. Іншим важливим джерелом є періодичні видання, що дозволили висвітлити різні аспекти роботи самоврядних інституцій з позиції їх громадського сприйняття.

Мета дослідження полягає в тому, щоб на основі актуалізованої джерельної бази вивчити особливості діяльності органів міського самоврядування Чернігівської губернії в роки Першої світової

війни у справі надання допомоги біженцям, з'ясувати її форми, а також організаційні основи.

З початком збройного конфлікту вглиб Російської імперії ринув потік у понад 2,5 млн. біженців. Кожен з них потребував, щоб його прийняли, надали житло, забезпечили харчуванням і, по можливості, роботою. Про значну складність ситуації свідчить той факт, що літом 1915 року до Державної думи Росії був внесений законопроект про виділення на потреби біженців 25 млн. руб. Безпосередньо на місцях проблемою біженців мали перейматися міські та земські органи самоврядування [15, с. 130].

Вже 13 жовтня 1914 р. з'явилося звернення Чернігівського губернатора І. І. Стерлігова до населення Чернігівської губернії з закликом до здійснення пожертв для постраждалих від воєнних дій. Збором пожертвувань мав займатися новостворений «Комітет для надання тимчасової допомоги постраждалим від воєнних дій» Великої Княжни Тетяни Миколаївни [17, с. 3]. Ніжинська міська дума однією з перших відгукнулася на залик губернатора і на черговому засіданні 5 листопада 1914 р. асигнувала в розпорядження «Комітету для надання тимчасової допомоги постраждалим від воєнних дій» Великої Княжни Тетяни Миколаївни 200 руб. [3, арк. 318].

Не залишилася осторонь і Чернігівська міська дума, з дозволу якої 29 – 31 травня 1915 р. у Чернігові був проведений триденний збір коштів для Тетянівського комітету постраждалих від воєнних дій. Близько 200 пар збирачів коштів, переважно, учнів середніх навчальних закладів, які були оснащені кухлями та білими нарукавними пов'язками з надписами «Росія – розореним окраїнам», обходили всі вулиці міста, громадські, урядові та торгово-промислові заклади і пропонували зробити пожертви, роздаючи натомість значки, квіти і листівки із зображенням Великої Княгині Тетяни Миколаївни. Цікаво, що на третій день до збирачів приєдналися артисти міського драматичного театру та українського театру на Валу. Окрім цього, «кухлевий збір» був проведений в церквах, римокатолицькому костелі, єврейських молитовних школах та на паромах по лінії Чернігів-Київ. Значну частину свого збору, який проходив в цей час, передали до комітету місцеві кінематографісти. Загалом, завдяки сприянню Чернігівської міської думи було зібрано 3546 руб. 56 коп., що було доволі значною сумою на той час [19, с. 9].

21 січня 1915 р. на черговому засіданні Ніжинської міської думи було зачитано подяку Комітету Великої Княжни Тетяни Миколаївни з допомоги постраждалим від воєнних дій від 22 грудня 1914 р. за № 975 за пожертвування 200 руб. із бюджету міста та 163 руб. 20 коп., зібраних містянами, що свідчило про активну участь міста в наданні допомоги біженцям [4, арк. 12].

Певний час Чернігів та інші міста губернії не відчували на собі всієї гостроти проблеми біженців, адже перші біженці в місті Чернігові з'явилися лише в червні 1915 р. Спочатку це були біженці з Галичини, Віленської, Люблінської і Холмської губерній. Станом на 1 серпня 1915 р. у Чернігові перебувало більше 2000 біженців: з них в приміщенні міського цегляного заводу перебувало 698 дорослих і 299 дітей, на заводі Хавина – 441 дорослий та 210 дітей, а також на подвір'ї вільно-пожежного товариства – 127 дорослих і 53 дитини [22, с. 4]. У зв'язку з цим Чернігівська міська дума 1 серпня 1915 р. створила Х Чернігівське міське опікунство допомоги біженцям та евакуйованим (бо в місті вже існувало 9 опікунств, що займалися справами благодійності) в складі обраної опікунством ради з 12 чоловік. Очолив раду інженер С. Серебряков, а його заступником обрали – Д. Країнського [21, с. 4].

Окрім вже названих трьох пунктів, решта біженців зосереджувалася в міському училищі (звідки на початку серпня біженці були переміщені до училища сліпих), міському нічному притулку, міському ремісничому училищі, в церковно-приходському училищі Катерининської церкви, в чай-

ній Троїцького монастиря та в будинку для прочан на Валу. Для переселенців, які прибували до Чернігова, вже в липні 1915 р. було створено Бюро для зустрічі біженців на пароплавних пристанях та залізницях для збору інформації про потреби біженців, склад їхніх сімей тощо [13, с. 3].

Інформація, що міститься на шпальтах місцевих періодичних видань, дає нам змогу простежити щоденну роботу міського опікунства з допомоги біженцям. Так, прибулих до Чернігова біженців реєстрували, після чого залишали на певний час у карантинній зоні, щоб запобігти поширенню інфекційних захворювань. Випадки останніх вже мали місце, про що свідчить інформація з тижневика «Чернігівська земська неділя», адже на сторінках останнього є відомості про звернення міського опікунства до управління залізничних доріг із проханням більш ретельно дезінфікувати пасажирські вагони. Отже, через недогляд до Чернігова прибули інфіковані [23, с. 188].

Гаряча їжа для біженців варилася та видавалася один раз на день, а на міському заводі – двічі. Окрім того, видавався чай з білим хлібом, а дітям – молоко. Також міська управа видавала марки на безкоштовну питну воду. Майже всім перед виселенням надавалася можливість помитися в лазні. Для того, аби забезпечити біженців білизною та одягом, влаштовувалися одноденні збори, що давало змогу забезпечити речами багатьох, але все ж не в тій кількості, яка була необхідною. Також на дорогу видавалися гроші: дорослим по 1,5 руб., дітям – по 1 руб. [22, с. 4].

Для вирішення різного роду проблем біженців, на кшталт, розшуку родичів, втраченого багажу, пошуку житла, роботи чи надання консультацій з різних питань, було відкрито спеціальну контору, де завжди працювали 5 – 6 членів міського опікунства. Щоб знайти рідних, давалося оголошення у газету «Киевская мысль». Пізніше опікунство звернулося до міського очільника Аркадія Верзилова з пропозицією зв'язатися з Всеросійськими земським і міським союзами та обговорити ідею створення центрального довідкового бюро для розшуку загублених. Ідея виявилась вдалою, і її було реалізовано [23, с. 188].

Біженцям також надавалося право на безкоштовне медичне обслуговування в шпиталях, стаціонарних лікарнях та епідемічних бараках. Крім того, ряд міст губернії надавали знижку на ліки в аптеках для переселенців [7, с. 58]. Однак невдовзі, з наближенням фронту до кордонів Чернігівської губернії, почалася евакуація біженців на схід, і вже 7 серпня 1915 р. завод Хавина був звільнений від біженців. Сім'ї, які не підлягали першочерговому виселенню, були переведені до пожежного двору [22, с. 4].

Переміщення великої кількості біженців залізницею потребувало чіткого впорядкування руху, а також забезпечення поточних потреб, що виникали в процесі їхнього пересування, задля недопущення негативних ситуацій. Тому на початку серпня 1915 р. міністр шляхів сполучень – С. Рухлов – видав наказ, відповідно до якого на залізницях та водних шляхах мали засновуватися пункти харчування. Дозвіл на відкриття закладів харчування на шосейних та ґрунтових дорогах отримали й органи місцевого самоврядування [10, с. 40].

Пересування біженців залізничними шляхами здійснювалося відповідно до спеціальних циркулярів міністра внутрішніх справ від 21 серпня та 2 листопада 1915 р., адресованих губернаторам та очільникам міст. Відповідно до законодавства всі перевезення мали здійснюватися за рахунок державних коштів, в основному, з воєнного фонду. Наприкінці серпня 1915 р. на з'їзді представників російських залізниць було затверджено посвідчення біженця – «Екстрений відзив», який давав право на проїзд [10, с. 43]. На території Чернігівської губернії у 1915 р. потреби біженців обслуговували 7 сухопутних та 2 залізничні шляхи. Прийом біженців в цей час фактично припинився, а Чернігівщина для біженців перетворилася на транзитну територію. Станом на вересень 1915 р. у

Чернігові перебували 1297 сімей біженців (4591 особа). Практично по всій губернії були розпорочені харчувальні пункти для біженців, що сприяло поживленню транзитного руху через Чернігів, Ніжин та великі залізничні вузли. Протягом 1–14 вересня 1915 р. губернським центром пройшло 14311 біженців [2, с. 6].

Аналогічні до Чернігівського міського опікунства установи були відкриті у Ніжині, Глухові та інших містах губернії. Так, наприклад, Сосницька міська дума на черговому засіданні 16 жовтня 1915 р. вирішила організувати міський комітет допомоги біженцям, паралельно асигнувавши на їхні потреби 200 руб. [1, с. 2]. У жовтні 1915 р. ситуація з біженцями почала ускладнюватись. Зокрема, протягом 17–22 жовтня на Чернігівському харчувальному пункті скупчилося близько 15 тисяч біженців. Через несподівано велику їхню кількість працівники пункту не встигли підготувати теплі приміщення, і багатьом біженцям довелося провести декілька днів на своїх власних, покритих полотном і ковдрами, фурманках. В цей же час через Ніжинський харчувальний пункт пройшло 30458 біженців [1, с. 7].

Але навіть в цей складний час міські органи саморядування не забували про потреби біженців, а особливо – їхніх дітей, піклуючись не лише про харчування та дах над їхньою головою, але й про отримання ними освіти. На засіданні Чернігівської міської думи 29 жовтня 1915 р. одногосно було ухвалено рішення про відкриття двох спеціальних класів та прийняття на роботу двох вчителів при місцевих початкових училищах [21, с. 3].

Загалом, протягом 1915 р. значна частина біженців перебувала безпосередньо поблизу лінії фронту. Особливо багато їх було на сході Волинської губернії. Це було пов'язано з бажанням переселенців знаходитися якомога ближче до своїх домівок, з надією на швидке повернення назад у разі сприятливих обставин. Проте з 1916 р. кількість біженців у тилкових губерніях почала збільшуватися, насамперед, у зв'язку зі змінами ситуації на фронтах та в політичній сфері Російської імперії. Так, якщо станом на 1 листопада 1915 р. в українських губерніях перебувало 420361 біженець, то роком пізніше – 1 листопада 1916 р. – їх налічувалося вже 761245 осіб. Така ж тенденція простежується і в межах Чернігівської губернії: 28648 та 36224 біженці відповідно. Але, як не дивно, окреслена ситуація не була притаманна деяким містам губернії, зокрема, Чернігову, в якому на початку листопада 1915 р. перебувало 5398 переселенців, а за рік їх кількість не збільшилася, а, навпаки, скоротилася майже вдвічі – до 3032 осіб [7, с. 40–42].

В іншому великому губернському місті – Ніжині, за повідомленням місцевої преси, станом на 12 січня 1916 р. перебувало 1070 осіб. 229 з них були з Царства Польського, 170 – з північно-східних губерній, 108 – з прибалтійських губерній, 164 – з Холмської губернії, 70 – з південно-західних губерній і 266 осіб з Волинської губернії. Всі біженці в місті Ніжині були розміщені на квартирах, а в повітах – отримали роботу. Інтелігенція в більшості випадках стала вчителювати в селах або ж отримала різні посади в містах. Усього з початку евакуації, яка розпочалася в липні 1915 р., і до січня 1916 р. у Ніжин прибуло 5414 біженців, 4048 з яких були евакуйовані в східні губернії згідно владного припису, ще 296 осіб виїхало добровільно [16, с. 1–2].

Про високий рівень турботи органів міського самоврядування про біженців свідчить той факт, що на сторінках місцевої періодики – газети «Черниговское слово» від 22 листопада 1915 р. – було розміщено подяку місцевим діячам від групи біженців під керівництвом Квятковського, в якій вони висловлювали на адресу останніх вдячність за виявлену турботу та сердечне ставлення до їхніх потреб [7, с. 181]. Після Лютневої революції 1917 р. й повалення монархії більшість біженців сподівалися на швидке закінчення війни та повернення додому, однак війна продовжувалася, у результаті

чого кількість переселенців невпинно зростала. У середині червня 1917 р. на території України перебувало 849523 біженців, із них – 37910 осіб на території Чернігівської губернії [7, с. 61–62].

Тимчасовий уряд продовжив політику допомоги біженцям і вже в березні 1917 р. асигнував кредит у розмірі 52000000 руб. для надання допомоги переселенцям на період з квітня по червень 1917 р. [18, с. 9] Однак 1917 рік позначився сильним соціально-економічним та політичним заго-стренням в державі та на місцях. Гостро почала відчуватися нестача продовольства та інфляція грошей. Вже в серпні 1917 р. на сторінках щотижневика «Черниговская земская газета» з'явилося повідомлення, у якому біженців закликали не рухатися у напрямку Чернігова, оскільки в місті вже не було вільних квартир та відчувалася гостра нестача продовольства, в результаті чого вони взагалі могли залишитися без харчів та даху над головою. Тим не менше ті переселенці, які вже перебували в Чернігові, й надалі продовжували отримувати допомогу [14, с. 3].

Таким чином, надання допомоги біженцям із західних губерній Російської імперії, а також постраждалим від військових дій стало одним з пріоритетних напрямків діяльності органів міського самоврядування Чернігівської губернії. Міські думи та управи активно сприяли створенню міських опікунств та комітетів допомоги біженцям, повністю або частково фінансували їх роботу, намагалися вирішувати побутові проблеми біженців, починаючи від їх тимчасового розселення й харчування і закінчуючи їх працевлаштуванням, забезпеченням освітніх, медичних, культурних потреб, а також вирішенням питання їх подальшої евакуації вглиб імперії.

Джерела та література:

1. Беженцы. *Черниговская земская неделя*. 1915. № 44. С. 2, 7.
2. Движение беженцев. *Черниговская земская неделя*. 1915. № 39. С. 6.
3. Протоколы заседаний Нежинской городской думы и балансы общественных банков, присланные на утверждение, 1914 – 1915 гг. *ДАЧО* (Державний архів Чернігівської області). Ф. 145. Спр. 839. 392 арк.
4. Протоколы заседаний Нежинской городской думы с приложенным к ним балансами городского общественного банка на 1 декабря 1914 г. за 1915 год, 1915 – 1916 гг. *ДАЧО*. Ф. 145. Спр. 1071. 386 арк.
5. Донік О. М. Гуманітарна складова діяльності Всеросійського союзу міст в Україні в роки Першої світової війни. *Проблеми історії України XIX – поч. XX ст.* 2014. № 23. С. 163–173.
6. Донік О. М. Діяльність громадських організацій у справі допомоги армії та цивільному населенню. *Велика війна 1914 – 1918 рр. і Україна*. К.: ТОВ «Видавництво «КЛІО»», 2013. С. 536–562.
7. Жванко Л. М. Біженство Першої світової війни в Україні: Документи і матеріали (1914 – 1918 рр.). Харків: ХНАМГ, 2010. 360 с.
8. Жванко Л. М. Біженці Першої світової війни: український вимір (1914 – 1918 рр.). – Харків, «Апостроф», 2012. 568 с.
9. Жванко Л. М. Іноземні біженці Першої світової війни в Україні. *Київська старовина*. 2005. № 3. С. 77–93.
10. Жванко Л. М. Організація транспортування біженців Першої світової війни у тилі губернії України (літо – осінь 1915 р.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2014. № 40. С. 39–47.
11. Загребельна Н. І., Коляда І. А. Велика війна: українство і благодійність (1914 – 1917 рр.). К. [б.и.], 2006. 193 с.
12. Закон «Об обеспечении нужд беженцев» 30 августа 1915 г. *Собрание узаконений и распоряжений Правительства, издаваемое при Правительствующем Сенате*. Пг., 1915. Отд. 1. 2-е полугодие. С. 2423–2426.
13. Заседание в городской думе. *Черниговское слово*. 1915. № 2460. С. 3.
14. К беженцам. *Черниговская земская газета*. 1917. № 59. С. 3.

15. Майборода Л. О. Благодійна допомога воїнам і цивільному населенню в роки Першої світової війни на Чернігівщині (за матеріалами місцевих газет). *Скарбниця української культури*. Чернігів, 2007. № 8. С. 127–132.
16. О беженцах – поляках и др. *Нежинец*. 1916. № 1–2. С. 1–2.
17. Обращение Черниговского губернатора. *Черниговское слово*. 1914. № 2258. С. 3.
18. Переполнение инфекционного отделения губернской больницы. *Черниговская земская газета*. 1917. № 8. С. 3.
19. Сбор в пользу жителей, пострадавших от военных действий. *Черниговская земская неделя*. 1915. № 24. С. 9.
20. Сердюк О. В. Біженство в Україні під час Першої світової війни. *Проблеми історії України XIX – початок XX ст.* К.: Інститут історії України НАН України, 2002. № 4. С. 111–132.
21. Черниговская городская дума. *Черниговская земская неделя*. 1915. № 32. С. 4.
22. Черниговское X городское попечительство о беженцах. *Черниговская земская неделя*. 1915. № 37. С. 4–6.
23. Шара Л. М. До питання про повсякденні справи чернігівського міського самоврядування під час Першої світової війни (за матеріалами 1916 р.). *Сіверянський літопис*. 2014. № 6. С. 33–40.
24. Шара Л. М. Особовий склад Чернігівської міської управи (1901– 1917 рр.). *Сіверянський літопис*. 2014. № 5. С. 34–43.
25. Шара Л. М. Пріоритетні напрями роботи Чернігівської міської думи упродовж 1915 р. (за матеріалами «Черниговской земской недели»). *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету*. Серія: Історичні науки. 2014. № 123. С. 183–190.
26. Шара Л. М. Чернігівське міське громадське управління 1913 – 1917 рр. *Проблеми вивчення історії української революції 1917 – 1921 рр.* К., 2013. № 9. С. 126–138.
27. Шара Л. М. Міське самоврядування Чернігова і земство: шляхом конфронтації та співпраці. *Сіверянський літопис*. 2015. № 6. С. 64–71.

Злата Реніч

ТРАГЕДІЯ ГОЛОКОСТУ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ ЗА МАТЕРІАЛАМИ УСНОЇ ІСТОРІЇ

Стаття присвячена трагічним подіям Голокосту на Чернігівщині в період нацистської окупації 1941 – 1943 рр. На матеріалах усної історії висвітлюється становище місцевих євреїв в роки Другої світової війни.

Ключові слова: Голокост, німецька окупація, жертви, змішані шлюби.

Найжахливішим злочином нацистського уряду в період Другої Світової війни став Голокост. Наслідки, без сумніву, дають право віднести знищення єврейського населення до найбільш трагічних подій в історії людства. У виступі на жалобній церемонії з ушанування пам'яті жертв у Бабиному Яру президент України Петро Порошенко сказав: «Уявіть собі близько півтора мільйона українських євреїв знищено нацистами. Це – чверть усіх світових жертв Голокосту. Голокост – трагедія планетарного масштабу. Це – злочин не лише проти окремого народу, а супроти всього людства» [1].

Метою даної статті є впровадження до наукового обігу джерел усної історії, які не лише констатують факт існування Голокосту на Чернігівщині, а й показують трагедію через призму сприй-

няття її жертв, які на той час були ще дітьми. Збирання джерел усних свідчень є надзвичайно важливим завданням сучасних істориків, оскільки свідків цієї трагедії з кожним днем стає все менше.

Нашими респондентами стали люди, які пережили цей жах у дитячому віці. Їх свідчення – це частково дитячі спогади або батьківські розповіді. Матеріали, що ми зібрали, раніше ніде не публікувалися, окрім інтерв'ю Якова Сокольського, що було раніше оприлюднене у скороченому вигляді.

Жителька Чернігова Сидоренко Лілія Михайлівна, народилася вже під час німецької окупації міста у 1942 р. Її батько – єврей, Шепелев Михайло Ілліч, воював у Червоній Армії, згодом дійшов аж до Берліну. Її мама, українка, Дорошенко Віра Іванівна мала всього 20 років. Переховувалися у льохах і підвалах втрьох: молода Віра з маленькою Лілією на руках та її мама – Матрона Кирилівна Дорошенко. Сьогодні вже літня Лілія Михайлівна не може приховати сліз, коли згадує розповідь мами про те, що люди їх звідсіля виганяли. Лідія Михайлівна розповідає про унікальний випадок, коли дві жінки з дитиною на руках йшли по окраїні міста, у приватному секторі, та раптом натрапили на молодого німця на вахті, в думках мами промайнуло: «Це все». Але він показав рукою щось на кшталт: «Йдіть звідси!» і вони перейшли дорогу і заховатися у посадках. Мама була вражена таким вчинком німецького вартового, не розуміючи, чому він їх пожалів.

Пішки тікати до с. Виблі, люди боялися пускати до себе у хату. Погодилася лише одна старенька, що жила в кінці села. На жаль, прізвиська своєї рятівниці, що переховувала їх до кінця окупації, Лілія Михайлівна не знає. Та виявилася напрочуд кмітлива: виходила до колодязя розпускати чутку, що до неї приїхала родичка, хвора на тиф. Чутка дійшла до поліцаїв та німців, ті в хату не потикалися. Матрона Кирилівна весь день лежала на лавці як хвора. А молода Віра з донькою Лілією сиділи у комірці, ззовні двері якої були завішані тазом та корзинами. Двері ці відкривалися лише вночі, випускаючи в'язнів комірчини. Так жили близько року. Після вигнання німецьких окупантів повернулися до Чернігова. Там дізналися, що Іллю Файбовича та Анну Борисівну Шепелевих (єврейських дідуся та бабусю Лілії) німці розстріляли при спробі втекти з Чернігова до якогось села. Разом з ними загинули ще декілька єврейських родин [2].

Отже, поки чоловіки-євреї воювали на фронті, їх українські дружини з дітьми залишалися безпорадними вдома перед антисемітською політикою окупантів, сподіваючись на допомогу рідні, а подекуди і абсолютно чужих людей (на жаль, безіменних праведників світу). Така ж ситуація спіткала родину нашого наступного респондента.

Сокольський Яків Борисович, що народився у 1935 р. у с. Білошицька Слобода Холменського району, згадує що на початку війни його батька, Бориса Абрамовича, єврея за походженням, мобілізували на фронт. Борис Абрамович у 1933 р. тридцятитисячником приїхав до села та став головою сільради, проте колгосп на цей момент вже існував. Від голоду село значно більше страждало у 1947 р., ніж у 1932 – 33 роках. Але вже у 1939 р. під час чистки партії Бориса Абрамовича звільнили з роботи через те, що він не ліквідував у селі церкву. За словами Якова Сокольського: «батько і в чорта не вірував, він все робив для людей, за це завжди і «отримував». Мати, Ніла Йосипівна (з української родини, де було прийнято давати чоловікам біблійні єврейські імена), з двома синами залишилася вдома. «Ніхто і не думав евакуюватися, тільки сім'я батька дізналася завдяки зв'язкам, бо чоловік сестри – росіянин, був завідуючим відділу пропаганди обласного комітету партії, вони від'їхали ще до вторгнення німців і встигли вислати свою нову адресу», – розповідає Яків Борисович. Ми бачимо, що радянська влада не тільки не допомогла евакуюватися, а навіть просто не попередила єврейське населення про безжалісні наміри гітлерівської армії.

В Новгород-Сіверському знаходилась комендатура, куди усіх євреїв і звозили задля подальшо-

го знищення. Ніла Йосипівна намагалася заховати двох синів Олександра та Яна (Яковом він став за наполяганням шкільного учителя пізніше) на хуторі Паростовське (4 км від села). Вранці вони поверталися додому і як раз натрапили на поліцаїв, хлопців поліцаї повезли до Холмів. Поки дітей везли, мати йшла слідом, хоч їй казали: «Залиш їх!». Тож і її взяли у сані, потім разом з дітьми вона сиділа у тюрмі. Велика мамина рідня клопоталася про їх звільнення. Врешті відкупилися від поліцаїв золотим годинником, що батьку під час танкових навчань у 30-х роках подарував сам Ян Борисович Гамарник (тому і сина назвав Яном) та батьковим новим костюмом. Але мати після цього ще викликали німці і били. Вдруге висікли шомполами до втрати свідомості. Яків Борисович пам'ятає її страшно посмуговану спину, яку мазали гусячим салом. Складніше було вилікувати душу. Цей випадок ще дав про себе знати після війни, коли вона важко помирала та буквально втратила розум.

Після цього вони були змушені постійно змінювати місце проживання. Двоюрідний брат мами забрав їх до х. Аннівки Семенівського району. Але у весняно-літній період родина Сокольських переховувалася у халабуді в лісі. Через дії партизан Федорова мадари у 1942 р. спалили х. Анновку. Неподалік діяв Перелюбський загін партизан на чолі з Балабаєм. Тоді дядько Мойсей (українець, брат мами) перевів їх знову до Паростовського, викопав під підлогою яму, вхід до якої був з-під печі. Там вони з братом цілими днями лежали чи сиділи, встати на повний зріст було неможливо. Виходили зрідка вночі. Весною сидіти там стало неможливо, і їх перевели на горище. Яків Борисович впевнений, що антисемітських настроїв у селі не було, люди намагалися їм допомогти. Поліцаї також знали про існування єврейських дітей у селі, але для проведення каральних акцій німці приводили поліцаїв з інших сіл.

Активність партизан спричинила репресії німців проти місцевого населення. Щоб уникнути розстрілів, чоловіки Білошицької Слободи змушені були йти у ліс. Місяці два з ними у лісі провели і Олександр та Ян Сокольські. Їжу приносили жінки з села. При цьому партизани Попудренка робили наскоки на село та забирали селянське зерно. Перед відступом німці заклали вибухівку та запалили приміщення колишньої земської школи. Вогнище перекинулося на сусідні будинки.

Після фронту батько Борис Абрамович Сокольський, хоч і був безпартійний, став головою колгоспу. У 1947 році був страшний голод, селяни опухлі ходили. Тоді Борис Абрамович наважився зарізати вола, тож людям давали тарілку супу та хліб. Це врятувало багатьох. Врешті голову колгоспу за це судили та призначили повернути державі 4,5 тисячі рублів. Родина Сокольських жила в напівземлянці і батько хотів відбудувати хату, тож йому привезли ліс, він цим лісом і закрив борг [3].

Хоменко Леонора Матвіївна, 1940 року народження розповідає все зі слів своїх батьків Вільямського Моталія Давидовича та Римаревської Валентини Степанівни (українки). Родина намагалася втекти з Чернігова, вже окупованого німцями. Сіли на баржу з іншими людьми, був ранок, ще було темно, і тут з'явилися літаки, почали кидати бомби. Якийсь чоловік на баржі почав світити ліхтарем, тоді інші схопили його і кинули в воду. Тільки баржа дісталася київського мосту, як всі були змушені зійти на берег. Валентину Степанівну заділо осколком, вона собою прикривала доньку. Рана не була глибокою, поряд відступав воєнний шпиталь, їй тут же надали допомогу. Іти далі було неможливо, тож батько десь знайшов воза і родина поїхали додому.

Жили вони на Лісковіці, в першому Холодному Яру (зараз вулиця Олеса Десняка), будинок 11, він і зараз там стоїть. Їхня сусідка, Жирнова Аня, до війни артистка театру, який розміщувався на території Слеського монастиря, під час окупації працювала у гестапо, хотіла собі забрати частину будинку, що займали Вільямські, і заявила поліції, «що єврей-партизан повернувся». Гестапо розміщувалося неподалік у приміщенні, відомому чернігівцям як палац будівельників. Прийшли німці,

застрілили велику собаку. Моталь Вільямський в цей час перевдягав доньку. Німці питають: «Кіндер?». Моталь відповів, що це дитина тієї жінки і кинув доньку дружині.

Євреїв зібрали біля стоматології навпроти міської лікарні, недалеко від ринку. Їх роздягнули, залишили в одних штаних. Моталь та ще декілька осіб вирішили вистрибнути з другого поверху. Він побіг на базар, ховався серед возів, німці почали облаву, але Моталь встигнув натягти якусь гімнастєрку, тож його забрали як військового. Це побачив знайомий машиніст на вокзалі, і розказав Валентині Степанівні. Вона побігла з продуктами на вокзал, вони встигли побачити один одного, хоч і не змогла передати чоловіку харчі. Але знала головне: він живий. Моталь Давидович Вільямський в якості військовополоненого був вивезений у концтабори спочатку до Польщі, а потім у Німеччину. Після війни розповідав, що у таборах били та знущалися. При зрості у 190 см, він мав вагу близько 40 кг. Там був знайомий з Чернігова, лікар, який знав, що Вільямський – єврей, і видав його. Але Моталь Вільямський був не обрізаний, тому німці не повірили доносу. Зрадника цього невдовзі задушили інші військовополонені і викинули з потяга вночі.

Через два 2 місяця після арешту Моталє сусідка знову заявила на Валєнтину Степанівну, що у неї «жидєня», і їх удвох з донькою забрали в тюрму (на місці сьогоднішнього СІЗО по вул. кн. Чорного). Там було жахливо: люди похилого віку, малі діти, близько 30-40 осіб у одній кімнаті, в туалет ходили там же. В таких умовах жили 2-3 місяці у зиму 1941 - 1942 років. Вже був призначений день розстрілу, але за день до нього прийшов начальник тюрми і сказав, що ведуть з Бобровиці військовополонєних і треба їх дєсь розмістити. Валєнтині Степанівні з донькою Леонорою пощастило вийти звідти живими. Леонора захворіла на запалєння легєнь, а додому йти було не можна. Якийсь час дівчинку переховувала у себе у підвалі знайома лікар-пєдіатр на прізвище Кисель. Побачивши Валєнтину Степанівну, сусідка-зрадниця спитала: «Де твоє жидєня?», та відповіла, що донька померла у тюрмі. Далі дитину ховали у подруги в одному з найближчих до Чернігова сіл. Від хвороби їй вдалося вилікувати за допомогою чужої жінки, яку німці поселили у їхню колишню квартиру. Ця жінка, Кузовлева Ксенія Іванівна працювала прибиральницею у гестапо, у німців крала риб'ячий жир для маленької Леонори. Врєштї Леонору забрала далека родичка, багата тітка Полторацька Єлизавєта Іванівна, вона жила у провулку Західному, біля школи №10. Там дівчина переховувалася до самого вигнання окупантів з Чернігова у 1943 р. З підвалу Леонора майже не виходила. Там у неї були іграшки, маленькі слоники. До сих пір пам'ятає запах цвілі цього підвалу... Сусіди знали про єврейську дитину, але ніхто не видав. Валєнтина Степанівна в цей час працювала у річному порту, розвантажувала баржі, інколи вночі провідувала доньку.

У 1945 р. Моталь Давидович був звільнений з полону американцями, якийсь час залишався ще у Німєччині у їх зоні окупації та шив там одяг. Коли повертався додому, то американці запрошували забрати дружину з донькою і їхати в США. Натомість вдома чекали допроси міліції та нічні обшуки НКВС. Очевидно представники радянських «органів» ніяк не могли збагнути, як єврей міг вижити у німєцькому полоні. Ці постійні обшуки запам'яталися Леонорі як суцільний нічний жах. Її закривали в одній із кімнат, а вранці – вся квартира догори дригом.

Жирнова Аня на якийсь час втекла, її чоловіка, офіцера НКВС звільнили з посади через неї. Пізніше її судили, дали 5 років, у 1951 році вона повернулася. Прийшла до Моталє Давидовича, падала на коліна та просила пробачєння. Він відповів, що ніколи їй не вибачить. Більше того, продав будинок, з яким були пов'язані страшні спогади. Після війни у родині народилися ще троє доньок. Батько наказував Леонорі ніколи не демонструвати у докумєнтах єврейську національність, писатися українкою, залишатися на прізвищі Римарєвська [4].

Отже, радянська держава не тільки не надала допомоги в'язням німецьких концтаборів, а після повернення на батьківщину розпочала їх цькування. Існувала негласна підозра: якщо ти повернувся живий, отже ти зрадник, бо справжні радянські люди мали віддавати своє життя за державу.

Наступна наша респондента, Юмашова Алла Аронівна народилася у 1938 р., в с. Голубичі Ріпкинського району. Її батько Колбовський Арон Аврамович був чернігівцем, який приїхав у село вчителювати (викладав математику), там одружився з учителькою молодших класів Шилю (Колбовською) Дар'єю Григорівною, народили доньку Аллу, через 2 роки – Валентину. Але на цей момент Арон Аврамович був призваний до лав Червоної армії, його відправили на східний фронт, а загинув у 1942 році у битві під Сталінградом. Родина отримала звістку «без вісті», але прийшов товариш по службі і розповів про загибель.

Окупація застала Дар'ю Григорівну Колбовську з двома доньками у с. Церковище Ріпкинського району (зараз Новоукраїнське), сім'я не встигла евакуюватися, хоча свекри пропонували виїжджати з ними, тож залишились у бабусі з дідусем – Шилю Григорія Васильовича та Анастасії Артамонівни. Дідусь і бабуся Алла Аронівна вважає своїми головними рятівниками, які готові були «померти за нас або разом з нами». Хоча у тій місцевості були відомі і інші випадки, коли батьки українського хлопця не схотіли забрати своїх внуків від невістки-єврейки, яка просила сховати лише дітей, а не її саму. Селяни їх за це засуджували.

Їх сусідка, Шилю Катерина, порадила заховати дітей, «бо по вулицях ходять поліцаї з іншого села та питаються «жидів». З того часу Аллу та її сестру Валю при появі у селі німецького гарнізону чи поліцаїв з іншого сіл поміщали у схованку під піччю, яку ззовні закривала корзина з дровами. Час від часу вони там удвох лежали і лялька з ганчірок між ними. Влітку їх ховали на горищі. Сусіди їм допомагали, а при появі німців навіть ховали дітей у себе у підвалах, при цьому розбирали сестер по одній, «щоб хоч одна залишилася». Алла Аронівна вдячна їм за те, що ризикуючи своїм життям, їх рятували. Поліцаї свого села іноді починали у селі щось шукати, тоді селяни запрошували їх до вечері за стіл та виставляли чвертку самогону. Тому про обшуки поліцаїв знали заздалегідь.

Був один випадок, коли сестри Алла і Валя залишилися самі у домі, і побачили у вікно, як діти один за одним бігають у сусідній двір. Вони відкрили засов, і теж туди побігли. А там якраз з'явилася німецька кухня, і німець, показуючи фото своїх власних дітей, роздавав селянським дітям по пару шматочків цукру-рафінаду, гладив їх по голові. Не обділив німець рафінадом і доньок Арона Колбовського. Але потім їм так «дісталось» від бабусі, що Алла Аронівна яскраво пам'ятає цей епізод і сьогодні.

Дар'ю Григорівна продовжувала вчителювати, хоча одного разу її викликали до району у відділ освіти, і у приватній розмові спитали, чи зможе вона прожити без цієї роботи. Вона була звичною до будь-якої роботи, і погодилася працювати у общині (колишньому колгоспі). Справа була у тому, що одна з вчительок, Ольга Павлівна (прізвища респондентка точно не пам'ятає), поставила питання: чому вона мусить ходити на роботу у інше село, якщо тут працює дружина єврея.

Невдовзі прийшла нова біда – донос від сусідки через два подвір'я, який складався з двох частин, у першій частині зазначалося, що Дар'я Григорівна і ще 3-4 жінки з села крали яблука з саду, а у другій частині, що вона – жінка єврея, яка веде антинімецьку пропаганду. Від вірної смерті їх рятував перекладач при німецькому коменданті, Лось Микола. Він багато років спочатку в с. Голубичі, а потім у 10-річній школі у Ріпках був учнем Арона Аврамовича Колбовського, якого донька називає «учителем від Бога». Цей хлопець зрозумів, про кого мова, ризикнув і переклав коменданту лише

першу частину доносу. Коли після війни його судили, то Дар'я Григорівна відсилала свідчення, що він врятував її сім'ю [5].

Таким чином, у даній статті ми оприлюднили історії 4-х респондентів, що пережили часи Голокосту на Чернігівщині. Всі вони на той момент були ще дітьми і в різній мірі пам'ятали якісь моменти тієї трагедії або переказували її зі слів батьків. Вони були врятовані тому, що були дітьми змішаних шлюбів, поряд з якими, подекуди ціною власного життя і здоров'я були українські мами, дідуся, бабусі та інші родичі. Але якраз на прикладі цих свідчень ми можемо зрозуміти наскільки кривавою була політика німецьких окупантів щодо єврейського населення, якщо неймовірними зусиллями, а подекуди відвертим дивом, були врятовані єврейські діти українських мам. Ми пересвідчилися у тому, що і радянська влада не подбала заздалегідь про організовану евакуацію єврейського населення своєї країни, чудово знаючи ставлення до неї німців. Мобілізувавши чоловіків-євреїв на фронт, радянська влада не поінформувала їх родини про небезпеку знищення окупантами, чим залишила їх напризволяще перед Голокостом. Наші респонденти вважають, що в українському суспільстві часів Другої Світової війни не було відвертого антисемітизму. Але, як і в будь-якому суспільстві були свої мерзотники, і були свої праведники.

Джерела та література:

1. Виступ президента України Петро Порошенко на жалобній церемонії з ушанування пам'яті жертв у Бабиному Яру URL: <http://www.president.gov.ua/news/vistup-prezidenta-petra-poroshenka-na-zhalobnij-ceremoniyi-z-38337>
2. Інтерв'ю з Сидоренко Лілією Михайлівною
3. Інтерв'ю з Сокольським Яковом Борисовичем
4. Інтерв'ю з Хоменко Леонорою Матвіївною
5. Інтерв'ю з Юмашовою Аллою Аронівною

Дарина Фесенко

УЧАСТЬ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ МОЛОДІ В АРХЕОЛОГІЧНИХ РОЗКОПКАХ (1923 – 1924 РР.)

У статті висвітлено участь представників історико-архівного гуртка, створеного за ініціативи викладача Чернігівського інституту народної освіти Василя Дубровського, в археологічних розкопках 1923 – 1924 рр. Аналізується ставлення громадськості міста Чернігова до розкопок та діяльності гуртківців.

Ключові слова: краєзнавство, Василь Дубровський, історико-архівний гурток.

Імпульсом до розгортання у 1920-х рр. на Чернігівщині цілеспрямованого вивчення місцевої історії став виданий у 1919 р. Чернігівським губвиконкомом наказ про охорону пам'яток старовини й мистецтва [1]. Активну участь у краєзнавчому русі брали викладачі та студенти вищих навчальних закладів регіону.

Науковці не оминули увагою процес становлення краєзнавства на Чернігівщині, а тому по-біжно торкалися і питань пов'язаних із науковою діяльністю молоді в контексті процесу україніза-

ції. Історіографія проблеми представлена студіям таких дослідників, як О. Коваленко, В. Казимір, В. Ткаченко, О. Ясь, С. Заремба, П. Тронько та інші.

Мета статті полягає у висвітленні участі чернігівської молоді у археологічних розкопках 1923 – 1924 рр.

У жовтні 1922 р. за ініціативи відомого історика, викладача Чернігівського інституту народної освіти (далі – ЧІНО) Василя Дубровського було організовано студентський історико-архівний гурток, який працював на базі Чернігівського губернського історичного архіву [14]. Спочатку гурток складався з двох секцій, а у 1924 р. налічував уже чотири (історико-архівну, учнівську, історико-революційну та секцію «по складанню дипломатарію Чернігівщини») [2]. Як зазначав керівник, «метою організації історико-архівного гуртка було ознайомлення студентів з методикою роботи у архіві та архівними технологіями, формування умінь та навичок архівного описування, читання текстів з палеографічними особливостями, археографічного опрацювання, залучення до археологічних робіт задля розширення загальноісторичного світогляду» [16]. Саме тому влітку 1923 – 1924 рр. гуртківці під керівництвом київських фахівців М. Макаренка, І. Моргілевського та М. Бойчука узяли участь в археологічних розкопках та архітектурних обмірах Спасо-Преображенського собору та Успенського собору Єлецького монастиря в Чернігові.

У 1923 р. при Чернігівському губернському виконавчому комітеті було створено Тимчасову комісію для обстеження пам'яток культури та мистецтва Чернігова, а також виділено кошти на проведення археологічних розкопок [3], до участі в яких було запрошено й членів історико-архівного гуртка [4]. Розкопки почалися 9 липня 1923 р. поблизу Спасо-Преображенського собору і тривали до 6 вересня 1923 р.

Кожен гуртківець, в залежності від обставин, працював від 7 – 10 до 58 днів, що в цілому складало 580 робочих днів або 3500 робочих годин [17]. Як зазначив професор І. Моргілевський, «справа проводилася за активної, часом самовідданої участі членів історико-архівного гуртка, тісно згуртованих їх керівником В.Дубровським» [18], тому «це складне та важке завдання було виконано у такий короткий термін». Під час проведення розкопок активну участь у дослідженнях Спасо-Преображенського собору брало 22 гуртківці, долучилися ніжинський аспірант та представники інших навчальних закладів [5].

Гуртківці, які брали участь в археологічних розкопках, крім суто практичної роботи, зазвичай, вечорами слухали лекції місцевих науковців та учених з інших міст. Зокрема, професор М. Макаренко ознайомив їх з технікою розкопок скіфських курганів, наземними та підземними пам'ятками доісторичної України, розповів про старожитності доби переселення народів та Перещепинський скарб. Професор І. Моргілевський прочитав лекцію «Наукові теорії походження мистецтва Київської Русі великокняжого періоду», а також розповів про особливості архітектури Месопотамії, Персії, Індії, Китаю, Японії, Греції, Риму та Сирії. Професор В. Пархоменко висвітлив тему «Чернігів та його землі в X – XI ст.» [6].

У липні 1923 р. гуртківці на чолі з професором М. Макаренком здійснили екскурсії на давньоруські городища (на Халявинському шляху і Татарська гірка), під час яких зробили кілька пробних шурфів [7].

І. Моргілевський порівнював гурток та його діяльність з «маяком», у «безмежному океані невігластва та мороку», і саме тому «серед науковців, що приїжджають з різних міст до Чернігова, сформувався традиція тримати напрямок на світло цього маяка» [8].

На жаль, в ході розкопок траплялися й прикrostі. Одного разу через обвал риштування було

травмовано трьох гуртківців. Крім того, з огляду на підвищену увагу з боку городян до розкопок, вирішили щоденно призначати чергового [9].

З кінця травня і до 24 вересня 1924 р. гуртківці під керівництвом професорів М. Бойчука та І. Моргілевського продовжили архітектурні та археологічні дослідження, поблизу Успенського собору Єлецького монастиря у Чернігові [10]. Оскільки за рік кількість гуртківців, які бажали взяти участь у археологічній практиці, зросла майже вдвічі.

М. Макаренко зазначав, що громадськість міста ставилася до археологічних розкопок та участі у них гуртківців по-різному: хтось з розумінням та бажанням допомогти, а хтось з недовірою чи навіть ворожістю, але байдужим не залишився ніхто. Наприклад, у газеті «Вісті» можна знайти відповідь фейлетоністу В. Пронозі, який іронічно висвітлює діяльність гуртка та зміст лекцій, прочитаних під час літньої археологічної практики:

«В Чернігові (таке губернське місто)
Студенти нашого радянського ІНО
Наповнили живим і животворчим змістом
Провінційного життя багно.
Тут студії велись про «житіє князів святих Бориса й Гліба»...
Про фрески у соборах, про пророців
Про будівництво в Сирії у Хинах,
В Єгипті, Індії й других також країнах...
Хороша праця. І відчит такий хороший,
І добре те, що праця йшла без грошей...
Студентам дай живу роботу й праці
Працюють без жодних компенсацій...» [11].

Результати археологічних досліджень, в яких брали участь гуртківці у 1923 – 1924 рр., було висвітлено у статтях і замітках у пресі та науковій періодиці, а в 1929 р. М. Макаренко у Києві видав книгу «Черниговский Спас (Археологические исследования 1923 г.)» [15]. Крім того, було подано клопотання, яке отримало схвальний відгук Укрцентархіву та ЦК КП(б)У, про виготовлення альбому фотографій з археологічних розкопок для популяризації археології серед студентів ЧНО [12], але видано його не було.

Слід зазначити, що І. Моргілевський висловив офіційну подяку студентам, котрі брали участь в археологічних розкопках, та зробив акцент не лише на значенні результатів проведених архітектурних та археологічних досліджень, а й на створенні в Чернігові з членів історико-архівного гуртку осередку молодих науковців, аналогів якому було небагато навіть у Західній Європі [13].

Таким чином, участь членів Чернігівського історико-архівного гуртка в археологічних розкопках у 1923 – 1924 рр. становить значний інтерес у загальному контексті історії краєзнавчого руху 1920-х рр. Вона репрезентує першу спробу цілеспрямованого залучення студентської та учнівської молоді до археологічних досліджень під керівництвом професійних археологів та істориків.

Джерела та література:

1. ДАЧО (Державний архів Чернігівської області). Ф.Р. 593. Оп. 1. Спр. 52. Арк. 116.
2. ДАЧО. Ф.Р. 651. Оп. 5. Спр. 20. Арк. 12.
3. ДАЧО. Ф.Р. 15. Оп. 1. Спр. 225. Арк. 130.
4. ДАЧО. Ф.Р. 651. Оп. 5. Спр. 5. Арк. 32.

5. ДАЧО. Ф.Р. 651. Оп. 5. Спр. 5. Арк. 56.
6. Там само. Арк. 37 зв.
7. Там само. Арк. 36.
8. Там само. Спр. 4. Арк. 10 зв.
9. Там само. Спр. 2. Арк. 16.
10. Там само. Спр. 3. Арк. 18 зв.
11. ДАЧО. Ф.Р. 651. Оп. 5. Спр. 4. Арк. 4.
12. ДАЧО. Ф.Р. 651. Оп. 5. Спр. 4. Арк. 21.
13. Там само. Спр. 5. Арк. 56.
14. Дубровський В. Историко-архивный кружок при Черниговском губархе (1922 – 1924 гг.). *Летопись революции*. 1925. № 1. С. 233–235; Коваленко О. Чернігівський історико-архівний гурток. *Чернігівщина: енциклопедичний довідник*. К.: «Українська Радянська Енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1990. С. 907; Матяш І. Чернігівський історико-архівний гурток та його роль у становленні системи архівної освіти в Україні. *Сіверянський літопис*. 1999. № 1. С. 103–115; Ткаченко В. Участь студентства в історико-краєзнавчому русі на Чернігівщині у 20-х рр. *Питання вітчизняної та зарубіжної історії*. Чернігів, 1991. С. 41–48.
15. Макаренко М. Черниговский Спас (Археологические исследования 1923 г.). К.: 3 друкарні Всеукраїнської Академії Наук, 1929. 90 с.; Моргілевський І. Спасо-Преображенський собор у Чернігові. За новими дослідями. *Чернігів і Північне Лівобережжя*. Збірка на пошану академіка М. Грушевського. К.: Державне видавництво України, 1928. С. 169–183; Макаренко М. Біля Чернігівського Спаса (Археологічні дослідження року 1923) *Чернігів і Північне Лівобережжя*. Збірка на пошану академіка М. Грушевського. К.: Державне видавництво України, 1928. С. 184–195; Моргілевський І. Успенська церква Єлецького монастиря в Чернігові *Чернігів і Північне Лівобережжя*. Збірка на пошану академіка М. Грушевського. К.: Державне видавництво України, 1928. С. 197–202.
16. Матяш І. Чернігівський історико-архівний гурток та його роль у становленні системи архівної освіти в Україні. *Сіверянський літопис*. 1999. № 1. С. 104.
17. Матяш І. Чернігівський історико-архівний гурток та його роль у становленні системи архівної освіти в Україні. *Сіверянський літопис*. 1999. № 1. С. 105.
18. Моргилевский И. О научном исследовании Спасского собора в Чернигове. *Красное знамя*. 1923. 22 сентября. С. 3.

5. ПЕДАГОГІКА

Крістіна Безпала

ОСОБЛИВОСТІ МЕТОДИКИ ВИКЛАДАННЯ ІСТОРІЇ В КОРЕКЦІЙНІЙ ШКОЛІ

У статті з'ясовано суть поняття корекційної педагогіки, розкрито шляхи та методи організації викладання історії в спеціалізованій школі. Описана методика організації роботи вчителя з розумово відсталими дітьми на уроках історії, визначено якості, які мають бути притаманні вчителю під час роботи з такими учнями.

Ключові слова: корекційна педагогіка, розумово відсталі діти, дефектологія.

Серед проблем спеціальної педагогіки завжди були актуальними питання корекційно-виховної роботи з аномальними дітьми. Проблема корекції на сучасному етапі розвитку суспільства є актуальною, вивчення даного питання розпочалося ще в ХХ столітті й досі триває.

Корекція є складовою єдиної системи спеціальної освіти. При цьому корекція розглядається, як основа навчально-виховної роботи в спеціальній школі без цілеспрямованого подолання чи послаблення недоліків знижується ефективність навчання та виховання дітей. Якщо корекцію, навчання та виховання брати як відносно самостійні компоненти педагогічної системи, то відмінність між ними полягає в меті, особливостях педагогічного процесу та показниках ефективності процесу навчання. Отже, якщо мета навчання – дати учням знання, вміння та навички, то мета корекції – виправляти вади психічної і фізичної сфер розвитку дитини [7].

Питання корекційної педагогіки розглядається та вивчається багатьма педагогами та психологами вже упродовж століття, що свідчить про безумовну актуальність даної тематики. Суттєвий внесок у вивчення даної проблеми зробили як вітчизняні, так і зарубіжні вчені, зокрема І. Срьоменко [10], Н. Лур'є [6], Ж. Шиф [12], І. Шулятікова [8]. Метою нашої статті є виокремлення з усього надбання корекційної педагогіки саме методики викладання історії у спеціалізованих школах для розумово відсталих дітей.

Запровадження методики викладання історії в корекційній школі в межах України пройшло довгий шлях. На початку 50-х років ХХ ст. в УРСР розпочалося розроблення методики викладання історії для дітей з вадами розвитку, але зміст курсу історії для розумово відсталих учнів залишався складним. Підручник, за яким вивчали історію учні допоміжних шкіл, був розрахований на учнів 4-х класів загальноосвітньої школи і вмщував великий обсяг друкованого матеріалу. Відповідно до тогочасної ідеології, розумово відсталі діти на уроках історії знайомилися із важким становищем селян і робітників, соціальною несправедливістю та прагненням пригночених верств населення до свободи й кращого життя, державотворчою діяльністю В. Леніна, Й. Сталіна. Даний матеріал був

важким і для дітей з нормальним розвитком, а діти з певними відхиленнями не могли засвоїти цей матеріал [8].

Тому влада вирішила, що потрібно негайно реформувати підручники з історії, але, не для РВД, а для дітей з нормальним розвитком. Тому у 1956 р. було видано принципово новий підручник С. Алексєєва та В. Карцова «Історія СРСР. Навчальна книга для 4 класу». У ньому було суттєво зменшено обсяг навчального матеріалу, збільшено кількість ілюстрацій та історичних карт, розміщено продуману систему завдань і запитань. Навчання історії розумово відсталих школярів за новим підручником значно полегшувало роботу вчителям із загальноосвітніх та допоміжних шкіл [1].

У 1960 р. термін навчання в допоміжній школі збільшили до восьми років. Зміни торкнулися й викладання історії. Тепер ця шкільна дисципліна стала називатися «Епізодичні оповідання з історії СРСР». Збільшення строку навчання на один рік суттєво не вплинуло на зміст навчального предмету.

У 1961 р. виходить друком підручник Т. Голубевої та Л. Геллерштейна «Оповідання з історії СРСР для 4 класів». Ця навчальна книга упродовж багатьох десятиріч слугувала основним посібником розумово відсталих школярів для вивчення минулого СРСР. Цей посібник уміщував значну кількість кольорових ілюстрацій [4].

Однак, справжній підготовлений методичний посібник з історії для допоміжних шкіл побачив світ лише у 1964 р. Він мав назву «Опыт преподавания истории во вспомогательной школе: эпизодические рассказы по истории СССР». Про науково-методичну цінність цієї книги свідчить рекомендація Вченої ради Інституту дефектології АПН РРФСР [11].

Упродовж багатьох років науковці вивчали психіку дитини із затримкою у розвитку, щоб розробити певні шляхи, методи до формування знань, вмінь та навичок у розумово відсталих дітей. Здійснюючи індивідуальний підхід до таких дітей, С. Миронова радить враховувати наступні чинники, які розкривають суть корекційної роботи на уроках:

1. Урахування різного рівня знань та уявлень про навколишнє середовище, зони актуального та найближчого розвитку. Головним при наданні індивідуальної допомоги повинна бути активізація вольових зусиль учнів, їх самостійності, підтримання інтересу до навчальної роботи. Тому не слід усувати труднощі, що виникають в учня, а слід створити для нього такі умови, щоб він міг їх долати й працювати разом з класом.

2. Орієнтація на різний темп роботи та динаміку наростання втоми. Учні допоміжної школи відрізняються різним рівнем працездатності. Працездатність залежить від темпу, точності роботи та динаміки втомлюваності. Тому слід зменшувати обсяг завдань, чергувати навантаження з відпочинком, а згодом поступово прискорювати темп і збільшувати стійкість нервової системи до навантажень.

3. Урахування індивідуальних особливостей пізнавальних процесів. Серед учнів допоміжної школи є діти з нестійкою увагою. Неуспішність у навчанні таких дітей не може бути ліквідована додатковими заняттями, бо й на цих заняттях увага залишається нестійкою. Тому, корекція недоліків уваги досягається наступними шляхами: тренуванням уваги з допомогою спеціальних вправ; розвитком регулюючої функції мовлення, коли завдяки коментуванню кожної своєї дії дитина утримує увагу на виконанні завдання; розвитком навичок самоконтролю тощо.

4. Урахування в навчально-виховному процесі індивідуальних особливостей самооцінки, ставлення до власного дефекту та можливостей учнів. Як відомо, для більшості учнів допоміжної школи характерна неадекватно завищена самооцінка, некритичне ставлення до своєї особи, нездатність

усвідомити наявність інтелектуальної неповноцінності. Через це ефективність роботи олігофренопедагога, спрямована на корекцію вад учнів допоміжної школи, виявляється невисокою, оскільки вихованці не усвідомлюють необхідності, не відчують потреби у докладанні зусиль щодо інтенсифікації свого розвитку.

5. Орієнтація на індивідуальні особливості емоційно-вольової сфери учнів. Як відомо, емоційно-вольова сфера у дітей з неускладненою олігофренією первинно збережена. Також різні соціальні умови психічного розвитку вихованців до моменту вступу в допоміжну школу, накладаючись на інтелектуальну недостатність, дають різноманітний діапазон емоційних проявів, з яким не можна не рахуватися у педагогічній роботі.

6. Урахування індивідуальних потреб та інтересів дітей.

7. Урахування індивідуальних особливостей характеру школярів, які залежать від двох чинників. Це, по-перше, структура дефекту, по-друге, – вплив соціального оточення. При цьому сам по собі дефект не є безпосередньою причиною формування тієї чи іншої риси характеру: вирішального значення набуває реакція соціального оточення на дефект.

Отже, індивідуальний підхід є провідним принципом спеціальної дидактики та засобом корекції недоліків учнів з вадами інтелекту [7].

На уроці історії в корекційній школі не варто одразу давати учням складний матеріал, та використовувати одразу складні методи навчання з такими дітьми. Спочатку потрібно розпочати вивчення матеріалу з легкого, і поступово підвищувати рівень складності. Наприклад, уточнивши і закріпивши на одному із вступних уроків до курсу історії відомим учням поняття «рік», «століття», учитель ставить мету навчити їх встановлювати та орієнтуватися в межах століття (початок, середина, кінець століття), співвідносити історичні події з віком, і лише після цього переходить до реалізації наступної мети: сформувати вміння користуватися «стрічкою часу» – посібником, що дає можливість учням спеціальної школи краще орієнтуватися в історичному часі, встановлювати послідовність і взаємозв'язок досліджуваних подій [9].

Враховуючи те, що учні з особливими освітніми потребами потребують більшої уваги та спостережень за змінами нервової системи, це вимагає від учителів використання дещо інших підходів у навчання для розкриття пізнавальних можливостей учнів.

На уроках історії в спеціальній школі використовуються ті ж методи, прийоми й засоби навчання, що і в загальноосвітній, але дещо спрощені. Наприклад, використання такого методу, як шкільна лекція під час пояснення нового матеріалу неможлива в умовах спеціальної школи навіть у випускному класі: не може широко застосовуватися і самостійна робота учнів з історичними документами [9].

В умовах корекційної школи протягом усього уроку історії один метод не може бути провідним. Методи й прийоми навчання, поєднуючись один з одним, мають змінюватися, забезпечуючи різноманітність видів навчальної діяльності учнів з особливими освітніми потребами. За такого підходу здійснюється реалізація словесних, наочних і практичних методів навчання історії, що дає можливість школяру ефективніше засвоювати навчальний матеріал [12].

Увага в учнів із розумовою відсталістю досить розсіяна, а пам'ять короткочасна, однотипний матеріал вони можуть сприймати не більше ніж 20 хвилин. Тому під час уроку потрібно проводити фізкультхвилинки. На уроці історії основним завданням є тренування пам'яті як зорової, так і слухової тому під час уроку опрацьовуються дати, особистості, поняття, події, факти тощо [9].

Учням властиво уявляти себе у ролі і князів, імператорів, магнатів, селян тощо. Тому один з основних методів на уроці історії – це рольова гра. Учні перевтілюються в образи історичних персонажів, передаючи їхні переживання, емоції, спосіб їхнього життя. Тобто відбувається внутрішня переробка інформації власне учнем і саме на основі цього учень робить власні висновки.

Під час розповіді учитель повинен застосовувати простоту й доступність. Наукові поняття учням з розумовою відсталістю незрозумілі, тому потрібно їх замінити на більш доступні слова. Застосувати вміння зрозуміліше та цікавіше можна, якщо продемонструвати матеріал наче казку чи фільм. Під час розповіді вчитель повинен плавно переходити до бесіди з учнями. За допомогою цього здійснюється розвиток уваги, пам'яті, мислення. Для кращого запам'ятовування учнями нового матеріалу необхідно застосувати багаторазове повторювання [11].

Ще одним ефективним методом на уроках історії є дискусії, їх можна застосувати у примітивному варіанті. Одним з видів дискусій є круглий стіл, тобто обговорення визначеного питання невеликою групою школярів, яке передбачає спілкування учнів одне з одним. Такий вид дискусії є досить конструктивним, кожен учасник якої має право висловлювати власну думку. Дана інформація має повідомлятися у поєднанні з наочним матеріалом – картинами, картами, зображеннями діячів, ілюстраціями підручника [6].

Таким чином із усього вищевикладеного можна зробити висновок, що викладання історії в спеціалізованій школі відрізняється від методики викладання даної галузі в загальноосвітній школі лише ступенем складності та методами викладання. Можна стверджувати, що питання методики викладання історії в галузі корекційної педагогіки в теоретичному плані є досить розробленим, є окремі монографії та підручники для викладання цього предмету розумово відсталим дітям. Але, є недостатня кількість робіт практичного плану, що і є завданням на майбутнє для вчених-дефектологів.

Проблема статевого виховання в галузі корекційної педагогіки є для фахівців однією з найскладніших як у теоретичному, так і в практичному плані. Її складність зумовлена особливою делікатністю статевої взаємності людей, великим практичним інтересом до цієї проблеми, труднощами в науковій розробці цієї царини людських стосунків.

Питання статевого виховання набувають своєї сили ще й тому, що суспільство потребує від сучасних сімей відповідного рівня статевої грамотності й етичної підготовки до шлюбних стосунків. Особливо це стосується осіб з відхиленнями в інтелектуальному розвитку; вони, на відміну від школярів з нормальним інтелектом, не можуть самостійно здобувати досвід сімейних стосунків і розширювати уявлення про взаємини між представниками різної статі. У спеціалізованих школах статево виховання є вкрай необхідною ланкою педагогічної роботи [1, с. 105].

Проблеми статевого виховання досліджувала значна кількість як українських, так і зарубіжних педагогів, серед яких варто виокремити: П. Блонського, Д. Ісаєва, І. Кона, А. Макаренка, І. Онта, Л. Столярчука, В. Сухомлинського. Фундаментальні дослідження в галузі формування готовності старшокласників до сімейного життя проводилися В. Кравцем.

Проте, у складі корекційної педагогіки статево виховання досліджувала значно менша кількість педагогів. Ґрунтовними працями в цій галузі є праці С. Рубінштейна «Психологія розумово відсталого школяра» [6], та Е. Мастюкова «Профілактика і корекція порушення психологічного розвитку дітей» [3]. Значну увагу статево вихованню розумово відсталих дівчат-підлітків було приділено А. Мухіною [4]. Вищеназвані аспекти статевого виховання ще потребують подальших досліджень.

Проблема статевого виховання молоді існувала та не втрачала актуальності упродовж усього розвитку самого людства. На сьогодні статеve виховання – це багатоаспектна проблема, що включає в себе морально-психологічний, анатомо-фізіологічний, психосексуальний, медико-гігієнічний та юридичний компоненти. У даній статті мова піде про статеve виховання у контексті корекційної педагогіки. Корекційна педагогіка, як окрема галузь педагогічної науки, лише нещодавно утвердилася у системі педагогічних наук. Це – наука, що досліджує психофізіологічні особливості розвитку аномальних дітей, а також визначає шляхи їх навчання й виховання, подолання дефектів у розумовому й фізичному розвитку [2, с. 5].

У широкому сенсі термін «статеve виховання» означає вплив середовища на психосексуальний розвиток і формування індивіда. Але середовище, яке оточує людину, багатогранне та динамічне. Його впливи не є передбачуваними, запланованими чи бажаними. У вузькому сенсі статеve виховання – це процес систематичного, планованого, орієнтованого на певний кінцевий результат спрямованого впливу на психічний і фізичний розвиток вихованців для оптимізації їх особистісного розвитку та діяльності в усіх сферах життя, пов'язаних з відносинами статей. При цьому, основне завдання вихователя – оптимально узгодити свої позитивні виховні зусилля з реальним життям [8, с. 7].

Гострота проблеми статевого виховання дітей на сучасному етапі розвитку суспільства зумовлена прискореним статевим розвитком школярів, недостатнім рівнем обізнаності неповнолітніх у статевій сфері, статевою розпустою певної частини неповнолітніх, проституцією та статевою злочинністю, поширенням порнографії, що руйнує психіку неповнолітніх.

Аномальні, розумово відсталі діти в цьому відношенні не є винятком. Вони також мають отримати знання про анатомо-фізіологічні особливості будови людини, про специфіку міжстатевих взаємин для подальшого освоєння ролі дорослого чоловіка або жінки, чоловіка або дружини, батька чи матері майбутньої сім'ї відповідно до моральних принципів [6].

Відомо, що у спеціалізованих школах не приділяється належна увага здобуттям вихованцями знань про власну особу; про формування почуття гармонії у стосунках між представниками різної статі. Учителі та батьки не працюють над формуванням у дітей якостей і рис, які стосуються необхідного ставлення до особи протилежної статі, розвитку здатності протистояти тим формам взаємин, які шкодять фізичному та психічному здоров'ю, спричиняють сексуальні збочення і злочини [1, с. 107].

Дослідниця К Лебединська відзначає, що прискорення або затримка статевого розвитку призводять до появи внутрішнього психічного напруження, яке посилює пубертатні труднощі, призводить до психосексуальних аномалій і заважає соціальній адаптації. Особливо це проявляється у розумово відсталих дітей, відображається на їх психічному та фізичному здоров'ї [4, с. 1–2].

М. Певзнер, даючи характеристику аномальним дітям зазначає, що серед них є такі, у яких недорозвиток їх пізнавальної сфери, пов'язаний із глибокими дефектами їх поведінки. Вона описує декілька типів вихованців, один з яких – це патологічно збуджені діти, яких важко організувати і в яких найчастіше спостерігається неправильна сексуальна поведінка. [4, с. 1–2].

Розумово відсталі діти виявляються менш обізнаними в питаннях статевого стосунків порівняно зі своїми здоровими однолітками, бо вони здебільшого отримують інформацію з уст своїх друзів, при тому, що батьки, не отримуючи від дітей запитань на ці теми, вважають, що в них немає відповідних інтересів і утримуються від їх обговорення. Як наслідок, такі діти частіше залучаються до гомосексуальних зв'язків, піддаються збоченим діям і контактам [6].

У розумово відсталих підлітків рано пробуджуються статеві сексуальні потреби та інтереси,

частіше трапляються передчасні збудження або прояви збочень унаслідок наявності поганих впливів чи прикладів старших юнаків та дівчат з їхнього оточення. Це відбувається внаслідок недостатньої розвиненості духовних потреб та відсутності особистої оцінки переживань і дій [7]. Таких учнів вже з ранніх років потрібно ознайомлювати з протизаплідними засобами, надавати їм інформацію про шляхи зараження венеричними хворобами, СНІДом, роз'яснювати наслідками цих важких захворювань. Важливо, щоб цим питанням займались не старші друзі, або товариші, а ініціатива йшла з боку батьків, у першу чергу, у взаємозв'язку з учителями, соціологами, шкільними психологами та лікарями.

Однак згідно із статистикою, розумово відсталі діти здебільшого народилися й зростають у неблагополучних сім'ях, тому провідна роль у статевому вихованні належить школі. Оскільки соціальний педагог у школі орієнтований передусім на збереження й зміцнення соціального здоров'я, то саме він має здійснювати статеве виховання дітей із розумовими вадами [6].

Метою статевого виховання є не лише інформування підлітків стосовно певних аспектів статевого життя, а й формування в них соціальної зрілості через інтерактивне навчання [8, с. 126]. З метою формування статевої свідомості доцільними вбачаються наступні методи виховання: розповідь, пояснення, бесіди, читання та аналіз спеціально підібраних творів художньої літератури, перегляд та обговорення відео та кіноматеріалів, власний приклад; а також такі форми роботи як виховні заходи спеціального спрямування, гурткова та клубна робота.

Підлітки, які перебувають на початкових стадіях психосоціального розвитку, надають перевагу пасивним методам отримання інформації – бесіди та лекції, рольові ігри, дискусії, консультування. Одним з найефективніших методів роботи є тренінг. Це така форма організації виховання, яка використовує інтерактивні методи, і дозволяє учасникам спілкуватися в комфортних умовах, обмінюватися знаннями й досвідом, формувати нові вміння та навички.

Основним прийомом на інтерактивних заняттях є рольова гра. У рольовій грі учасникам пропонується «зіграти роль» іншої людини або розіграти певну проблемну ситуацію. Рольова гра проводиться для того, щоб визначити ставлення учасника до певних ситуацій, тем, а також один до одного. Вона проводиться задля вироблення навичок відповідної поведінки [8, с. 126–128].

Проте дуже складно впроваджувати методіку статевого виховання в колективі розумово відсталих дітей, де реакції на дані методи можуть бути різними. Якщо дитина проявляє агресію у грі, то вчителю варто зрозуміти причини такої реакції вихованця та розмежувати поведінку учасника від його особистості. У жодному разі не варто реагувати агресивно у відповідь, а перенести обговорення конфліктного питання на інших час, наприклад, на час підбиття підсумків.

Якщо учасник не бере участь у роботі, або мовчить, то це не означає, що дитина не зацікавлена в даній тематиці. Часто це відбувається через внутрішній стан людини (особливо це спостерігається у розумово відсталих дітей), або ж вона адаптується до нових умов гри. Не варто акцентувати на ньому увагу інших гравців [8, с. 133–135].

У роботі з розумово відсталими підлітками важливу роль відіграють взаємини дітей і вчителя, які залежать не лише від професійної майстерності, а й від особистісних якостей вчителя, від його здатності створити для їх оптимальне мікросередовище, де вони виховуються. Вчитель повинен бути доброзичливим, тактовним, урівноваженим, мати належну фахову кваліфікацію з питань сексології, психології статі, готовим до ведення інформаційно-освітньої роботи.

Проте, на жаль, нині у спеціальних корекційно - виховних закладах можна спостерігати, як

вчителі та вихователі охоче перекладають відповідальність за статеве виховання розумово відсталих підлітків на лікарів і батьків. Зазвичай лікар не може вирішувати таку багатоаспектну проблему. Якщо він і має знання з біології, соціології, то йому бракує педагогічних умінь і навичок. Батьки заявляють, що не знають, як ознайомити своїх дітей із таємницями статі, що саме й коли слід розповісти, в який спосіб запобігти відхиленням у статевої поведінці. Усе це свідчить, що формування статевої культури як напрям виховної роботи випущений з поля зору батьків і лише інколи стає об'єктом розмови з приводу конкретної події. Унаслідок цього підлітки з вадами інтелекту не мають належних уявлень про життєво важливі речі й тому часто допускають непоправні помилки у власній статевої поведінці [5, с. 160].

Таким чином, можна зробити висновок, що в наш час потрібно відводити більше місця статево-виховання у вихованні дітей, особливо розумово відсталих. Судячи з досліджуваної інформації, можна сказати, що дане питання є недостатньо вивчене, та знаходиться на низькому рівні розвитку. Сексуальне виховання аномальних дітей у спеціалізованих школах знаходиться на початковому етапі свого розвитку, що у подальшому житті може негативно відобразитися на житті дитини.

Джерела та література:

1. Алексеев С. П., Карцов В. Г. История СССР. Учебная книга для 4 класса. Москва: Просвещение, 1957. 169 с.
2. Бондар В. І. Історія олігофренопедагогіки. Київ: Знання, 2007. 375 с.
3. Голубева Т. С. Методическое пособие по истории СССР: 4 класс. Москва: Просвещение, 1986. 239 с.
4. Голубева Т. С., Геллерштейн Л. С. Оповідання з історії СРСР для 5 класу. Київ: Радянська школа, 1961.
5. Гонеева А. Д. Основы коррекционной педагогики: Уч. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений. Москва: Академия, 1999. 345 с.
6. Лурье Н. Б. Вопросы преподавания истории во вспомогательной школе. *Опыт преподавания истории во вспомогательной школе: эпизодические рассказы по истории СССР* / Под ред. М. И. Кузьмицкой. Москва: Просвещение, 1964. С. 9–17.
7. Миронова С. П. Корекційна психопедагогіка. Олігофренопедагогіка: Підручник. Кам'янець-Подільський: Нац. ун-т ім. Івана Огієнка, 2015. 312 с.
8. Супрун М. О. Корекційне навчання учнів допоміжних закладів освіти: витоки, становлення та розвиток (друга половина XIX – перша половина XX ст.). Київ: Вид-во А.В. Паливода, 2005. 328 с.
9. Супрун М. О. Вдосконалення змісту освіти учнів із особливостями розумового розвитку в історії корекційної педагогіки. *Дефектологія*. 2005. № 1. С. 45–48.
10. Таранченко О. М. Проблема корекційної спрямованості в наукових працях І. Г. Єременка. *Дидактичні та соціально-психологічні аспекти корекційної роботи у спеціальній школі*: наук.-метод. зб. Вип. 4. Київ: Наук. світ, 2002. С. 158–162.
11. Финкильштейн И. И. Формирование представлений и понятий исторического времени. *Опыт преподавания истории во вспомогательной школе: эпизодические рассказы по истории СССР* / Под ред. М. И. Кузьмицкой. Москва: Просвещение, 1964. С. 41–49.
12. Шиф Ж. И. Некоторые дидактические приемы преподавания истории во вспомогательной школе. *Опыт преподавания истории во вспомогательной школе: эпизодические рассказы по истории СССР* / Под ред. М. И. Кузьмицкой. Москва: Просвещение, 1964. С. 18–27.

6. ЕТНОЛОГІЯ

Крістіна Безпала

ОБРЯД ХРЕЩЕННЯ ДИТИНИ ЗА МАТЕРІАЛАМИ С. ДРІМАЙЛІВКИ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

У статті на основі свідчень респондентів схарактеризовано обряд хрещення жителів села Дрімайлівки у ХХ ст. Розглянуто інститут кумівства, роль кумів в даному дійстві, власне хрещення дитини, хрестини та завершальний етап – обряд «пирого».

Ключові слова: хрещення, хрестини, куми, крижмо, «пирого».

Дослідження питання родильної обрядовості, до якої належав і обряд хрещення дитини, припадає на середину ХІХ ст. Етнографи надали цінний матеріал про звичаї та традиції наших предків, пов'язані з народженням та вихованням дітей. Змістовною є робота П. Чубинського «Мудрість віків» [16]. Не менш ґрунтовну інформацію зібрав етнограф ХХ ст. М. Грушевський у книзі «Дитина у звичаях та віруваннях українського народу», яка була оброблена З. Кузелею [4]. Родильну обрядовість та постать баби-повитухи досліджує О. Боряк [2]. Ґрунтовний матеріал з обраної проблематики був зібраний під час літньої польової етнографічної практики у с. Дрімайлівка Куликівського району Чернігівської області.

За віруваннями українців новонароджене дитя знаходиться у великій небезпеці від нечистої сили, і тому його намагалися охрестити в день народження. Навіть матері не дозволялось кормити неохрещене дитя, і лише у випадку, якщо в селі не було священика і необхідно відкласти обряд на 2 – 3 дні, то дитину годувала будь-яка стороння жінка [16, с. 66].

У Дрімайлівці зазвичай хрестили немовля після 6 тижнів, стверджуючи, що всі «хрестіяні» так повинні робити [11]. Деякі респонденти зазначали, що «чим швидше – тим краще». Це переконання було пов'язано з тим, що неохрещену дитину у випадку смерті неможна було поховати на кладовищі. Тому хрестили через 3 дні після народження, інколи навіть у пологовому будинку [9]. А деякі жінки хрестили дитину через місяці [7].

Важливим моментом обряду є вибір кумів, тобто других батьків новонародженого, його опікунів та захисників. Вони виконували в сільській громаді низку важливих функцій: соціальну (залучення похресника до сім'ї, роду, громади), релігійну (прилучення дитини до християнських цінностей), економічну (матеріальна підтримка хрещеника, зокрема під час родин, хрестин, весілля тощо). У контексті обряду перше надягання хрестика виступало як необхідний чинник «соціального народження», а також виконувало функцію оберегу [12, с. 45–46].

Традиційно у Дрімайлівці вибір кумів у всіх родинах відбувається за різними принципами. Відмінності були не лише у межах одного села, а навіть у межах однієї родини [8], [11]. Також відрізнялась і кількість кумів. Місцеві родини здебільшого обирають одну пару хрещених батьків [9; 10; 11]. На Поділлі кількість їх досягала п'яти пар і більше. А на значній частині Правобережної

України в к. XIX – на поч. XX ст. був поширений звичай колективного кумівства, нерідко з певною градацією: особи, які входили в першу пару кумів, називалися старшими (або першими), всі інші — молодшими кумами (до речі, в метричній книзі церква фіксувала тільки старших кумів) [12, с. 45]. Найчастіше вибір випадає на родичів або гарних друзів. Але, що було обов'язковим для вибору кумів – це їх положення в суспільстві та матеріальний достаток («Батьки суджені, а куми люблені») [12, с. 45; 8]. Деякі респонденти стверджують, що зазвичай беруть в куми 3 пари кумів. Так та під час опитування жінка у якості приклада навела строки з поеми «Наймичка» Т.Г. Шевченка «Аж три пари на радощах // Кумів назбирали, // Та ввечері й охрестили, // І Марком назвали» [8].

Як правило, в Дрімайлівці «кумувати» запрошує батько новонародженого. Віддаючи хліб із сіллю вибраним особам, він просить їх бути хрещеними батьками. Таке запрошення є почесним, тому й відмовлятися від кумівства не можна. Жителі села також наголошували, що «від хреста не відмовляються» [6; 8].

Народна педагогіка вимагає, щоб діти з повагою ставилися до хрещених батьків, слухали їхні поради, з вдячністю сприймали зауваження, так само ретельно виконували їхні вказівки, як і рідних батька й матері. Звичайно, батьки із задоволенням сприймають таку громадську допомогу у вихованні. Діти, особливо у святкові дні, відвідують своїх хрещених, приносять подарунки [2, с. 28–30].

Отже, кумівство, як знахідка народної педагогіки і форма залучення громадськості до виховання дітей, мало на меті сприяти зміцненню здоров'я та благополуччя новонародженого, забезпеченню належного виховання її у сім'ї [13, с. 24–25].

У день хрещення куми приходять, одягнувшись у святковий одяг, и приносять кусок хліба, бубликів і «крижмо» (полотно). При вході вони говорять: «Магай, Біг, кланяємось вам хлібом [16, с. 66]. Якщо кума принесла крижмо, то кум в свою чергу дарує дитині хрестик. У Дрімайлівці зазвичай, якщо народилась дівчинка, хрестик дарує кум, а якщо хлопчик – кума. Також хрещені батьки несуть подарунки і породіллі, за те, що «народила дитя» [10].

В обряді, зафіксованому П. Чубинським, обов'язково відбувалось символічне дійство. Спочатку баба купала дитину в непочатій воді. Викупавши хлопчика, вона сповиває його в батьківську сорочку, перед цим розрізавши її у трьох місцях, а дівчинку – у сорочку матері, і віддає куму, при цьому каже «Нате вам народжене, нам принесіть хрещене». Кум передає дитя кумі. Новонародженого хлопчика передають на порозі, а дівчину – на гребені [16, с. 66–67]. Дрімайлівці ж про ці традиції не чули та не знають. Навіть ті жінки, які бабували багато років не тільки на Куликівщині, а і в інших районах [6].

Таїнство хрещення зазвичай відбувалось у церкві. Додому запрошували священика лише у випадку, коли дитина народилась хворобливою і вважали, що дитина довго жити не буде. У Дрімайлівці місце хрещення дитини обиралось залежно від обставин. Наприклад, взимку, коли в церкві холодно, таїнство відбувається вдома або у будинку священика [8; 9]. Влітку здебільшого охрещували у церкві. Респонденти, які хрестили своїх дітей у роки комунізму, зазначали, що відбувалось це «тишком-нишком вдома, без сторонніх вух, та великого скупчення людей». Розголошення могло слугувати приводом звільнення з роботи [7].

Після здійснення таїнства хрещення всі повертаються додому і кума передає дитину матері. У гуцулів у цей час хрещена матір відрізає дитині волосок срібною монетою, примовляючи: «Абис було таке щасливе, як щасливе є срібло». На всій території України охрещену дитину кладуть на кожух або обносять навколо стола, щоб «уготовити їй рай». Також обв'язують її «полоскунами», щоб

була плідна [4, с. 66–67]. Після церкви у Дрімайлівці не відбувається жодних таємничих дійств, а люди одразу розпочинають «застольє» [11].

На хрестини запрошували гостей, які, за звичаєм, приносили різні подарунки. У гуцулів жінки несли перемітки, полотно, хліб або кидали волошки у купіль, а чоловіки зазвичай клали в купіль гроші. На Поділлі дарують переважно борошно, горох, сушню і яйця. У Ніжинському повіті жінки дарують гречані вареники з сиром, капустою або з сушеними грушками зі словами: «Як вареник повний, щоб така була породілля: що вийшло з неї то щоб наповнилось», бо казали «На тобі паляницю та затули бочки, де були синочки і дочки» або «На кума, кусочок, та закладай куточок, де був синочок» [4, с. 64; 16, с. 68].

Всіх присутніх пригощали різними стравами. Батько гостей частував горілкою, яка має бути найкращою. Як правило, горілку заварюють медом або цукром. Вона має різні назви у всіх регіонах України. На Холмщині її називають крупником, на Покутті – косматою, на Закарпатті – варенухою, на Лубенщині – «ковалевою горівкою». У Ніжинському повіті відомі горілки, що були настояні на кагані, моштуковій голці, кальцибі, і червоному камінці [4, с. 64–65].

У Куликівському районі масштаби «гульні» були різноманітними. Це знову ж таки залежало від матеріального достатку сім'ї, статусу родини у громаді. Якщо сім'я не мала грошей, щоб влаштувати великі хрестини, то збирались у маленькому колі батьки, куми та баба [6]. Родина, яка мала достатньо коштів запрошувала на гостину усіх близьких родичів [7]. Заможна сім'я, яка займала високе положення в селі, незважаючи на обставини, мала влаштувати «гучні» хрестини, на яких було «все село», і які найчастіше тривали не один день [9; 11].

Спеціальних обрядових страв для хрестин у Дрімайлівці не було. Але як зазначали респонденти, то готували до свята «все найкраще, що було в домі» або «М'ясо, риба, картошка» [11]. Зазвичай готували холодець, тушили картоплю, робили декілька салатів. На солодке випікали пироги, варили вареники і найголовнішу страву – кисіль. О. Моруга розповіла, що на хрестини робили спеціальний кисіль і заварювали його так сильно, щоб коли покладали в його грушу, то вона могла «стояти» в киселі [8].

Майже повсюдно на хрестинах на столі обов'язковою стравою була каша. Етнографи зафіксували різноманітні дії з кашею: повитуха або хрещений батько за столом піднімали горщик з кашею, бажаючи добра і щастя, мов «зірок на небі». Відомі звичаї «молити кашу», «розбивати кашу», тобто розбивати горщик з кашею, якою частують гостей, котрі платять за це пожертвами для дитини, породіллі чи баби-повитухи [5, с. 373]. Хоч ця традиція була описана у багатьох працях, однак у Дрімайлівці, та і у Куликівському районі не побутувала [6].

Після закінчення дарування повитуха від імені усієї сім'ї говорить: «Дякую і хрищеним, і роженим, і всьому збору, що сидить коло столу». Серветку з грішми вона обережно згортає, але не зав'язує, аби при цьому не зав'язати продовження роду, плідність матері [13, с. 38–39].

Останнім у хрестильній обрядовості був обряд «пирогів» — це викуп дитини у кумів та баби, який здійснюється матір'ю. Обрядодійство полягало в тому, що мати дитини дарує різні речі кумам, і тим самим неначе викупляє у хрещених батьків дитину собі. Подарунки є надзвичайно різні. У давнину мати дійсно пекла і дарувала пироги кумам та бабі (звідси і назва даного обряду). Однак зараз ця традиція дещо змінюється і вже не простежується. Респонденти розповіли, що зазвичай мати дарує всім «тряпкі». Кумі дарували блузку або рушники, куму – сорочку, бабі, що бабувала – тканину [11]. О. Моруга розповіла, що вона за хрещення дитини отримала справжній камінь «олександрит» [8].

Хрестильна обрядовість є багатоаспектною з сакральними та магічними звичаями. Беззаперечно, обрядодії в різних куточках країни є відмінними, багато з них є недослідженими або ж взагалі забуті сучасниками. Польові етнографічні дослідження дозволяють виявити регіональні відмінності традиційної культури і засвідчити самотутність народних звичаїв.

Джерела та література:

1. Борисенко В. Українське весілля. Традиції і сучасність. К.: Стилос, 2010, 136 с.
2. Боряк О. Україна: Етнокультурна мозаїка. К.: Либідь, 2006. 328 с.
3. Горян Г. Родильна обрядовість українців (Народина). *Українська мова та література*. 2002. Вип. 23–24. С. 14–17.
4. Грушевський М. Дитина у звичаях і віруваннях українського народу. К.: Либідь, 2006. 256 с.
5. Етнографія України: навч. посібник / [за ред. С. Макарчука]. Л.: Світ, 1994. 517 с.
6. Зап. К. Безпала (2017 р.) у с. Дрімайлівка Куликівського р-ну, Чернігівської обл. від Бойко Катерини Григорівни, 1951р. н.
7. Зап. К. Безпала (2017 р.) у с. Дрімайлівка Куликівського р-ну, Чернігівської обл. від Дусь Ганни Михайлівни, 1944 р. н.
8. Зап. К. Безпала (2017 р.) у с. Дрімайлівка Куликівського р-ну, Чернігівської обл. від Моругої Олександри Микитівни, 1950 р. н.
9. Зап. К. Безпала (2017 р.) у с. Дрімайлівка Куликівського р-ну, Чернігівської обл. від Устименко Ніни Тимофіївни, 1951 р. н.
10. Зап. К. Безпала (2017 р.) у с. Дрімайлівка Куликівського р-ну, Чернігівської обл. від Опанасенко Ніни Дмитрівни, 1948 р. н.
11. Зап. К. Безпала (2017 р.) у с. Дрімайлівка Куликівського р-ну, Чернігівської обл. від Прима Валентина Микитівна, 1948 р. н.
12. Ігнатенко І. Етнологія для народу. Свята, традиції, звичаї, обряди, прикмети, вірування українців. Х.: Глобус, 2016. 318 с.
13. Кондратович А. Українські звичаї: Народина. Коса ж моя. Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2007. 239 с.
14. Стельмахович М. Українська родина. К.: Корисні поради, 1995. 32 с.
15. Українське народознавство: навч. посібник / за заг. ред. С. П. Павлюка. Л.: Фенікс, 1994. 608 с.
16. Чубинський П. П. Мудрість віків: в 2 кн. К.: Мистецтво, 1995. Кн. 2. 224 с.

Юлія Іванченко

ДЕРЕВ'ЯНІ БУДИНКИ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст. В СТИЛІ МОДЕРН У ЧЕРНІГОВІ

У статті висвітлено інформацію про дерев'яні будинки в стилі модерн к. ХІХ – поч. ХХ ст., які є пам'ятками архітектури та містобудування місцевого значення.

Ключові слова: пам'ятка архітектури, культурна спадщина, модерн

На сьогодні у Чернігові збереглися унікальні дерев'яні будинки к. ХІХ – поч. ХХ ст. у стилі модерн, які можуть стати туристичною родзинкою.

Дерев'яна архітектура міста досі залишається малодослідженою. Комплексне вивчення

дерев'яної архітектури Чернігова започаткував відомий краєзнавець, архітектор та мистецтвознавець Андрій Антонович Карнабіда. Він автор понад 500 статей, нарисів та книг, присвячених пам'яткам Чернігова та Чернігівщини [2]. На сучасному етапі цю проблематику вивчає вчений секретар Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів Стародавній» Сергій Черняков [8].

Актуальність розвідки зумовлена необхідністю систематизувати та узагальнити наявну інформацію про збережені унікальні дерев'яні будинки к. XIX – поч. XX ст. в стилі модерн, які внесені до Державного реєстру нерухомих пам'яток України місцевого значення, які офіційно охороняються законодавством [5].

В к. XIX – поч. XX ст. у Чернігові була поширена дерев'яна забудова. У цей час в місті розгортається досить інтенсивне будівництво. Наприклад, якщо у 1885 р. налічувалося 199 кам'яних і 1565 дерев'яних будинків, то у 1896 р. – відповідно 225 і 2162 [3, с. 276].

У к. XIX – поч. XX ст. в місті з'явилися будинки оригінальних архітектурних форм у стилі українського модерну [3]. У цей час виокремились декілька центрів українського архітектурного модерну: Київський, Полтавський, Харківський, Львівський. Характерні риси українського архітектурного стилю поч. XX ст. виявилися у вирішенні дахів, які були переважно високої чотирихилої форми. Трапецієподібні віконні та дверні пройми набули значення найбільш характерних знакових проявів. Це дозволило розробити велику кількість варіантів порталів, у яких форма трапеції застосовувалась у колонних ганках, лоджиях, нішах, еркерах, дахах і фронтонах, що надзвичайно підсилювало архітектурну виразність. До знакових рис стилю також належить орнамент – рослинний і геометричний, барокові мотиви. Поширеним було застосування різьблення в оформленні дверей, вікон, підстрішних кронштейнів чи коників, балконів або галерей, а також у металопластиці, зокрема і в тій, що прикрашала шпилі башт чи дахи [6].

На відміну від кам'яного модерну, дерев'яний є досить рідкісним явищем в Україні [1]. До переліку Державного реєстру нерухомих пам'яток України увійшли наступні дерев'яні будинки в Чернігові: житловий будинок початку XX ст. (вул. Коцюбинського, 39); садибний будинок кінця XIX ст. (вул. Шевченка, 54); маєток Спановського XIX ст. (Київська, 146); маєток Рацкевича кінця XIX – початку XX ст. (вул. Ринкова, 7); будинок початку XX ст., в якому жив відомий економіст і літератор С. Дроздов (вул. Станіславського, 40) [5].

Ці будівлі об'єднує поєднання елементів модерну і еkleктики, що характерне для провінційного модерну, який, на відміну від модерну великих міст, завжди відзначається нашаруванням місцевих традицій і досить вільним поєднанням елементів різних стилів [1].

Оригінальним за композицію є житловий будинок №39 по вулиці Коцюбинського з ганком та баштою з шатровим верхом під залізним дахом, викладеним у вигляді риб'ячої луски. Візерунчасті хвилеподібні орнаменти кованої декоративної шатрової покрівлі башти увінчані орнаментально-декоративним оздобленням у стилі модерн [7, с. 356]. У цьому приміщенні знаходиться комунальне підприємство «Чернігівоблагоріс».

У садибному будинку к. XIX ст., який знаходиться по вул. Шевченка, 54, нині розташовується обласний навчально-методичний центр культури та мистецтв. Це одноповерховий маєток з традиційною симетричною композицією головного фасаду, в його оздобленні поєднались риси типової «дерев'яної» еkleктики (віконна лиштва і навіс входу) і національно-романтичного українського модерну (вхідна частина з дахом із заломом). Похідними від модерну є і обриси вертикальних і горизонтального віконних прорізів біля дверей [1].

За адресою вул. Київська 14б (колишня вул. Немировича-Данченка) зберігся вишуканий зразок дерев'яного будівництва в стилі модерн – маєток В. К. Спановського. Це одноповерховий дерев'яний зрубний будинок, прямокутний у плані з типовим п'ятивіконним фасадом, прикрашений двома шолоподібними декоративними фронтонами над бічними вікнами. Головний вхід зі сходу у вигляді мальовничого порталу. Будинок має анфіладне планування з симетричним розміщенням кімнат навколо вітальні та їдальні [7, с. 489]. Наявне рідкісне оздоблення вікон: внизу зображене призахідне сонце; зверху, на надвіконному сандрику, символіка стародавнього струнного музичного інструменту – ліри [8].

На фронтоні будинку розміщена дивовижна пальмета (пальмова гілка). Це орнаментальний рослинний орнамент у вигляді пучків вузьких листків, яких нараховується непарна кількість і вони розташовані симетрично. Будинок кілька разів постраждав від пожеж, однак, зберігся до наших днів [8]. Деякий час тут розміщувалась недільна школа євангелістів, нині будівля пуста.

Оригінальна дерев'яна будівля знаходиться на вул. Ринковій, 7 – маєток Рацкевича, побудований на рубежі XIX – XX ст. в стилі Віденської сецесії (течія модерну). Для нього характерним є наявність безлічі округлих і вигнутих деталей декору, які у глядачів повинні асоціюватися з вигинами жіночого тіла [4].

Наприкінці XX – на початку XXI ст. будівлю було реконструйовано для потреб громадського об'єднання підприємств Чернігівської регіональної торгово-промислової палати. У результаті перебудови будинок одержав більш низький дах. Зовнішній вигляд фасадів був збережений [4].

За адресою вул. Станіславського, 40 розташувався дерев'яний будинок у стилі модерн. Історія садиби розпочалася 1903 р., коли ділянку в Чернігові купив Михайло Коцюбинський аби згодом збудувати тут дім. Проте Коцюбинський мав проблеми зі здоров'ям, яке лише погіршувалось. Тому письменник продав землю видатному економісту Йосипу Гавриловичу Дроздову. На цій ділянці у 1908 р. Дроздов спорудив дерев'яний дім у стилі модерн [8]. Нині маєток Йосипа Дроздова відреставрований і ним користується Центр реабілітації інвалідів.

Можна виділити основні ознаки «дерев'яного модерну» в будинках Чернігова: 1) еkleктичність фасадів: поєднання елементів модерну і традиційних мотивів різьблення; 2) силует: пасивний або розвинутий структурований за рахунок баштового об'єму – одного чи кількох; 3) вираження семантики модерну насамперед в активному силуеті, обрисах башт, декорі; 4) відсутність ознак модерну в плануванні і обробці інтер'єрів: як правило, інтер'єри маєтків «дерев'яного модерну» мало відрізнялись від інтер'єрів будинків в стилі еkleктики [1].

Отже, дерев'яна архітектура міста Чернігова достатньо довгий час не висвітлювалась у науковій літературі, тому потребує подальшого ґрунтового дослідження та популяризації в засобах масової інформації, науково-популярній літературі.

Джерела та література:

1. Івашко Ю. В. Особливості «дерев'яного» модерну Чернігова. URL: http://irbisnbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJR&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/MTP_2014_53_22.pdf
2. Карнабед Андрій Антонович: (Бібліобіогр. покажч.). URL: http://libkor.com.ua/php/editions_files/Karnabed.pdf
3. Леп'явко С. А. Чернігів. Історія міста.: Науково-популярне видання. К.: Темпора, 2012. 431с.

4. Особняк Рацкевича. URL: <https://zruchno.travel/ObjectEntity/ObjectEntity?idCrm=7e57f9ad-34ab-f84a-237d-58986e39d973&lang=ru>
5. Пам'ятки архітектури місцевого значення. Чернігівська область. URL: <http://ukrainaincognita.com/derzhavnyi-reestr-nerukhomukh-pam039yatok-ukrainy/pamyatky-arkhitektury-mistsevogo-znachennya-cherni>
6. Чепелик В. В. Формування українського архітектурного модерну початку ХХ ст. у контексті інтернаціональних творчих зв'язків. URL: <http://library.kr.ua/elib/pauchenko/2/index.html>
7. Чернігівщина: енциклопедичний довідник. / за ред. А. В. Кудрицького. К.: Українська радянська енциклопедія, 1990 р. 1006 с.
8. Черняков С. Чарівне мереживо (таємниці архітектурного дерев'яного різьблення). URL: http://oldchernihiv.com/sdm_downloads/charivne-merezhyvo-tayemnytsi-arhitekturnogo-derev-yanogo-rizblennya/

Аліна Міщенко

ПЕРЛИНА ДЕРЕВ'ЯНОЇ АРХІТЕКТУРИ ХVІІІ СТ. – МИКОЛАЇВСЬКА ЦЕРКВА У С. ГОРОДИЩЕ МЕНСЬКОГО РАЙОНУ

У статті розглянуто історію Миколаївської церкви в с. Городище Менського району, її архітектурний тип. Проаналізовано проблему збереження пам'яток дерев'яної архітектури.

Ключові слова: Миколаївська церква, село Городище, дерев'яна архітектура, Національний музей народної архітектури і побуту.

Пам'ятки церковної дерев'яної архітектури на території Чернігівщини збереглися у незначній кількості. Передусім це пояснюється недовговічністю будівельного матеріалу. Гордістю та символом села Городище Менського району завжди була Миколаївська церква, яка є справжньою перлиною дерев'яної архітектури ХVІІІ століття.

Проблеми дерев'яного зодчества досліджувалися багатьма науковцями, адже культові споруди беруть свої витoki саме з дерев'яної архітектури. Чернігівщина завжди славилася своїми історичними пам'ятками, а тому привертала увагу дослідників до вивчення місцевості. Детально дерев'яні храми Лівобережної України, зокрема і у селі Городище, досліджували С. А. Таранушенко та В. В. Вечерський [1; 2; 7].

Миколаївська церква у Городищі була збудована 1763 року із сосни. За плануванням – тризрубна пам'ятка, що складається з чотирикутного бабинця, восьмигранної центральної дільниці та шестигранного вівтаря. Бабинець всередині зберіг план і основні форми зрубу стін і верху, але у 80-х роках ХІХ століття до нього з заходу добудували приділ, в західній грані бабинця вирізали великий просвіт. З бабинця дуже добре видно іконостас, низ восьмерика центральної дільниці. Внутрішнє оздоблення церкви збереглося значно краще, аніж зовні, що притаманно й іншим пам'яткам Лівобережної України. Багато елементів Миколаївської церкви збереглися у первісному вигляді [7, с. 382]. Завдяки дослідженням С. А. Таранушенка було виявлено, що цей храм реставрувався у 1888 році. Є відомості, що у цей час було прибудовано південний і північний рукави. На думку дослідника, вікна церкви у південній та північній гранях зрубу до 1888 року були трочасні, а згодом же вони були зашиті, а під ним прорізали просвіти до прибудованих рукавів [7, с. 383].

З кінця ХVІІІ і до середини ХХ ст. у приміщенні церкви регулярно відбувались богослужіння. Після встановлення радянської влади, Миколаївська церква довгий час не використовувалася за при-

значенням, а тому перебувала у катастрофічному стані. У період Другої світової війни церква працювала періодично, а у післявоєнні роки взагалі була остаточно закрита. Незважаючи на історичну цінність, храм перетворили на сховище для зерна та комбікорму.

1985 року під час наукової експедиції з метою вивчення і фіксації пам'яток архітектури академік Г. Логвін відвідав Городище. Побачивши храм, дослідник назвав його «досі не знаним шедевром архітектури світового рівня», і зазначив, що Миколаївська церква XVIII ст. — пам'ятка, яку можна порівняти хіба що з афінським Парфеноном [4].

За словами жителів Городища у церкві регулярно відбувалися грабежі. Там намагалися знайти дорогоцінні ікони та інші речі культового спрямування. Усередині ж Миколаївська церква перетворилася просто на смітник. Для реставрації пам'ятки кошти не виділялись. Всі спроби відновити будівлю церкви були марними. В останні 10 років стан дерев'яної пам'ятки став критичним.

25 травня 2016 року Науково-методична рада Міністерства культури України підтримала пропозицію, щодо створення державної програми порятунку українських дерев'яних храмів, як визначного історико-мистецького феномену — «Дерев'яні храми України». До списку аварійних дерев'яних церков було внесено і Миколаївську церкву у селі Городище.

Згідно з програмою планувалося на всі дерев'яні історичні храми, що потрапили до переліку, але не мають охоронного статусу, розробити облікові картки та надати охоронний статус відповідної категорії. На час розробки облікових карток дерев'яних храмів має оголошувалась повна заборона на незаконні перебудови, ремонтні роботи та будівництво. Також планували зобов'язати місцеву владу встановити на всіх дерев'яних історичних храмах протипожежну сигналізацію [3].

Городищенська громада, не бажаючи назавжди втратити Миколаївську церкву, ухвалила рішення про передачу храму до Національного музею народної архітектури та побуту у селі Пирогово Київської області. Серед жителів села було проведено анкетування, згідно якого більшість голосів було «за» передачу церкви до музею. Враховуючи думку громади, сільська рада вирішила з метою порятунку та збереження пам'ятки архітектури національного значення, перенести споруду Миколаївської церкви до музею під відкритим небом, де вона буде реставрована і утримуватиметься у належному стані, ставши окрасою музею і експонатом, що гідно представлятиме Чернігівський регіон [6].

Процес перевезення церкви було розпочато 2016 року. Перед тим як розбирати пам'ятку, кожену деталь пронумерували: 1497 — лівий одвірок, 1498 — правий, 1500 — поріг. Фахівці зазначали, що час був невблаганним до споруди: деякі деталі зовсім струхли, чимало елементів було втрачено. Для реставрації городищенського пам'ятки дерев'яної архітектури знадобилося чимало коштів, тому надія на її порятунок впала переважно на плечі спонсорів [4].

Влітку 2017 року храм відбудували на новому місці. 1 листопада 2017 року на території Національного музею народної архітектури та побуту України відбулось урочисте освячення та встановлення накупольних хрестів відновленої церкви Святого Миколая з села Городище, Менського району, Чернігівської області. Планується, що після подальшого облаштування, церква буде працювати як храм Української Православної церкви Київського патріархату [4].

21 грудня 2017 року городищенським сільським головою С. В. Краєвенко за сприяння СТОВ «Щорссільгоспсервіс» (м. Сновськ Чернігівської області) була організована безкоштовна екскурсія до Національного музею народної архітектури і побуту. В екскурсії взяли участь понад 30 жителів села Городище, які отримали задоволення та гарні враження від побаченого. Зі слів 69-річної жительки села, В. О. Булденко, Миколаївська церква ззовні виглядає майже так, як і раніше, але все-

редині ще не облаштована [5]. Керівництво Національного музею народної архітектури та побуту України під час перевезення Миколаївської церкви обіцяло посприяти безкоштовному встановленню на місці храму каплички. На сьогоднішній день, на жаль, роботи ще не проводилися.

Джерела та література:

1. Вечерський В. В. Українські дерев'яні храми. К.: Наш час, 2007. 286 с.
2. Вечерський В. В. Українська дерев'яна архітектура. К.: Балтія-Друк, 2013. 119 с.
3. Держава вирішила врятувати дерев'яний храм у Городищі. URL: <http://nslovo.com/blog/derzhava-vyrishyla-vryatuvaty-derevyanyj-hram-u-horodyschi>
4. Нові хрести над давніми банями. URL: <https://www.ukurier.gov.ua/uk/articles/novi-hresti-nad-davnimi-banyami/>
5. Зап. А. Міщенко (2017 р.) у с. Городище Менського району Чернігівської області від Булденко Валентини Олексіївни, 1948 р. н.
6. Рішення Городищенської сільської ради Менського району Чернігівської області від 10. 08. 2015 року Про перенесення будівлі церкви св. Миколая до Національного музею народної архітектури та побуту України
7. Таранушенко С. А. Дерев'яна монументальна архітектура Лівобережної України. Харків: Видавець Олександр Савчук, 2014. 862 с.

7. ПРАВОЗНАВСТВО

Рената Бойчук

ПРОБЛЕМА ВІКОВОЇ ДИСКРИМІНАЦІЇ У СФЕРІ ТРУДОВИХ ВІДНОСИН

У статті досліджені окремі прояви вікової дискримінації. Проаналізовані особливості дискримінації при прийомі на роботу. Визначені основні причини вікової дискримінації. Запропоновані шляхи її подолання.

Ключові слова: дискримінація, трудова дискримінація, дискримінація за віком, підвищення кваліфікації, перекваліфікація.

Забезпечення рівності та недопущення дискримінації відносяться до основоположних міжнародних стандартів. Україна як держава-учасник Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права, зобов'язана викоренити всі форми дискримінації в політичній, економічній, соціальній і культурній сферах. Конституція України забороняє дискримінацію, гарантує свободу від усіх її форм. Попри це, сьогодні в Україні мають місце прояви дискримінації в різних сферах суспільних відносин, зокрема трудових правовідносин. Наслідками дискримінаційних дій є порушення прав працівників, зниження рівня зайнятості та заробітної плати окремих категорій населення.

Метою дослідження є аналіз проявів дискримінації при прийомі на роботу, виявлення основних її причин та шляхів подолання.

Дискримінація як суспільне явище висвітлювалась такими вченими, як Жернаков В. В., Лазаренко А. М., Пилипенко П. Д., Теліпко В. Е., Чанишева Г. І. та ін. Актуальність цього питання визначається також Законом України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні», в якому визначена дефініція «дискримінація», її форми, основні напрями державної політики щодо запобігання та протидії. Водночас, комплексне дослідження питань реалізації принципу недопущення дискримінації саме у сфері найму на роботу на сьогодні відсутнє.

Проблема дискримінації у трудових та тісно пов'язаних з ними відносинах набуває не лише все більшої актуальності, але й нових форм та різновидів [3, с. 73]. Так, якщо ще десять років тому найбільш поширеною була трудова дискримінація щодо жінок та інвалідів, то сьогодні на перший план виходить дискримінація за віком.

Дискримінація у сфері доступу до праці виявляється як у відносинах зайнятості та працевлаштування, так і у відносинах професійної підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації. При цьому, основною перешкодою на шляху до її подолання є недосконалість нормативної регламентації недопущення дискримінації, а також відсутність позитивної практики застосування вже існуючих правових норм, які дискримінацію забороняють [9, с. 193].

Для збільшення відсотку працевлаштованих людей після 45 років передбачається право на

безкоштовне отримання нової професії. Про це зазначено в ст. 18 Закону України «Про освіту» від 5 вересня 2017 року. Передбачається надання гарантій на безкоштовну перекваліфікацію, одержання іншої професії, яка користується попитом на ринку праці. Також ті, хто займаються певним видом фізичної, ручної праці, але не мають документа про відповідну освіту, можуть підтвердити свою кваліфікацію за допомогою служби зайнятості [8]. Для цього потрібно отримати спеціальний ваучер. Отримання такого ваучеру, дозволить отримати нову професію (тобто другу освіту — вищу або професійно-технічну) або наступний освітньо-кваліфікаційний рівень (бакалавр, магістр і т. д.), а також підвищити кваліфікацію на спеціальних курсах. На ваучері вказується сума, яку держава виділяє на перепідготовку спеціаліста. Щоб уникнути нецільового використання коштів, безпосередньо громадянам гроші не видаються. Сума коштів, які держава виділяє на перепідготовку спеціаліста не може перевищувати 10-кратного розміру прожиткового мінімуму, який з 01.01.2018 р. становить 1700 грн. / місяць. Ваучер на освіту можна отримати лише на ті спеціальності, які вказані у переліку Міністерства економічного розвитку і торгівлі. Відповідно до переліку, особа вибирає собі спеціальність за власним бажанням. Перелік спеціальностей Міністерство економічного розвитку і торгівлі формує на основі наявної потреби України в кадрах, тому щорічно, залежно від змін, що відбуваються на ринку праці, він змінюватиметься [4].

Не дивлячись на це проблеми у працевлаштуванні осіб віком 40-50 років обумовлені рядом причин, які часто не пов'язані з діловими якостями потенційного працівника: зниження рівня працездатності та витривалості, невисока здатність до навчання та перекваліфікації порівняно з молодшими працівниками; невпевненість роботодавця в тому, що така особа зможе працювати тривалий час; відсутність мотивації до роботи, оскільки вони не прагнуть до кар'єрного росту; консервативність; складнощі в переконанні; відсутність креативності, творчості; вибагливість до наявності та змісту соціального пакету, що не вигідно роботодавцю економічно; частіше хворіють та беруть лікарняний; люди старшого віку менш стресостійкі, уважні, їм не можна довіряти відповідальну роботу; менш енергійні, мобільні, не в змозі їздити у відрядження, на відміну від молодих людей [1, с. 241].

При виконанні окремих трудових обов'язків у працівників цих вікових категорій можуть виникати проблеми внаслідок відсутності достатніх знань у сфері інформаційних технологій. Така категорія осіб часто потребує додаткового навчання, підвищення кваліфікації чи перекваліфікації, витрати на які для роботодавця можуть бути економічно не вигідними. Натомість, молодий спеціаліст має ряд переваг: мобільність, готовність до ненормованого робочого дня і відряджень та їх необтяженість дітьми і родиною; легка і швидка здатність до навчання. Таких співробітників не доведеться перенавчати, оскільки у них немає досвіду, отже, часові та грошові витрати на їхнє навчання і перенавчання будуть набагато нижчі, ніж у фахівців, які мають невеликий досвід роботи. Молодші працівники мають тягу до нових знань, тому інформацію будуть сприймати легше і швидше; бажання реалізуватися. Грамотний роботодавець, який прагне до розвитку свого бізнесу, завжди побачить потенціал молодшого працівника і розкриє його [12, с. 186].

Необґрунтоване негативне ставлення до людей старшого віку посилює їх уявлення про значущість віку в різноманітних життєвих ситуаціях та сприяє невпевненості у можливості реалізувати свої трудові права в повному обсязі, тобто мати гідну роботу та рівне ставлення з боку керівництва. Існують сфери в яких вік є не перешкодою, а перевагою. Наприклад, наукова, викладацька, лікарська, виробнича, господарська діяльність, бухгалтерія, підбір кадрів. На керівні посади набагато охочіше беруть зрілих людей, ніж молодь.

Вікові переваги більшості вітчизняних роботодавців ілюструють дані порталу rabota.ua: за останні сім місяців для шукачів у віці 18-25 років наявно 42 860 вакансій, 26-35 років – 8 840, тоді як для 36-45-річних всього 291 вакансія [2].

Харківський інститут соціальних досліджень провів дослідження «Масштаби трудової дискримінації людей старшого віку». За результатами дослідження, кожна третя людина у віці 45-59 років стикається з утиском своїх прав у сфері трудових відносин. Так, 23,5 % респондентів піддавалися цьому виду дискримінації під час працевлаштування, 18,5 % — в процесі трудової діяльності, 2,9 % — у випадках звільнення [13].

Важливим чинником подолання дискримінації на національному ринку праці є квотування робочих місць. Наявність такої норми сприяє рівності громадян на ринку праці України. Серед осіб, які потребують додаткових гарантій у сприянні працевлаштуванню, законодавство України визначає молодь та осіб передпенсійного віку, а також осіб, які мають дітей до 6 років, що переважно стосується жінок. Установи та організації із чисельністю штатних працівників від 8 до 20 осіб мають зважати на квоту з працевлаштування громадян передпенсійного віку, а точніше тих, кому до настання права на пенсію за віком залишилося не більше 10 років. Для них квоту встановлено у розмірі не менше однієї особи у середньообліковій чисельності штатних працівників. Тобто, щоб дотримати квоти з працевлаштування, на рік середньооблікова кількість працівників передпенсійного віку має становити хоча б одиницю. Для установ та організацій із чисельністю штатних працівників понад 20 осіб нових квотних норм не запроваджено. Вони повинні дотримати норми з працевлаштування громадян, що мають додаткові гарантії у сприянні працевлаштуванню. Повний перелік категорій таких осіб наведено у ч.1 ст. 14 Закону України «Про зайнятість населення» [6].

В Україні основним шляхом отримання професійної освіти є навчання в професійно-технічних та вищих закладах освіти. Однак практикується підготовка і курсове навчання працівників безпосередньо на виробництві, і, згідно з нормами чинного законодавства, здійснюються вони за рахунок підприємства, установи і організації. Підготовка нових працівників — це професійне навчання людей, які не мали професії або спеціальності. Як правило, на виробництві готують кадри за спеціальностями, що не вимагають тривалих термінів навчання [11, с. 315].

Основна проблема чинного законодавства полягає в тому, що відсутня відповідальність за вчинення дискримінаційних дій. Це стосується таких законопроектів: «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні», «Про запобігання дискримінації щодо осіб літнього та похилого віку в Україні», «Про зайнятість населення». Поштовхом для їх виникнення стало спершу підписання нашою державою Плану дій щодо лібералізації візового режиму, а потім прийняття антикорупційних законів. Тому одним із шляхів подолання дискримінації в трудових відносинах та загалом є прийняття ефективного антидискримінаційного законодавства.

Таким чином, для подолання проявів дискримінації доцільним є активізація широкого спектру цільових інструментів: 1) упровадження чітко регламентованих норм з урахуванням досвіду інших країн, які б мали практичне значення при проведенні співбесід; 2) здійснення квотування робочих місць як гарантія для осіб після 40 років згідно із Законом України «Про зайнятість населення»; 3) реалізація можливості на безкоштовну перекваліфікацію, одержання іншої професії, яка користується попитом на ринку праці.

Джерела та література:

1. Болотіна Н. Б., Чанишева Г. І. Трудове право України: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. К. : Знання, 2001. 564 с.
2. Катерина Машенко. Пошук роботи: емоції та побоювання. URL: <https://biz.nv.ua>
3. Лазаренко А. М. Проблеми правового регулювання заборони дискримінації в трудовому законодавстві України. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Сер.: Юриспруденція. 2014. № 12. Том 2. С. 73–75.
4. Освіта.UA: Освіта в Україні та закордоном. URL: <http://osvita.ua/>
5. Охорона праці в галузі юриспруденції: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / П. Д. Пилипенко, О. І. Жолнович, З. Я. Козак [та ін.]. К.: Ін Юре, 2013. 272 с.
6. Про зайнятість населення: Закон України № 2058-VIII від 23.05.2017 р. *Відомості Верховної Ради*. 2017.
7. Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні: Закон України № 1263-VII від 13.05.2014 р. *Відомості Верховної Ради*. 2014.
8. Про освіту: Закон України від 05.10.2017 р. *Відомості Верховної Ради*. 2017.
9. Соціально-трудові відносини зайнятості: сучасні тенденції, виклики, шляхи розвитку / А. М. Колот, І. Ф. Гнибіденко, О. О. Герасименко та ін. К.: КНЕУ, 2015. 295 с.
10. Теліпка В. Е., Дутова О. Г. Трудове право України: Навч. посіб. К.: Центр учбової літератури, 2009. 456 с.
11. Трудове право: Підручник для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. / В. В. Жернаков, С. М. Прилипка, О. М. Ярошенко та ін. Х.: Право, 2012. 496 с.
12. Трудове право України: Підручник / За загальною редакцією М. І. Іншина, В. Л. Костюка, В. П. Мельника. Київ: Центр учбової літератури, 2016. 472 с.
13. Харківський інститут соціальних досліджень. URL: <http://khisr.kharkov.ua/>

Вікторія Головка

РЕФОРМА ПРОКУРАТУРИ В УКРАЇНІ: РЕАЛІЇ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

У статті показано шляхи реформування органів прокуратури України на прикладі використання досвіду успішних держав світу. Особливо аналізується боротьба з корупцією, адже саме вона є основним каменем спотикання на шляху до законності та справедливості в суспільстві.

Ключові слова: реформа, прокуратура, прокурор, досвід, вдосконалення, демократична держава.

З давніх-давен почалося формування правової системи і певних функцій прокуратури. З моменту проголошення України суверенною і незалежною державою настав новий етап її розвитку. Після прийняття та введення в дію з 1 грудня 1991 р. Закону України «Про прокуратуру» та ряду інших нормативних актів, створено правову базу організації та діяльності органів прокуратури незалежної України. Проте, навіть найдосконаліша система права з часом потребує модернізації, як результат, постійно вносяться поправки та зміни, які роблять нормативну базу якіснішою.

Характерною рисою процесів розвитку права у незалежній Україні стало те, що розвиток її законодавства відбувався і надалі триває у тісному співробітництві зі структурами європейських

співтовариств. Коли Україна утвердилась як повноправний член ПАРЄ та приступила до підготовки і вступу в Європейський Союз, у Стратегії реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015 – 2020 роки, схваленої Указом Президента України від 20 травня 2015 року № 276/2015, було звернено увагу на «приведення повноважень та діяльності органів прокуратури до європейських стандартів». Значною мірою це уже зроблено у новому чинному Законі України «Про прокуратуру», з якого вилучено функцію нагляду за додержанням і застосуванням законів [2, с. 235].

Найближчим часом планується проведення реформи прокуратури в Україні. Цей факт привернув мою увагу, саме тому я вирішила присвятити дану статтю проблемам та недолікам, які існують в органах прокуратури на сучасному етапі розвитку.

Відповідно до ст. 6 закону «Про прокуратуру» відбувається інформування населення про діяльність прокуратури. «Органи прокуратури не менш як двічі на рік інформують суспільство про свою діяльність шляхом повідомлень у засобах масової інформації. Генеральний прокурор особисто не менше одного разу на рік звітує перед Верховною Радою України на пленарному засіданні про діяльність органів прокуратури шляхом надання узагальнених статистичних та аналітичних даних». Постає питання – чи достатнього цього?

Я провела маленький експеримент. У своїх знайомих запитувала: «якою б вони хотіли бачити українську прокуратуру?», на що отримала відповідь: «що вона взагалі робить, крім того, що виступає обвинуваченням в суді?» Виходячи з цього можна зробити висновок про недостатнє інформування населення щодо діяльності прокуратури.

На мою думку, для вирішення цієї проблеми можна зобов'язати прокуратури всіх рівнів мати сайти в мережі Інтернет або публікувати інформацію в соціальних мережах про свою діяльність. Подібну практику проводить поліція Чернігова. На сторінках їхніх спільнот тисячі, а то й декілька десятків тисяч читачів (підписників), завдяки чому відбувається регулярне інформування населення про діяльність поліції. Паперові видання для підростаючого покоління взагалі не актуальні, вони популярні переважно серед старших людей та осіб пенсійного віку.

У кожній демократичній державі світу транспарентність системи державного управління залежить від низки складних взаємопов'язаних політико-правових, управлінських, економічних, соціальних чинників. Зокрема, в Україні, як і в інших державах, рівень транспарентності визначається якістю таких параметрів суспільних відносин, як: наявність належного законодавчого підґрунтя для забезпечення транспарентності функціонування органів державного управління; стан розвитку політичної комунікації у суспільстві та державі; рівень бюрократизації процесів державного управління; рівень корумпованості державного апарату; рівень розвитку форм інформаційної взаємодії суб'єктів державного управління й інститутів громадянського суспільства тощо [3, с. 64].

Згідно з дослідженням Е&У, проведеним у 2017 році, Україна опинилась на першому місці серед 41 країни Європи, Близького Сходу, Індії та Африки за рівнем корумпованості. Існує багато механізмів запобігання корупції, про ефективність яких можна довго сперечатись. На мою думку, одним із дієвих способів її викорінення є «відкритість».

Багато країн успішно бореться з корупцією, наприклад, Данія, Фінляндія, Швеція, Нова Зеландія, Нідерланди, Норвегія, Швейцарія та інші [4]. Досвід цих країн можна вдало використати для реформування українських державних органів і зокрема органів прокуратури.

Цікава практика існує в Норвегії. Це єдина у світі держава, де інформація про розмір зарплати та стан банківського рахунку кожного громадянина перебуває у вільному доступі на сайті місцевої податкової.

Ще одним дієвим методом запобігання корупції є «стимулювання чесності», який практикують в Нідерландах. Принцип «життя без корупції» став національною ідеєю Нової Зеландії з моменту будівництва незалежної держави (середина ХХ століття). В Данії функцію наглядового органу в країні, по суті, виконують ЗМІ: чиновник, якого мас-медіа запідозрять в корупції, може відразу прощатися з кар'єрою. Мабуть, найкориснішим для України був би приклад Фінляндії «Все, що могло бути винайдено, вже винайшли. Користуйся». Крім того, доречно було б запровадити електронну систему звітів для прокуратур всіх рівнів, які будуть загальнодоступними. Це дасть можливість зробити їх діяльність максимально прозорою.

Важливо також викоринити «звільнення під заставу» для корупціонерів, адже невідворотність покарання, а не його суворість здійснює вплив на людину.

Дослідивши закон України «Про прокуратуру» я звернула увагу на ч. 4 ст. 23. Процедура представництва інтересів громадянина або держави в суді є надто забюрократизованою. Спочатку прокурор повинен звертатися до суду за підтвердженням підстав для представництва, а вже потім, доставши таке підтвердження, подати позовну заяву. Теоретично ці питання можна вирішити одночасно, в одному судовому розгляді.

Добір кандидатів на посаду прокурора місцевої прокуратури здійснюється на конкурсних заходах із числа осіб, які відповідають зазначеним вимогам за результатами проходження ними низки послідовних етапів, передбачених ст. 29 Закону, зокрема: прийняття Кваліфікаційно-дисциплінарною комісією прокурорів рішення про проведення добору кандидатів на посаду прокурора, що розміщується на офіційному веб-сайті.

Для того щоб будь-який механізм справно функціонував потрібно час від часу перевіряти його і налагоджувати. Цей принцип діє майже в усіх сферах життя і прокуратура не є виключенням. Саме тому важливо створити незалежний механізм перевірки діяльності і рівня компетентності органів прокуратури, котрий допоможе контролювати рівень професійності працівників. Він обов'язково має бути комплексним.

За рік кількість виправдувальних актів в Україні не перевищує 1 %, в той час як в інших країнах цей показник сягає 25-30 %. Чому? – відповідь проста! У Дисциплінарному статуті прокуратури України (1992 р.) передбачено, що винесення виправдувального вироку є однією з підстав, яка тягне за собою дисциплінарну відповідальність прокурорів та слідчих.

Практика негативних наслідків для прокурорів за виправдувальні вироки та інші законні дії, що пом'якшують становище підозрюваної особи (звільнення затриманої особи без оголошення повідомлення про підозру, ініціювання заміни запобіжного заходу на більш м'який та ін.) є однією з причин недотримання прокурорами принципу об'єктивності та неупередженості у кримінальному провадженні, фактичної відмови від збирання доказів, що виправдовують підозрювану особу [1, с. 11].

Вони, боячись догани, не мають права відмовитися від обвинувачення в суді. Якщо вони відмовляються, то за це у них догана. Якщо виправдувальний вирок, то вже – аж до звільнення. Можливо настав час прибрати цей застарілий пунктик...

Реформа прокуратури в Україні потрібна для того, щоб вдосконалити національне законодавство. Населення дещо з недовірою ставиться до прокуратури та інших правоохоронних органів. Та це й не дивно, адже заглянувши в історичні реалії ми знайдемо багато фактів, які вплинули на формування саме такого ставлення.

На даний момент, одним з основних завдань прокуратури в Україні є повернення довіри грома-

дян. Саме тому важливо робити кроки назустріч суспільству, варто спрямувати вектор перетворень на збільшення інформування населення з приводу діяльності органів прокуратури, невід'ємною складовою якої є транспарентність. Важливо побороти корупцію та надмірну забюрократизованість прокуратури, створити незалежний оціночний механізм прокурорських кадрів, який допоможе ефективно обирати найкращих працівників і справедливо їх винагороджувати. Безперечно, всі держави різні і в кожній свій шлях та модель розвитку, проте корисно переймати досвід найспішніших країн для того, щоб досягти успіху. Велике значення має деполітизація органів прокуратури, адже інакше вона завжди буде прив'язаною до політики, результати такого симбіозу призводять до негативних наслідків. Ключовою проблемою є наявність застарілого законодавства, результатом якого є відсутність виправдовувальних вироків та незліченна кількість полонаних життів на підставі «так хоче прокурор»...

Джерела та література:

1. Белоусов Ю. Прокурор: керує? координує? наглядає? розслідує: Звіт за результатами дослідження «Роль прокурора на досудовій стадії кримінального процесу» / Белоусов Ю., Венгер В., Мітько В., Орлеан А., Сущенко В., Яворська В.; за заг. ред. Белоусова Ю. К.: СТ-Друк, 2017. 268 с.
2. Закон України «Про прокуратуру». URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1697-18>
3. Кагановська Т. Проблеми забезпечення транспарентності діяльності системи державного управління України. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2014. № 5. С. 62–68. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnaru_2014_5_11.
4. Прокуратура України в умовах європейської інтеграції: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (19 травня 2016 року). К.: Національна академія прокуратури України, 2016. 334 с.

Дар'я Романова

ЮРИДИЧНА ПРИРОДА АДМІНІСТРАТИВНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ НЕПОВНОЛІТНІХ

У статті розглянуто проблеми, які виникають у ході притягнення неповнолітніх до адміністративної відповідальності, а також шляхи вирішення цих проблем.

Ключові слова: неповнолітні, адміністративна відповідальність, заходи впливу.

Молодь в Україні є частиною постійних соціальних, політичних змін у суспільстві. При цьому актуальним питанням й досі залишається моральне і правове виховання неповнолітніх осіб. Так як в широкому доступі наявна велика кількість можливостей і різноманітних життєвих аспектів неповнолітні часом можуть йти хибним шляхом, зокрема, коли усвідомлюють свою безкарність. Цілком зрозумілим є той факт, що в силу свого віку, розумового, психічного, біологічного розвитку та соціальних умов у неповнолітніх осіб виникають бажання, які вони намагаються втілити в життя будь-яким способом, при цьому часом нехтуючи загально прийнятими нормами поведінки та моралі, що в подальшому веде до вчинення правопорушень.

Метою та завданням статті є аналіз проблемних аспектів адміністративної відповідальності неповнолітніх та ролі, яку відіграють батьки чи замінюючі їх особи щодо виховання своїх дітей. Відзначимо, що ролі адміністративної відповідальності неповнолітніх присвячено праці таких вчених:

О. В. Алексєєвої, М. І. Ветрова, С. Т. Гончарук, Ю. І. Ковальчук, Л. Л. Савранчук, М. В. Співака, О. Г. Стрельченко, О. М. Якуби та інших.

Основним нормативно-правовим актом, який передбачає адміністративну відповідальність неповнолітніх є Кодекс України про адміністративні правопорушення (далі КУпАП) [1]. Визначення терміну «неповнолітній» закріплено в Законі України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні» відповідно до якого неповнолітні – це громадяни віком до 18 років [11]. Поряд із терміном «неповнолітній» у КУпАП вживається термін «дитина», під яким в Законі України «Про охорону дитинства» розуміється особа віком до 18 років (повноліття) [8]. Юридичне визначення поняття «діти» містить у собі поняття особи, яка не досягла повноліття. Тому, можна вважати терміни «неповнолітні» і «діти» синонімами, за винятком тих випадків, коли термін «діти» застосовується щодо осіб, які досягли встановленого законом віку повноліття [5, с. 57].

Після вчинення неправомірного проступку на неповнолітнього чекає адміністративна відповідальність, але лише в тому випадку, коли неповнолітній на момент вчинення правопорушення досяг 16-річного віку. Про це, зокрема, зазначається у ст. 12 КУпАП [1]. Таким чином, підставою для притягнення особи до адміністративної відповідальності є вчинення адміністративного правопорушення, що передбачено КУпАП [1].

Адміністративна відповідальність неповнолітніх, є досить специфічною у своєму роді, так як стосується осіб, які ще перебувають у процесі формування: психіки, пріоритетів, особистого світогляду і тому найбільше схильні до протизаконних дій.

Загальною тактичною метою юридичної відповідальності є забезпечення правопорядку, підтримка нормального функціонування механізму правового регулювання [4, с. 33]. А ось науковець О.О. Кукшинова у своєму дослідженні слушно зазначає, що адміністративна відповідальність є одним з основних видів юридичної відповідальності в Україні. Вона виступає наслідком невиконання чи неналежного виконання особою норм адміністративного законодавства, що тягне невідворотність реагування держави на адміністративні правопорушення (проступки) та встановлюється виключно її законами [5, с. 57].

На нашу думку, вітчизняне адміністративне законодавство має достатньо м'які санкції щодо неповнолітніх осіб. Громадянам, які вже отримали паспорт, але ще не досягли 18 років і вчинили адміністративне правопорушення –з юридичної точки зору практично нічого не загрожує. Так, неповнолітні, які в достатній мірі будуть орієнтуватись в адміністративному законодавстві можуть продовжувати чинити протиправні дії, усвідомлюючи, що в підсумку не буде жодних суттєвих наслідків.

Відзначимо, що відповідно до ст. 24-1 КУпАП за вчинення адміністративних правопорушень до неповнолітніх у віці від 16 до 18 років можуть бути застосовані такі заходи впливу: 1) зобов'язання публічно або в іншій формі попросити вибачення у потерпілого; 2) попередження; 3) догана або суворая догана; 4) передача неповнолітнього під нагляд батькам або особам, які їх замінюють, чи під нагляд педагогічному або трудовому колективу за їх згодою, а також окремим громадянам на їх прохання [1]. Законодавець визначає ще одну статтю у якій передбачено санкції щодо неповнолітніх за вчинення адміністративних правопорушень. Так, у ст. 40 КУпАП закріплюється положення про відшкодування шкоди заподіяної неповнолітнім, але лише в тому випадку, коли у нього наявний стабільний заробіток [1]. Крім цього законодавець у ст. 34 КУпАП визначив вчинення правопорушення неповнолітнім як пом'якшувальну обставину [1]. Таким чином, при скоєнні протиправних дій підлітки можуть апелювати до цієї статті.

Поряд із цим віковим обмеженням у ст. 184 КУпАП «Невиконання батьками або особами, що їх замінюють, обов'язків щодо виховання дітей» зазначається про вчинення правопорушень неповнолітніми у віці від 14 до 16 років, які ще нібито не є суб'єктами адміністративної відповідальності, але у цьому разі все ж таки настає адміністративна відповідальність у виді накладання штрафу на батьків неповнолітніх або осіб, які їх замінюють. Це за своїм змістом не є адміністративною відповідальністю неповнолітніх, а є відповідальністю батьків або осіб, що їх замінюють, за дії неповнолітніх [9, с. 2]. На нашу думку, у реаліях сьогодення даний підхід до покарання є не зовсім ефективним і веде до безкарності, так як покарання відбувають батьки або виконуючі їх обов'язки, а не безпосередньо винуватець (у більшості випадків).

Із цього випливає актуальне питання – чи відбування покарання не винуватцем, а батьками чи замінюючих їх роль буде здійснювати виховний вплив на дитину? Тому, на нашу думку, як одним із можливих варіантів впливу – це була б саме попередня профілактична бесіда, яка б чітко дала розуміння ситуації.

Зазначимо, що людину молодого віку не долучають до юридичної відповідальності (або обмежують в її застосуванні), оскільки, з одного боку, дитина не має можливості користуватися усіма, без винятку, правами, які мають дорослі, а з іншого, – так проявляється специфічний юридичний захист неповнолітнього.

Це пов'язано з тим, що середньостатистична дитина у зв'язку з розумовою і фізичною незрілістю потребує допомоги дорослого, не до кінця усвідомлюючи всю гаму об'єктивної реальності, що існує в світі, сутності тих чи інших правових заборон [6, с. 85]. Але, як зазначається у ст. 68 Конституції України: «незнання законів не звільняє від юридичної відповідальності» [3], і було б добре, на нашу думку, якщо неповнолітні добре це усвідомлювали.

Як бачимо, відповідальність неповнолітніх у будь-яких її проявах є досить специфічною. З одного боку існує вікове обмеження як до притягнення так і до встановлення міри покарання, а з іншого боку все ж таки правоохоронні органи мають справу з особами, які мають неповну правову дієздатність і являються на момент притягнення ще не повністю сформованими особами.

Виходом із даної ситуації було б впровадженням у вітчизняне законодавство і практику більш прогресивних методів реагування на дії правопорушників. В сучасних умовах, слід жорсткіше реагувати на правопорушення, що здійснюються неповнолітніми, і ця реакція держави повинна мати скоординований і комплексний характер. Уряд має розробити і прийняти широкий спектр програм з запобігання правопорушень серед неповнолітніх і осіб, які не досягли 16-річного віку [10, с. 2]. Ми поділяємо думку науковця М. Г. Співак щодо впровадження нового, більш сучасного законодавства із широким спектром превентивних заходів.

Також, на нашу думку, необхідно внести зміни до ст. 12 КУпАП і змінити вік за яким настає адміністративна відповідальність. Цілком доречною була б така редакція – «Адміністративній відповідальності підлягають особи, які на момент вчинення адміністративного правопорушення досягли чотирнадцятирічного віку».

Аналогічній редакції підлягає ст. 13 КУпАП, яку слід викласти у такому порядку: «До осіб віком від чотирнадцяти до вісімнадцяти років, які вчинили адміністративні правопорушення, застосовуються заходи впливу, передбачені статтею 24-1 цього Кодексу».

При встановленні міри покарання, притягнення до відповідальності ми не можемо нехтувати Конвенцією ООН, Декларацією прав дитини, Декларацією прав людини, Законом України – де цілком чітко визначено оптимальний вік для настання відповідальності. Міжнародною Конвенцією про

права дитини визначається, що «дитиною є кожна людська істота до досягнення 18-річного віку» [2]. При цьому законодавчо в Україні встановлено градацію віку дитини у таких вікових категоріях: малолітньою вважається дитина до досягнення нею чотирнадцяти років, неповнолітньою – у віці від чотирнадцяти до вісімнадцяти років [9, с. 2].

Наприклад, при перегляді статистики правопорушень, можемо побачити вікову категорію 14–16 років, яка вже була спіймана у чиненні протиправних дій. Так, у 2014 р., як зазначає Міністерство внутрішніх справ України, виявлено майже 25,7 тис. неповнолітніх правопорушників, з яких понад 70% вчиняють правопорушення у складі груп, зокрема за участю дорослих, а кількість малолітніх правопорушників значно зросла у 17 регіонах країни. За даними Генеральної прокуратури України, у 2015 р. рівень злочинності серед підлітків зріс майже удвічі (за окремими показниками – утричі), а в період із січня по березень 2017 р. картина за рівнем підліткової злочинності залишалася практично такою самою, як і в перші три місяці 2016 р. [11, с. 125]. І тут виникає логічне питання, це випадковість через незнання закону, чи злісне порушення? Звичайно, що в міру свого віку більшість підлітків навіть не замислюється над тим, що вони можуть нести покарання за свої протиправні дії. Зазначимо, що це в більшості стосується осіб віком 16–18 років, але вікова категорія віком 14–16 років також потребує як уваги законодавства так і правоохоронних органів.

Вважаємо, що варто погодитись із думкою науковця О. О. Кукшинової про необхідність виділення в окремий розділ особливостей провадження у справі про адміністративні правопорушення неповнолітніх, «у якому доцільно відобразити перелік правопорушень, за вчинення яких застосовуються заходи виховного впливу, та їх поняття» [5, с. 62]. З одного боку законодавство при запровадженні регулюючих правових норм має бути гуманним щодо неповнолітніх правопорушників, враховуючи особливості психіки неповнолітнього і його соціальний статус, але з іншого – невпинне зростання правопорушень серед неповнолітніх має спонукати законодавців шукати більш ефективних методів і засобів боротьби з ними.

Таким чином, маємо констатувати, що у сучасних умовах особливу увагу варто приділяти як морально-правовому вихованню неповнолітніх, так і безпосередньо законодавчій базі, яку необхідно реформувати та наблизити до нинішніх реалій. При зміні законодавства особливу увагу варто звернути як на вік, відповідно за яким неповнолітні будуть притягнені до відповідальності, так і на саме покарання, яке повинно в собі містити як каральну так і виховну функцію. Тільки такий збалансований підхід дасть змогу вирішити проблемне питання притягнення неповнолітніх до адміністративної відповідальності.

Джерела та література:

1. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07.12.1984 р. № 8073-X. *Відомості Верховної Ради України*. 1984. Додаток до № 51. Ст. 1122. (Зі змін та допов.).
2. Конвенція ООН «Про права дитини» від 20.11.1989р. № 995-021. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995-021>.
3. Конституція України від 28 червня 1996 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
4. Крижановська В. А. Адміністративна відповідальність в адміністративному праві України: сучасне розуміння, нові підходи: дис. ... кандидата юрид. наук: 12.00.07. Львів, 2016. 258 с.
5. Кукшинова О. О. Особливості адміністративної відповідальності неповнолітніх. *Митна справа*. 2015. № 5 (101). С. 55–63.
6. Померанський І. В. Правові проблеми застосування адміністративної відповідальності за куріння неповнолітніх. *Науковий вісник Чернівецького університету*. 2014. № 728. С. 84–88.

7. Про охорону дитинства: Закон України від 26 квітня 2001 року. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 30. Ст. 142.
8. Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні: Закон України від 5 лютого 1993 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1993. № 16. Ст. 167.
9. Стрельченко О. Г. Адміністративно-правова характеристика адміністративної відповідальності неповнолітніх. *Часопис Академії адвокатури України*. 2012. № 16. Ст. 1-5.
10. Співак М. В. Проблемні питання адміністративної відповідальності неповнолітніх та осіб віком до 16 років за правопорушення в галузі охорони здоров'я населення. *Судова апеляція*. 2009. № 1 (14). Ст. 17-22.
11. Ткаля О. В. Проблеми та перспективи адміністративного впливу, що застосовується до неповнолітніх. *Підприємництво, господарство і право*. Київ: 2017. № 8. Ст. 125-129.
12. Указ президента України «Про Національну програму «Діти України»» від 18.01.1996 р. № 63/96. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/63/96>

ПРО АВТОРІВ

Багмет В. – студентка 52 групи Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського, науковий керівник – д.і.н., професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Ячменіхін К. М.

Безпала К. – студентка 30 групи Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського, наукові керівники – к.і.н., доцент кафедри археології, етнології та краєзнавчо-туристичної роботи Щербина С. В.; к.і.н., старший викладач кафедри педагогіки і методики викладання історії та суспільних дисциплін Герасимчук О. М.

Бойчук Р. – студентка 21 групи Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського, науковий керівник – к.і.н., доцент кафедри правових дисциплін Лазаренко А. М.

Бориц В. – студент 63 групи Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського, науковий керівник – к.і.н., доцент кафедри всесвітньої історії Павленко Л. А.

Гавро А. – студентка 63 групи Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського, науковий керівник – к.і.н., доцент кафедри всесвітньої історії Стрілюк О. Б.

Гарига-Грихно М. – аспірантка кафедри історії України Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського, науковий керівник – к.і.н., професор, директор Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського Коваленко О. Б.

Головка В. – студентка 41 групи Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського, науковий керівник – к.і.н., доцент кафедри правових дисциплін Віхров С. О.

Гребеник Т. – студентка 30 групи Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського, науковий керівник – к.і.н., доцент кафедри археології, етнології та краєзнавчо-туристичної роботи Дорохіна Т. Ф.

Дарда О. – студентка 63 групи Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського, науковий керівник – к.і.н., доцент кафедри всесвітньої історії Стрілюк О. Б.

Дороженко А. – студентка 52 групи Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського, науковий керівник – к.п.н., доцент кафедри археології, етнології та краєзнавчо-туристичної роботи Юда Л. А.

Єфіменко О. – студент 51 групи Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського, науковий керівник – к.і.н., доцент кафедри всесвітньої історії Павленко Л. А.

Заворотна К. – студентка 63 групи Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського, науковий керівник – к.і.н., доцент кафедри всесвітньої історії Стрілюк О. Б.

Захарченко Д. – студент 63 групи Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського, науковий керівник – к.і.н., доцент, завідувач кафедри історії України Рахно О. Я.

Зінченко І. – студентка 52 групи Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського, науковий керівник – к.і.н., доцент кафедри всесвітньої історії Шара Л. М.

Іванченко Ю. – студентка 63 групи Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського, науковий керівник – к.і.н., доцент кафедри археології, етнології та краєзнавчо-туристичної роботи Щербина С. В.

Карась І. – студент 61 групи Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського, науковий керівник – к.і.н., доцент кафедри історії України Ясновська Л. В.

Мищенко А. – студентка 21 групи Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського, науковий керівник – к.і.н., доцент кафедри археології, етнології та краєзнавчо-туристичної роботи Щербина С. В.

Мироненко Є. – студент 20 групи Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського, науковий керівник – к.і.н., доцент кафедри всесвітньої історії Коваленко О. О.

Мужук М. – студентка 63 групи Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського, науковий керівник – к.п.н., доцент кафедри археології, етнології та краєзнавчо-туристичної роботи Юда Л. А.

Немченко О. – студент 63 групи Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського, науковий керівник – к.і.н., доцент кафедри правових дисциплін Субботіна І. В.

Нітченко Р. – студент 20 групи Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського, науковий керівник – к.і.н., доцент кафедри всесвітньої історії Доманова Г. С.

Осипенко Д. – студентка 63 групи Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського, науковий керівник – д.і.н., професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Ячменіхін К. М.

Прищепя О. – студент 63 групи Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського, науковий керівник – к.і.н., доцент кафедри правових дисциплін Субботіна І. В.

Репіч З. – студентка 61 групи Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського, науковий керівник – к.і.н., доцент кафедри всесвітньої історії Еткіна І. І.

Романова Д. – студентка 21 групи Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського, науковий керівник – старший викладач кафедри правових дисциплін Грищенко О. П.

Ромашко К. – аспірантка кафедри історії України Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського, науковий керівник – к.і.н., доцент кафедри всесвітньої історії Павленко Л. А.

Сарамок Д. – студентка 61 групи Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського, науковий керівник – к.і.н., доцент кафедри всесвітньої історії Доманова Г. С.

Скидан Н. – студентка 63 групи Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського, науковий керівник – д.і.н., професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Ячменіхін К. М.

Тансикбасва О. – студентка 43 групи Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського, науковий керівник – к.і.н., доцент кафедри всесвітньої історії Павленко Л. А.

Тимошенко А. – студентка 52 групи Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського, науковий керівник – к.і.н., доцент кафедри історії України Петrenchенко І. Є.

Трикашній Я. – студент 63 групи Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського, науковий керівник – к.і.н., доцент кафедри всесвітньої історії Стрілюк О. Б.

Фесенко Д. – учениця 11 класу Чернігівської загальноосвітньої школи I – III ступенів № 3 Чернігівської міської ради, науковий керівник – к.і.н., доцент Казимір В.А.

Чистяков В. – студент 42 групи Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського, науковий керівник – к. філолог. н., доцент кафедри української мови та літератури Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка Шуміло С. М.

Шевченко Інна – студентка 41 групи Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського, науковий керівник – к.і.н., доцент кафедри історії України Демченко Т. П.

ЗМІСТ

РОЗДІЛ 1. ЄВРОПЕЙСЬКІ СТУДІЇ

Мироненко Є.

Погляди Й. Гердера щодо припинення війн між державами
як передумови об'єднання Європи . . . . .

Тансикбаєва О.

Жіноча королівська військово-морська служба в роки Першої світової війни . . . . .

Борщ В.

Антисемітизм у Франції: історія і сучасність . . . . .

Трикашний Я.

Суспільно-політичне життя в Косово
наприкінці ХХ – на початку ХХІ століття . . . . .

Багмет В.

Історія створення турецької Партії справедливості та розвитку
та еволюція євроінтеграційних ідей у її передвиборчих програмах . . . . .

РОЗДІЛ 2. ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Гаєро А.

Історичні аспекти формування ідеології сіонізму . . . . .

Дарда О.

Місце та роль жінки в політичному житті Ірану
до та після Ісламської революції . . . . .

Дороженко А.

Жіноче політичне лідерство у сучасному світі . . . . .

Єфіменко О.

Аграрна політика Великобританії в Індії за доби класичного колоніалізму . . . . .

Заворотна К.

Активізація руху за права жінок в Єгипті після революції 1952 р. . . . .

Нітченко Р.

Біблійне місто Єрихон . . . . .

Осипенко Д.

Специфіка національного складу російського генералітету 1812 року . . . . .

Сарамок Д.

Релігійні погляди Вольтера . . . . .

Скидан Н.

О. П. Извольський та його погляди на зовнішню політику Російської імперії в Азії (за матеріалами «спогадів») . . . . .

РОЗДІЛ 3. ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Гарига-Грихно М.

Застосування антропологічних методик на практиці історико-археологічних досліджень . . . . .

Захарченко Д.

З творчої спадщини П. М. Солонини . . . . .

Зінченко І.

Погляди митрополита Володимира (Сабодана) на державно-церковні відносини . . . . .

Карась І.

Поховально-хтонічна функція образу «кінь» у слов'янському міфологічному світогляді . . . . .

Ромашко К.

Гендерна специфіка поняття «новий побут» (за матеріалами відділу Чернігівського губернського виконавчого комітету КП(б)У по роботі серед жінок) . . . . .

Тимошенко А.

Громадська діяльність О. Ханенка . . . . .

Чистяков В.

Церковно-політичні та канонічні основи розділення Київської митрополії у середині XIII ст. – на початку XV ст. . . . .

Шевченко І.

Василь Хвіст – депутат Другої Державної думи Росії . . . . .

РОЗДІЛ 4. ІСТОРИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО

Гребеник Т.

Відродження театрального мистецтва в Чернігові протягом 1945 – 1953 рр. . . . .

Мужук М.

Суспільно-правовий статус та громадсько-політична діяльність жінок Чернігівщини у XIX – на початку XX ст. . . . .

Немченко О.

Діяльність земств Чернігівської губернії у справі допомоги сім'ям військовослужбовців в роки Першої світової війни . . . . .

Прищепя О.

Діяльність органів міського самоврядування Чернігівської губернії у сфері надання допомоги біженцям в роки Першої світової війни . . . . .

Репіч З.

Трагедія голокосту на Чернігівщині за матеріалами усної історії . . . . .

Фесенко Д.

Участь чернігівської молоді в археологічних розкопках (1923 – 1924 рр.) . . . . .

РОЗДІЛ 5. ПЕДАГОГІКА

Безпала К.

Особливості методики викладання історії в корекційній школі . . . . .

РОЗДІЛ 6. ЕТНОЛОГІЯ

Безпала К.

Обряд хрещення дитини за матеріалами с. Дрімайлівки Чернігівської області . . . . .

Іванченко Ю.

Дерев'яні будинки кінця XIX – початку XX ст. в стилі модерн у Чернігові . . . . .

Міщенко А.

Перлина дерев'яної архітектури XVIII ст. – Миколаївська церква у с. Городище Менського району . . . . .

РОЗДІЛ 7. ПРАВОЗНАВСТВО

Бойчук Р.

Проблема вікової дискримінації у сфері трудових відносин . . . . .

Головко В.

Реформа прокуратури в Україні: реалії та перспективи розвитку . . . . .

Романова Д.

Юридична природа адміністративної відповідальності неповнолітніх . . . . .

Для приміток

Наукове видання

JUVENIA STUDIA

Збірник студентських наукових праць

Випуск 8

Автори статей та їх наукові керівники несуть повну відповідальність за підбір і достовірність фактів, цитат, власних імен, економіко-статистичних даних та інших відомостей.

Друкується за рішенням Вченої ради Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського

Технічний редактор О. М. Єрмоленко
Дизайн та верстка О. П. Журко

Підписано до друку _____ 2018 р.
Формат 70x100/16. Друк офсетний. Папір офсетний. Гарнітура Times.
Ум. друк. арк. 11,75. Ум. фарбо-відб. 11,75. Обл.-вид. арк. 15,23.
Зам. № 0080. Наклад 100 прим.

ТОВ «Видавництво «Десна Поліграф»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.
Серія ДК № 4079 від 1 червня 2011 року
Тел.: (0462) 972-664

Віддруковано ТОВ «Видавництво «Десна Поліграф»
14027, м. Чернігів, вул. Станіславського, 40

